

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА
І АРХІТЕКТУРИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СЕЙТАСАНОВ ЕДЕМ РУСТЕМОВИЧ

УДК728+351.853(477.75)“14”/“19”

С28

Прим.№ ____

ДИСЕРТАЦІЯ
**АРХІТЕКТУРНО-ПЛАНУВАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ
КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО ЖИТЛА**

Спеціальність – 191 «Архітектура та містобудування»

Галузь знань – 19 Архітектура та будівництво

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання чужих ідей, результатів і текстів мають посилання на відповідне джерело

_____ Е.Р.Сейтасанов

Науковий керівник
Давидов Анатолій Миколайович,
кандидат архітектури, доцент

Київ – 2022

АНОТАЦІЯ

Сейтасанов Е. Р. Архітектурно-планувальна організація кримськотатарського житла. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 191 «Архітектура та містобудування». – Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури. Київ. 2022.

Дисертаційне дослідження присвячене визначенню принципів архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла XV – початку XX століття, формуванню архітектурно-просторової організації кримськотатарського житла та збереженню історичної архітектурної спадщини.

Об'єкт дослідження – кримськотатарське житло в структурі історичних містобудівних утворень Криму XV – початку XX століття.

Предмет дослідження – архітектурно-планувальна та просторова організація старовинного кримськотатарського житла і розвиток її шляхом відродження традиційних напрямків формоутворення.

Дисертаційне дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів із висновками до кожного, загальних висновків, списку використаних джерел, ілюстративного матеріалу та додатків.

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено мету, об'єкт, предмет та методи дослідження. Описано базу наукових джерел, розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення дослідження. Показано особистий внесок здобувача та апробація матеріалів дослідження.

Перший розділ «Загальні закономірності розвитку кримськотатарської архітектури. Аналіз наукових досліджень» присвячений історії формування кримськотатарського народу. Проведено ґрунтовний аналіз попередніх досліджень з архітектурно-планувальної організації житла кримських татар, вивчено джерела та наукові публікації, розглянуто художні твори, присвячені архітектурі Криму.

Згідно з аналізом історичних джерел, кримськотатарській етнос почав формуватися в Криму з XIII століття, і саме з цього часу можна простежити розвиток кримськотатарської архітектури. Аналіз історії формування кримськотатарського етносу виявив своєрідність та особливості стилю і способу життя.

Досліджено комплекс історико-політичних і соціокультурних чинників, під дією яких відбувалося формування кримськотатарського помешкання в структурі поселень Криму протягом XV – початку XX століття, які були першоджерелом специфіки та особливостей архітектури. Опрацьовані літературні джерела, проведені натурні обстеження. Сукупність розглянутих та проаналізованих джерел відкрили можливість для дослідження питань архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла.

Вивчена візуальна інформація: архівні документи, давні фотографії, листівки й художні твори, на яких зафіксовано вже зруйновані взірці житлових будинків. Це дає можливість краще зрозуміти художні особливості найдавніших пам'яток кримськотатарської архітектури.

Окремо підкреслена творчість видатного архітектора та художника Ірфана Гафаровича Шемседінова, який у своїх роботах не лише зберіг для нас світ кримських ландшафтів у органічному поєднанні з самотньою кримськотатарською забудовою, а й розробив проекти сучасного будівництва з використанням народних традицій в архітектурі.

Другий розділ «Методика та основні методи дослідження» вивчає напрямки розуміння проблеми з використанням комплексного методу історико-архітектурного, функціонально-структурного і стилістичного аналізу, який охоплює традиційні загальнонаукові підходи, а також розроблену загальну методику функціонально-типологічного, стилістичного й архітектурно-планувального аналізу організації кримськотатарського житла.

Третій розділ «Чинники формування розпланувальної організації забудови кримськотатарських поселень» присвячений визначенню чинників впливу на формування забудови кримськотатарських поселень.

Основним чинником формування архітектурно-просторової організації житла та вибору конструктивних рішень і матеріалів були природно-кліматичні умови. Проведений аналіз кліматичних та географічних умов півострова Крим дозволив визначити основні чотири райони, які мають значні відмінності. Це – степовий, передгірський, гірський і південнобережний райони, які відрізняються за кліматичними показниками, рельєфом, запасами прісної води, різноманітними будівельними матеріалами.

Визначено відмінності архітектурно-розпланувальної організації кримськотатарського житла по районах у структурі історичних поселень кримських земель. Встановлено рівень збереження залишків забудови кримськотатарського житла і сформульовані його особливості, на підставі яких можна прогнозувати загальний характер збереження будівель XV – поч. XX ст. в кримських історичних поселеннях. В результаті аналізу було розроблено чотири основні моделі містобудівної розпланувальної організації кримськотатарської житлової забудови. А саме: компактна, розчленована, розосереджена та ярусна. Саме характер житлової забудови, на яку першочергово впливають кліматичні та географічні чинники, вплинув на формування архітектурно-розпланувальну структуру житлових будинків.

Досліджені традиційні та наявні типи конструктивної системи й будівельні матеріали у визначених районах. Відмінності містобудівної розпланувальної організації житлової забудови, різноманітність будівельних матеріалів та конструктивних систем формувалися відповідно до характеру кліматогеографічного району, що стали і чинниками для формування функціонально-планувальної та архітектурно-просторової організації житлових будинків.

Четвертий розділ «Засади архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла» присвячений функціонально-планувальній та архітектурно-просторовій організації будівель, традиціям та культурі

кримських татар, пам'яткам, архітектурним особливостям кримськотатарського житла.

Досліджено та узагальнено функціонально-планувальну структуру кримськотатарських будинків у районах Криму. В результаті проведеного дослідження, виявлено чотири типи функціонально-планувальної організації житлових будинків. Перший – лінійний тип планувальної організації, другий – кутовий, третій – замкнений, четвертий – продовжений тип планувальної організації.

Лінійний характер планувальної організації утворюється з однієї чи двох камер. При простих прямокутних камерах такий прийом створює умови для чіткої організації будівельних процесів, а схема планування, як правило, має просту конструктивну схему.

Кутова планувальна організація складається з трьох протяжних камер, коридорів і веранд. Для будинку кутового типу характерне утворення дворового простору, замкненого чи частково розкритого.

Замкнена функціонально-планувальна організація характерна для три- та чотирікамерних будинків у формі квадрата. Вона формувалася за рахунок того, що до відбудованого кутового будинку додавалася ще четверта кімната. В центрі помешкання також була пічка, як і в інших типах будівель.

Продовжена функціонально-планувальна організація утворюється у разі добудови другого поверху. Плаский дах верхнього поверху давав велику житлову площу сусідньому будинку, що знаходився вище. Це було необхідно через скупчення споруд уздовж вузьких гірських вулиць. Проведений аналіз дозволив сформулювати основний принцип формування планувальної організації будинків. **Це принцип поетапного формування функціонально-планувальної структури як ознака ідентичності житлової кримськотатарської архітектури.**

На основі аналізу джерельної бази та проведених натурних досліджень були виявлені типи архітектурно-просторової організації кримськотатарських будинків, що будувалися у різних районах Криму: степовому, гірському,

передгірному, південнобережному. Це ординарна, консольна та каскадна архітектурно-просторова організація. «Ординарна» **архітектурно-просторова організація** – стосується всіх одноповерхових будинків, які, як було визначено раніше, мають «лінійну», «кутову» або «замкнену» архітектурно-планувальну організацію. «Консольна» **архітектурно-просторова організація** – формується практично в усіх двоповерхових кримськотатарських будинках продовженої планувальної структури. Консольними були різні частини будівлі: поверх, балкон, виступи, карнизи, еркери. Другий поверх будувався переважно з дерева і був набагато легшим. Це давало можливість робити «нависання» над першим кам'яним поверхом. Виступаюча частина верхнього поверху (кримськотатарською «**тереме**») підтримувалася дерев'яними підпорами, які нижніми кінцями упиралися в стіну першого поверху. «Терасна» **архітектурно-просторова організація** – може належати як до одноповерхових, так і до двоповерхових будинків, які розташовуються на рельєфі з помітними перепадами. Саме тому окремі частини будівлі знаходяться на різній висоті, утворюючи тераси на покрівлях приміщень, які розташовані нижче. «Каскадна» **архітектурно-просторова організація** – переважно притаманна для двоповерхових будівель, але іноді використовувалася і для одноповерхових будинків, якщо його частини розташовані на різній висоті. У першому випадку – це будівлі, де другий поверх нависає над першим, а задня чи бічна стіна опирається на рельєф. Дах верхнього поверху – це тераса. Другий випадок – це будинки, які формувалися з одноповерхових камер однакової висоти, які розташовувалися на різній висоті рельєфу і також створювали каскадні тераси. Помешкання будувалися вздовж або впоперек схилу, і кожна тераса була дахом нижче розташованого приміщення.

Найчастіше будинок мав як консольні частини, так і тераси. Це стає основною ознакою кримськотатарської архітектури. Дослідженням визначено, що основою архітектурно-просторової організації є **принцип каскадного формування архітектурної форми, як ознака ідентичності житлової кримськотатарської архітектури**. Особливістю кримськотатарських будинків

були дахи та тераси. Дахи будували подвійні або трисхилі на системі дерев'яних крокв. Найчастіше для покрівлі використовували черепицю (татарку) і створювали геометричні орнаментальні килимові композиції. Зазвичай дахи будували з широким навісом (кримськотатарською «сачах»), щоб захистити стіни від дощу. Найбільш яскраво ідентичність кримськотатарського народу виявилася в оформленні внутрішнього простору житлових будівель. Це орнаментация елементів інтер'єру та зовнішнього простору. Кримськотатарський орнамент «Орьнек» був внесений до Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини людства UNESCO у 2021 році. Також дуже вагомим елементом оздоблення став кримськотатарський вітраж. Вітраж мав значну емоційну художню силу у формуванні образу архітектурного середовища.

Цим дослідженням визначено принцип орнаментации архітектурної форми, як ознаки ідентичності житлової кримськотатарської архітектури. Зазвичай орнаментика використовувалася як для зовнішньої поверхні, так і у внутрішньому просторі приміщень. Отже, дослідженням були визначені три принципи, які ідентифікують планувальну та просторову організацію кримськотатарського житла і які є ознакою ідентичності.

Проведений аналіз історичних кримськотатарських поселень Криму за характером збереження в них розпланувального каркасу та житлової спадщини показує незадовільний стан збереження. Процес руйнування триває і вимагає термінових заходів для збереження залишків архітектурної спадщини. Процес консервації та визначення об'єктів пам'ятками архітектури з часом стає проблематичним. Дослідженням розроблено пропозиції щодо охорони спадщини кримськотатарського житла, які засновані на середовищному підході до архітектурної спадщини в цілому. Пропозиція стосується створення музею просто неба в селі Коккоз (Соколине) Бахчисарайського району. Друга пропозиція – розглянути питання про створення копії фрагменту житлової кримськотатарської забудови на території Національного музею народної архітектури та побуту України, який розташований на південній околиці Києва,

в Голосіївському районі, поблизу місцевості Пирогів. **Як метод збереження ідентичності житлової кримськотатарської архітектурної спадщини, дослідженням запропоновано принцип музеєфікації народної архітектури та традиційного побуту.** Цей принцип закладено як рекомендації для охорони та збереження архітектурної спадщини кримськотатарського народу.

Ключові слова: архітектура, архітектурно-планувальна організація, орнамент, збереження культурної спадщини, архітектурне середовище, житло, реконструкція житла, реконструкція, модернізація, історична забудова, функціонально-планувальне рішення, гнучкість архітектурно-планувальних рішень, філософія в архітектурі, архітектурно-просторова організація, адаптивне функціонально-планувальна структура.

ABSTRACT

Seitasanov Edem. Architectural and planning organisation of the Crimean Tatar housing, Qualifying author's scientific work.

PhD thesis for the degree of Doctor of Philosophy in the speciality 191 Architecture and Urban Planning, National Academy of Fine Arts and Architecture. Kyiv. 2023.

The PhD thesis is devoted to the definition of the principles of architectural and planning organisation of Crimean Tatar housing of the fifteenth and early twentieth centuries, the formation of the architectural and spatial organisation of Crimean Tatar housing and the preservation of historical architectural heritage.

The object of the research is Crimean Tatar housing in the structure of historical urban formations of the Crimea of the fifteenth and early twentieth centuries.

The subject of research is architectural, planning and spatial organisation.

The thesis consists of an introduction, four chapters with conclusions to each chapter, general conclusions, a list of references, illustrative material and appendices.

The introduction substantiates the relevance of the topic, defines the purpose, object, subject and methods of the study. The base of scientific sources is described, the scientific novelty, theoretical and practical significance of the research is revealed. The personal contribution of the applicant and the testing of the research materials are shown.

The first section, "General patterns of development of Crimean Tatar architecture. Analysis of scientific research" is devoted to the history of the formation of the Crimean Tatar people. It identifies and analyses previous studies on the architectural and planning organisation of Crimean Tatar housing, sources and scientific publications, and studies works of art dedicated to the architecture of Crimea.

According to an analysis of historical sources, the Crimean Tatar ethnic group began to form in Crimea in the 13th century, and it is from this point that the development of Crimean Tatar architecture can be traced.

The PhD thesis investigates the set of historical, political and sociocultural factors that influenced the formation of Crimean Tatar housing in the structure of Crimean settlements during the fifteenth and early twentieth centuries, which were the primary source of specificity and peculiarities. Visual information studied: archival photographic documents and artistic works dedicated to the architecture and nature of Crimea. The source of visual information about the development was photographs and postcards that recorded the already destroyed examples of residential buildings.

The work of the outstanding architect and artist Irfan Gafarovich Shemsedinov, who not only left artistic works but also developed projects for new buildings using folk architectural traditions, is highlighted.

The second section, "Methodology and Main Research Methods," is devoted to the methods of conducting this study.

The third chapter "Factors of formation of planning organisation of development of Crimean Tatar settlements" is devoted to the identification of factors influencing the formation of development of Crimean Tatar settlements.

The main factor in the formation of the architectural and spatial organisation of housing and the choice of design solutions and materials was the natural and climatic conditions. The analysis of the climatic and geographical conditions of the Crimean Peninsula allowed identifying the main four regions that have significant differences. These are the steppe, foothill, mountainous and southern coastal regions, which differ in terms of climate, topography, freshwater resources and various building materials.

The difference in the architectural and planning organisation of Crimean Tatar housing by districts in the structure of historical settlements of the Crimean lands is determined. The level of preservation of the remains of the Crimean Tatar housing is established and its features are formulated, on the basis of which it is possible to predict the general nature of the preservation of Crimean Tatar housing of the fifteenth – early twentieth centuries in Crimean historical settlements. As a result of the analysis, four main models of urban planning organisation of Crimean Tatar

residential development were developed. Namely: compact, dismembered, dispersed and tiered urban planning organisation.

Traditional and existing types of construction systems and building materials in the identified areas were studied. In the steppe region, the wall type of construction system was used for construction. Differences in the urban planning and layout of residential development and a variety of building materials and structural systems were formed in accordance with the nature of the climatic and geographical area, which also became factors in the formation of the functional, planning and architectural and spatial organisation of residential buildings.

The fourth chapter, "Principles of Architectural and Planning Organisation of Crimean Tatar Housing," is devoted to the functional and planning organisation of Crimean Tatar housing, architectural and spatial organisation, traditions and culture of the Crimean Tatars, monuments, and architectural features of Crimean Tatar housing.

The functional and planning structure of Crimean Tatar houses in the districts of Crimea is studied and generalised. As a result of the research, four types of functional and planning organisation of residential buildings were identified. The first is a linear type of planning organisation, the second is an angular type, the third is a closed type, and the fourth is an extended type of planning organisation.

The linear nature of the planning organisation is formed from one or two chambers. With simple rectangular chambers, this technique creates conditions for a clear organisation of construction processes, and the layout is usually simple.

The corner planning organisation consists of three long chambers, corridors, and verandas. A corner house is characterised by the formation of a courtyard space, closed or partially open.

A closed functional and planning organisation is typical of three- and four-chambered houses in the shape of a square. It was formed due to the fact that a fourth room was added to the rebuilt corner house. There was also a stove in the centre of the house, as in other types.

An extended functional and planning organisation is created when the second floor is added. The analysis made it possible to formulate the basic principle of the planning organisation of buildings. This is the **principle of the phased formation of the functional and planning structure as a sign of the identity of Crimean Tatar residential architecture.**

Based on the analysis of the source base and field research, the types of the architectural and spatial organisation of Crimean Tatar houses built in different regions of Crimea were identified: steppe, mountain, foothill, and southern coastal. These are ordinary, cantilever and cascade architectural and spatial organisation. «Ordinary» **architectural and spatial organisation** refers to all single-storey buildings that, as previously defined, have either a "linear", "angular" or "closed" architectural and planning organisation. The «cantilever» **architectural and spatial organisation** is formed in almost all two-storey Crimean Tatar houses of extended planning organisation. Different parts of the building, floor, balcony, ledges, cornices, and bay windows were cantilevered. The second floor was built mainly of wood, it was much lighter, and therefore it was possible to overhang the first stone floor. The protruding part of the upper floor (tereme in Crimean Tatar language) was supported by wooden supports, which rested on the wall of the first floor at their lower ends. The «Terrace» **architectural and spatial organization** - can refer to both one-story and two-story buildings. Basically, these houses are located on a significant terrain and therefore different parts of the building are at different heights. In this way, terraces on the roofs are formed. The «cascading» **architectural and spatial organisation** is also typical for two-storey buildings, or for one-storey buildings where different parts of the building are at different heights. In the first case, these are buildings where the second floor is shifted from the first floor and rests on the relief, while a flat terrace remains above the first floor. The second case is the houses that were formed from single-storey chambers of the same height, which were located at different heights of the relief and also created cascading terraces. The houses were built along or across the slope, with each terrace having a roof below the room below.

Most often, the house had both cantilevered parts and terraces. This becomes the main feature of Crimean Tatar architecture. The study has determined that the basis of the architectural and spatial organisation is the principle of cascading architectural form as a sign of the identity of Crimean Tatar residential architecture. Roofs and terraces were a feature of Crimean Tatar houses. The roofs were built as double or three-pitched on a system of wooden rafters. Most often, tiles (tatarka) were used for the roof, and geometric ornamental carpet compositions were created. Usually, roofs were built with a wide canopy (sachakh in Crimean Tatar language) to protect the walls from rain. The special significance and identity of the Crimean Tatar people are manifested in the design of the interior space of residential buildings. This includes the ornamentation of interior and exterior elements. The Crimean Tatar Ornek ornament was inscribed on the UNESCO Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity in 2021. Also, Crimean Tatar stained-glass became a very important element of decoration. Stained-glass had great emotional artistic power in shaping the image of the architectural environment.

Therefore, the research identifies the principle of ornamentation of the architectural form as a sign of the identity of residential Crimean Tatar architecture. This principle is used both for the outer surface and in the interior space of the premises. Thus, the study identified three principles that identify the planning and spatial organisation of Crimean Tatar housing and are a sign of identity.

The analysis of the historical Crimean Tatar settlements of Crimea by the nature of the preservation of their planning framework and residential heritage shows an unsatisfactory state of preservation. The process of destruction continues and requires urgent measures to preserve the remains of the architectural heritage. The process of conservation and designation of objects as architectural monuments is becoming increasingly problematic. The study has developed proposals for the protection of the heritage of Crimean Tatar housing, based on the medium approach of architectural heritage in general. The proposal concerns the creation of an open-air museum in the village of Kokkoz (Sokolyne), Bakhchysarai district. The second

proposal is to consider creating a copy of a fragment of Crimean Tatar residential development on the territory of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, which is located on the southern outskirts of Kyiv, in the Holosiivskyi district, near the Pyrohiv area. **As a method of preserving the identity of the Crimean Tatar residential architectural heritage, the research proposes the principle of museumification of folk architecture and traditional life.** This principle is laid down as recommendations for the protection and preservation of the architectural heritage of the Crimean Tatar people.

Keywords: architecture, architectural and planning organization, ornament, preservation of cultural heritage, architectural environment, housing, housing reconstruction, reconstruction, modernization, historical building, functional and planning solution, flexibility of architectural and planning solutions, philosophy in architecture, architectural and spatial organization, adaptive functional - planning structure.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації.

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Сейтасанов Е. Особливості архітектури кримськотатарського житла. *Українська академія мистецтва*. 2019. № 28. С. 58–67.
URL: <https://doi.org/10.33838/naoma.28.2019.58-67>.

2. Сейтасанов Е. Р. Геометричні передумови архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла / Е. Р. Сейтасанов // *Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури*. – 2019. – № 4. – С. 70-78.

3. Сейтасанов Е. Кримсько-татарський орнамент і декоративне оздоблення елементів кримсько-татарського житла. *Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури*. 2020. № 2. С. 86–93.
URL: <https://doi.org/10.30838/J.BPSACEA.2312.280420.91.625>.

4. Сейтасанов Е. Особливості розпланування традиційного кримськотатарського житла. *Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури*. 2020. № 4. С. 91–103.
URL: <https://doi.org/10.30838/J.BPSACEA.2312.010920.91.659>.

Статті в іноземному науковому періодичному виданні:

5. Сейтасанов Е. Містобудівна проблема міста Бахчисарай. *Eastern european scientific journal*. 2020. Т. 4, № 53. С. 9–17.
URL: <https://www.visitstaugustine.com/event/uke-fest>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Сейтасанов Е. Етнічна архітектура як складова національної єдності кримсько-татарського народу. *Всеукраїнська науково-практична конференція «Педагогічна спадщина: Персоналії в історії освіти НАОМА*,

здобутки, інновації в контексті європейської інтеграції України». 2019. С. 118–124.

7. Сейтасанов Е. Вітражі в архітектурі кримських татар. *Теорія і практика актуальних наукових досліджень. II науково-практична конференція*. 2020. № 28-29 лют. С. 17–21.

8. Сейтасанов Е. Стан, містобудівна проблема міста Бахчисарая. *Збірка тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції "Стан, проблеми та перспективи розвитку сучасних міст"*. 2021. № 23-24 верес. С. 125–129.

9. Сейтасанов Е.Р., Давидов А.М. Проблеми збереження кримськотатарської житлової архітектурної спадщини XV – початку ХХ століття. II Міжнародна науково-практична конференція «Інновації в архітектурі, дизайні і мистецтві». травень 2023. НАОМА

10. Davydov A. Seitسانov E. Об'ємно-просторова композиція традиційного кримськотатарського житла в південнобережному, гірському і передгірному районах Криму. «*Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference Scientific goals and purposes in XXI century*» *Scientific collection «INTERCONF»*: матеріали Міжнар. наук. конф., м. Seattle, 7 жовт. 2021 р. Seattle, 2021. С. 438–443. URL: <https://doi.org/10.51582/interconf.7-8.10.2021.048>.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	19
СЛОВНИК ЕТНІЧНИХ ТЕРМІНІВ	31
СЛОВНИК АРХІТЕКТУРНИХ ТЕРМІНІВ	33
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ТА УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	34
РОЗДІЛ I. ЗАГАЛЬНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ. АНАЛІЗ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.	35
1.1. Історія формування кримськотатарського етносу.	35
1.2. Аналіз бібліографічних джерел та наукових публікацій	51
1.3. Вивчення візуальної інформації: архівних фотографій, документів та художніх творів, присвячених архітектурі та природі Криму.	64
Висновки до розділу 1	79
РОЗДІЛ II. МЕТОДИКА ТА ОСНОВНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	83
2.1. Загальна методика дослідження	83
2.2. Методична оцінка факторів (або чинників), що впливають на архітектурно- планувальну організацію кримськотатарського житла.....	89
Висновки до розділу 2	99
РОЗДІЛ III. ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ РОЗПЛАНУВАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАБУДОВИ КРИМСЬКОТАТАРСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ.....	104
3.1. Кліматичні, географічні та містобудівні особливості розташування житлової забудови.....	104
3.2. Прийоми містобудівної організації забудови	112
3.3. Конструктивні та інженерні особливості кримськотатарського житла	123
Висновки до розділу 3.....	138
РОЗДІЛ IV. ЗАСАДИ АРХІТЕКТУРНО-ПЛАНУВАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО ЖИТЛА.....	142
4.1. Функціонально-планувальна структура житлових будинків	142
4.2. Архітектурно-просторова організація кримськотатарського житла та її образна своєрідність	154

4.3. Художньо-декоративне оздоблення інтер'єру традиційного кримськотатарського житла	163
4.4. Рекомендації та методика охорони і збереження архітектурної житлової спадщини кримськотатарського народу.	173
Висновки до розділу 4	179
Загальні висновки:.....	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	188
ДОДАТОК А. Список публікацій здобувача за темою дисертації	208
Статті у наукових фахових виданнях України:.....	208
Статті у наукових періодичних виданнях інших держав.....	208
Інші публікації, матеріали конференцій та тези доповідей	208
ДОДАТОК Б	210
Ілюстративний матеріал	210
ДОДАТОК В	275
Джерела ілюстрацій	275
ДОДАТОК Г	279
Додаткові матеріали, які засвідчують апробацію положень дисертації.....	279

ВСТУП

Актуальність теми наукового дослідження. Впродовж століть архітектурне обличчя багатьох кримськотатарських поселень формувалося під впливом життєдіяльності різноманітних етнічних спільнот. Кримськотатарський культурний простір збагачувався матеріальною культурою різних народів. У містах і містечках Криму кримські татари склали достатньо велику частку соціуму, що й зумовило створення тут специфічного архітектурного середовища, зокрема своєрідних житлових будинків, що є об'єктом дослідження цієї дисертації.

Упродовж XV – початку XX ст. архітектура кримськотатарського житла не була достатньо вивчена. Тому сьогодні, коли відбувається інтеграція нашої держави в загальноєвропейський культурний простір, дослідження формотворчих закономірностей організації кримськотатарського житла XV – початку XX ст. у структурі історичних поселень Криму необхідне для побудови цілісного знання з історії та теорії архітектури, розробки науково обґрунтованих шляхів збереження містобудівної спадщини етнічних груп.

Другим актуальним завданням сьогодення виступає збереження історично сформованої своєрідності архітектурного образу старовинних поселень Криму і розвиток її шляхом відродження традиційних напрямків формоутворення. Першим кроком для розв'язання цього завдання повинні бути широкомасштабні заходи, спрямовані на збереження всієї різноманітної та різноетнічної містобудівної спадщини Криму, яка нині перебуває на межі глобального зникнення. Розвиток кримськотатарської національної архітектури було перервано декілька разів. Перша депортація кримськотатарського народу в 1850–1863 роки, друга в 1875–1900 роки і третя депортація під час Другої світової війни 18 травня 1944 року. Процес руйнування кримськотатарської національної архітектури триває і сьогодні.

Актуальністю є унікальність і особливість традиційного кримськотатарського житла. Відповідність специфіці ландшафту спонукала автора до дослідження архітектурно-планувальної організації

кримськотатарського житла. Виявлено що кримськотатарське житло є оригінальним та унікальним, і відповідає о власності цій місцевості і її підтипом, кліматичним і ландшафтним. Кримськотатарське житло зараз, є під загрозою, а разом з цим воно є унікальним і не повторним.

Тому головним завданням є збереження архітектурної спадщини кримськотатарського народу на основі детального аналізу основних принципів формування житлової забудови, вивчення можливості застосування національних особливостей у сучасній архітектурі.

Збереження можливе тільки на основі докладного наукового дослідження, яке дає змогу обрати ті принципи й засоби, на базі яких можливо досягнути найефективнішого результату в охороні архітектурної та містобудівної спадщини. Другим кроком, спрямованим на розв'язання проблеми збереження та еволюційного продовження своєрідності містобудівного ландшафту історичних кримськотатарських поселень, є проведення комплексного аналізу архітектурно-містобудівної спадщини, спрямованого на переосмислення закладеної в її структурі інформації. Таке переосмислення необхідне для виокремлення і відродження з історичного традиційного інформаційного комплексу актуально позитивних складників, які є ознаками-носіями історичної своєрідності середовища кожного поселення Криму й має стати стрижнями такого нового формоутворення, яке буде гармонійним входженням в історичне довкілля на основі удосконаленого і збагаченого (естетизмом сучасних пошуків і нормами світових стандартів гуманності) історичного архітектурного образу кримськотатарського поселення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Роботу виконано у межах загальної академічної науково-дослідної теми факультету архітектури, досліджень кафедри теорії, історії архітектури та синтезу мистецтв та кафедри архітектурного проектування Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури: «Архітектура України: історія, теорія та реставрація пам'яток» державний реєстраційний номер 0121U111241 від (01.01.2021 р.).

Обраний тематичний напрямок роботи відповідає завданням Декларації Мехіко про політику в сфері культури (прийнятої 6 серпня 1982 року на Всесвітній конференції ЮНЕСКО), в якій зазначено: «Культурна самобутність являє собою неоціненне багатство... Міжнародна спільнота вважає своїм обов'язком зберігати і захищати культурну спадщину кожного народу» [91].

Про розуміння важливості проблеми вивчення і збереження культурної спадщини національних меншин України свідчить затверджений у 1992 році Закон України «Про національні меншини в Україні», 6 стаття якого проголошує: «Пам'ятки історії і культури національних меншин на території України охороняються законом» [105].

Правовою базою для запропонованих в роботі охоронних і регенераційних заходів щодо збереження і відродження історично сформованих ціннісних якостей середовища старовинних містобудівних кримськотатарських утворень є Закон України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.), в якому сказано, що «об'єкти культурної спадщини, які знаходяться на території України, охороняються державою»; а також низка підзаконних актів (постанов Кабінету Міністрів України) 2000 – 2002 років [107].

Представлені в роботі пропозиції щодо охорони містобудівної спадщини й історичної своєрідності середовища старовинних поселень Криму орієнтовані на збереження архітектурної кримськотатарської спадщини.

Мета – визначити принципи архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла XV – початку XX століття та методи збереження історичної архітектурної спадщини.

Завдання дослідження:

1. Провести аналіз соціально-культурного розвитку кримськотатарського етносу. Дослідити історико-політичні та соціокультурні чинники, під дією яких відбувалося формування архітектури кримськотатарського житла в структурі поселень Криму протягом XV – початку XX століття.

2. Проаналізувати і структурувати бібліографічні джерела та наукові публікації. Обґрунтувати та верифікувати результати теоретичних досліджень.

3. Вивчити і дослідити візуальну інформацію: художні твори, присвячені архітектурі та природі Криму, архівні фотодокументи, листівки.

4. Запропонувати основні методи розробки дослідження та розробити методику оцінки формоутворювальних чинників.

5. Визначити і проаналізувати вплив на містобудівну розпланувальну організацію кримськотатарської житлової забудови кліматичних, географічних та містобудівних чинників.

6. Удосконалити прийоми та розробити моделі містобудівної розпланувальної організації кримськотатарської житлової забудови, виявити особливості розпланувальної організації кримськотатарського житла залежно від місця розташування.

7. Визначити типи конструктивних систем традиційних житлових будинків, удосконалити відомості про будівельні матеріали та своєрідність конструкцій і архітектури.

8. Виявити прийоми й типи функціонально-планувальної організації кримськотатарських житлових будинків. Визначити принцип функціонально-планувальне рішення житлової кримськотатарської архітектури на основі аналізу типів планувальної організації житлових будинків.

9. Узагальнити основні прийоми й типи архітектурно-просторової організації кримськотатарських житлових будинків. Визначити принципи формування зовнішнього та внутрішнього простору, архітектурної форми житлової кримськотатарської архітектури на основі аналізу й типів архітектурно-просторової організації житлових будинків.

10. Розробити пропозиції та рекомендації щодо охорони й збереження архітектурної кримськотатарської спадщини. Запропонувати принцип і методи збереження житлової кримськотатарської архітектурної спадщини.

Об'єкт дослідження: кримськотатарське житло у структурі історичних містобудівних утворень Криму XV – початку XX ст.

Предмет дослідження: архітектурно-планувальна та просторова організація.

Межі дослідження:

- хронологічні межі дослідження визначені часом існування кримськотатарських поселень. За нижню хронологічну межу обрано XV століття. Верхня хронологічна межа визначена початком XX століття, за якою відбувся розпад традиційного кримськотатарського громадського життя у зв'язку з глобальними радянськими перебудовами всього соціального устрою.

- географічні межі дослідження визначені територією півострова Крим в її теперішніх межах.

- типологія об'єктів складається з житлових садибних будинків.

Методи дослідження З метою дослідження, обумовленою поставленими завданнями, застосовано теоретичні методи, зокрема історичний метод, у рамках системного підходу. Це дозволило вивчити процеси становлення архітектурно-просторових типів кримськотатарського житла в хронологічній послідовності, виявити внутрішні та зовнішні зв'язки, суперечності та закономірності. Системний підхід передбачав комплексне дослідження об'єкта як єдності, з урахуванням взаємодії його частин і цілого. Оскільки кримськотатарське житло складається зі складної взаємопов'язаної багатоелементної системи, яка включає різні рівні ієрархії, такі як система розселення, населені пункти, містобудівні комплекси, будівлі та споруди, для його вивчення застосовано методи структурно-генетичного аналізу та синтезу з декомпозицією системи на підсистеми, які досліджуються окремо, а потім взаємно узгоджуються (наприклад, міста, комплекси, окремі споруди).

У ході дослідження проведено аналіз різноманітних джерел, таких як бібліографічні та архівні (писемні, картографічні), а також використано наявні емпіричні дані, такі як архітектурні та містобудівні артефакти. Тому були застосовані методи суто емпіричних досліджень, включаючи спостереження, натурні дослідження, порівняння, статистичний метод та картографування.

Загальнонаукові методи, що використані в дослідженні: аналіз і систематизація наукової, науково-методичної і науково-популярної літератури за тематикою дослідження; аналіз першоджерел: архівних матеріалів,

архітектурних креслеників, кадастрових карт і планів Криму XVIII – початку XX ст.; метод натурного обстеження для визначення територіальних меж дослідження, структурного аналізу, кореляційного аналізу на основі виявлених закономірностей у розвитку функціонально-типологічних, стильових і архітектурно-розпланувальних вирішень об'єктів міста та закономірностей розвитку кримськотатарського житла; статистичний метод для визначення певних стильових спрямувань і динаміки змін загальних характеристик об'єктів.

Теоретичну базу дослідження складають наукові публікації, пов'язані з питаннями архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла.

В результаті вивчення і аналізу попередніх досліджень із архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла виявлено, що окремі наукові та науково-популярні публікації не створюють комплексної картини розвитку кримськотатарського житла XV – початку XX ст.

Фактологічною основою дослідження є матеріали, отримані в результаті натурних обстежень історичної забудови Криму, вивчення спеціалізованих видань періоду 1880–1939 рр., які зберігаються у фондах БІКАМЗ (Кримського історичного музею-заповідника в Бахчисараї), у фондах наукової бібліотеки імені І. Гаспринського, джерел з фондів музеїв міст Сімферополь, Бахчисарай, приватних колекцій та архітектурних матеріалів державних сховищ (Державний архів Автономної республіки Крим).

Аналіз і оцінка функціонально-планувальне рішення, стилістичних та архітектурно-розпланувальних особливостей кримськотатарського житла здійснювалися з урахуванням ознайомлення з аналогами у забудовах інших міст. Опрацьований матеріал дає підстави для систематизації джерел в окремі групи: до вивчених джерел належать наукові та науково-популярні публікації 1842–1939 рр. у спеціалізованих часописах та виданнях для широкого кола читачів, що друкувались або поширювались у Криму (статті в журналах і газетах: «Топографія та архітектура Бахчисарая і його найближчих околиць в 1665–1666 рр. за даними Евлія Челебі» [232], «Приєднання Криму до Росії в

1783 р.» [62], «Крим і кримські татари» [78], «Організація цехів у татар» [79], «Доповідь імператриці Катерині II після вступу її на престол, який зображає систему кримських татар, їх небезпека для Росії і претензію до них» [94], «Дослідження Керкинітіди» [98], «Завоювання і колонізація Криму царизмом» [142], «Формування сільських населених пунктів і реалізація земельної реформи» [146]). Для висвітлення впливу суспільно-економічного процесу на розвиток кримськотатарського житла були використані дослідження з суміжних дисциплін (історії, права, економіки, статистики), праці Струкова Д.М. [214], Абаєва В.І. [1], Амміан Марцелліна [154], Артамонова М.І. [13], Бадера О.М. [19], Барбаро Іосфата [21], Бахрушина С.В. [23], Белікова Д. [25], Блуменфельда Г.Ф. [32], Бобіна В.В. [33], Буданова В.П. [42], Васильєва О.О. [47], Возгріна В.Є. [54], Волошина М.О. [61], Вольфсона Б.М. [62], Висоцької Т.Н. [64], Гайдукевича В.Ф. [65], Гаспринського І. [67], Геродота [70], Гольдберга М. [78], Гордлевського В.О. [79], Гумільова Л.М. [83], Домбровського О.І. [96], Лашкова Ф.Ф. [143], Лєскова А.І. [145], Люка Д. [149], Мартьянова Г.П. [153], Озенбашли Е. [163], Плетньової С.А. [172]; для порівняльного аналізу були опрацьовані дослідження, присвячені проблемам архітектури у країнах Західної Європи, Росії та в інших містах України: праці Бернштама О.Н. [26], Бурова Г.М. [44], Бістрякова Г.К. [46], Вдовиченко І.І. [48], Висоцької Т.Н. [64], Гінзбурга М.Я. [72], Драчука В.С., Кара Я.Б., Челишева Ю.В. [97], Дубровського М. [100], Дюбуа де Монпере Ф. [101], Засипкіна Б.Н. [109], Кеппена П.І. [121], Килессо С.К. [125], Кондаракі В.Х. [129], Крикуна Е.В. [131, 132], Курбатова Ю. [133], Куфтїна Б.А. [135, 136], Лоїка Г.К. [146], Степанюка А.В. [212]. Для проведення факторного аналізу об'єктів дослідження були використані праці з загальної теорії та історії архітектури, архітектурної композиції Араухо І. [12], Асєєва Ю.С. [14], Бартенева І.А. [22], Бунїна А.В. [43], Венедиктова О.І. [51], Груббе Г. [82], Дьомїна М.М. [92], Гутнова О.Е. [85], Земпера Г. [110], Іконнікова А.В. [113; 114; 115; 116], Раппопорт Т.Б. [202]; для порівняльного аналізу були опрацьовані дослідження, присвячені сучасним проблемам архітектури та містобудування в Україні: праці Гнеся І.П.

[74; 75; 76; 77], Давидова А.М. [86; 87; 88; 89; 90], Кайдановської О.О. [118; 119; 120], Куцевич В.В. [137; 138; 139; 140; 141], Прибєги Л.В. [176; 177; 178; 179; 180; 181; 182; 183; 184; 185; 186; 187; 188; 189; 190; 191; 192; 193; 194; 195], Пучкова А.О. [197; 198; 199; 200], Олійник О.П. [165; 166; 167], Якубовського В.Б. [255], Якубовського І.В. [250; 251; 252; 253; 254], Марковського А.І. [152].

Останніми десятиліттями широким колом фахівців було виконано дослідження з конкретних проблем кримськотатарського житла, які об'єднано в окрему групу. Кримськотатарське житло досліджували Шемседінов І.Г., Валієва Н.А., Нагаєва З.С, Раппопорт Т. Б.; історію будівництва окремих споруд Драчук В.С., Кара Я., Челишев Ю. В., Буров Г.М.; Герцен А.Г., Саранаєв Р.В., Сейтумеров Ш.С., Османов Є.Є., Абібуллаєва Є.Є., Велієва С.С., Волошинов А.А., Мустафаєва Є.Н., Ємруллаєв Ш.А. Велієв А., Кондратюк Г.Н., Сейтова Є.І., Сейт-Маметов Ш.Є., Алядінова Д.Ю., Тесленко І.Б., Мамутова З.А.

У науковій архітектурознавчій літературі ХХ ст. інформація про архітектурно-планувальну організацію кримськотатарського житла була практично відсутня. У 1925–1930-х роках з'являються публікації архітектурознавців першої половини ХХ ст. Б. Куфтїна та У. Боданінського, присвячені проблемам кримськотатарського житла. Цілісну картину розвитку архітектури півострова окреслює звід пам'яток історії, архітектури та культури кримських татар ISBN 978-5-9908421-9-9 у трьох томах, видання Інституту історії ім. Ш. Марджані АН РТ. Це ґрунтовна узагальнююча праця, в якій на основі аналізу великого фактичного матеріалу визначено основні тенденції архітектури означеного періоду, класифіковано типи будинків та їх функціональні особливості. Але, на жаль, архітектурно-планувальну організацію саме кримськотатарського житла подано побіжно.

Отже, маємо підстави говорити про відсутність спеціальних наукових розробок обраної теми, що підтверджує її актуальність. Слід зауважити, що факт відсутності досліджень архітектурно-планувальної організації

кримськотатарського житла не впливає з відсутності самої архітектури. З огляду на наявний стан вивченості питання можна визнати його актуальність.

Як робочу гіпотезу висунуто припущення, що закономірності у розвитку функціонально-типологічних, стилістичних та архітектурно-розпланувальних рішень в архітектурі кримськотатарського житла переважно збігалися з загальноєвропейськими тенденціями, зокрема турецькими, проте їм були притаманні особливості, зумовлені специфікою містобудівної ситуації та впливом місцевих традицій на становлення і розвиток архітектури XV – початку XX ст.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що

вперше:

- визначено принцип поетапного формування функціонально-планувальної організації, як ознаки ідентичності житлової кримськотатарської архітектури на основі аналізу типів планувальної організації житлових будинків та їх зв'язку.

- визначено принцип каскадного формування просторової організації житлових будинків та принцип орнаментативної архітектурної форми, як ознаки ідентичності житлової кримськотатарської архітектури на основі аналізу та типів архітектурно-просторової організації житлових будинків.

- запропоновано принцип музеєфікації народної архітектури та традиційного побуту шляхом створення музею просто неба, як єдиного з можливих методів збереження житлової кримськотатарської архітектурної спадщини.

Удосконалено:

- типологію містобудівної розпланувальної організації кримськотатарської житлової забудови та розроблено чотири основні моделі. А саме: компактна, розчленована, розосереджена та ярусна містобудівна розпланувальна організація.

- прийоми й типи функціонально-планувальної організації кримськотатарських житлових будинків. Виявлено чотири типи

функціонально-планувального рішення житлових будинків: лінійний, кутовий, замкнутий, продовжений.

- узагальнено основні прийоми та типи архітектурно-просторової організації кримськотатарських житлових будинків: ординарний, консольний і каскадний. Виявлені особливості об'ємно-просторової композиції та образної виразності.

Набули подальшого розвитку:

- методика залучення та вивчення художніх творів, присвячених архітектурі й природі Криму, та архівних фотоматеріалів для аналізу архітектурно-планувальної організації втраченої архітектурної спадщини кримськотатарських житлових будинків, що дозволило удосконалити відомості про будівельні матеріали і своєрідність конструкцій та архітектури.

- визначення та аналіз впливу на містобудівну й архітектурно-планувальну організацію кримськотатарської житлової забудови та житлових будинків системи кліматичних, географічних і містобудівних чинників.

Теоретичне та практичне значення:

- зібраний шляхом самостійних натурних обстежень та аналізу архівних даних матеріал, і отримані на його підґрунті теоретичні висновки збагачують і розширюють знання з історії архітектури й містобудування Криму;

- теоретичні висновки зі специфіки архітектурно-просторової організації кримськотатарського житла XV – початку XX ст. у структурі історичних поселень Криму дозволять: на науково обґрунтованій основі проводити охорону та реставрацію збережених архітектурних і містобудівних елементів цих старовинних етнокомплексів; розробляти регенераційні заходи, спрямовані на відродження своєрідності середовища історичних містобудівних утворень Криму, а також збагатити палітру сучасної архітектури історичним досвідом;

- зібрані дані стосовно збереженості кримськотатарської містобудівної спадщини в різних районах Криму і встановлені закономірності її існуючого рівня дозволяють прогнозувати загальний характер збереженості кримськотатарської містобудівної спадщини XV – початку XX ст. в будь-якому

історичному містобудівному утворенні українських теренів, якщо є дані про існування там кримськотатарських громад;

- застосування розроблених пропозицій щодо охорони дозволить: 1) найефективніше зберігати матеріальну структуру містобудівної спадщини історичних поселень Криму з характерною для неї образно-функціональною композиційною структурою; 2) в архітектурно-просторовій організації історичних містобудівних утворень Криму проводити гармонізацію нової забудови та відродити історичну естетично-функціональну своєрідність їх середовища, збагачену сучасними досягненнями;

- результати дослідження (аналітичні викладки та графічні матеріали) можуть знайти практичне застосування у навчальних курсах вищих навчальних закладів з історії, теорії містобудування та архітектурі житлових будівель для студентів архітектурних, будівельних, дизайнерських і мистецтвознавчих факультетів, а також під час підготовки енциклопедичних, краєзнавчих та науково-популярних видань;

- аналітичні висновки роботи є інформаційною базою для подальшої наукової розробки за спорідненими темами.

Особистий внесок здобувача полягає в теоретичному узагальненні, систематизації результатів: по-перше, попередніх досліджень, по-друге, в формулюванні завдань та цілей дослідження, по-третє, в розробці загальної методики дослідження та систематизації великого обсягу конкретного фактичного матеріалу.

Основні результати дослідження, що виносяться на захист, отримані автором особисто. Базуючись на результатах аналізу джерел наукової бази та обґрунтуванні робочих гіпотез, автором дисертаційної роботи самостійно розроблено програму проведення дослідження; здійснено натурні дослідження відповідно до сформованої програми.

За темою дисертації здійснено 9 одноосібних публікації та 1 у співавторстві. При цитуванні текстів інших авторів надано посилання на відповідне джерело.

Сформовані наукові положення, висновки та рекомендації розроблено здобувачем і є його науковим доробком, що узагальнює результати багаторічних досліджень. У спільних публікаціях права співавторів не порушено. З наукових доробків, що публікувались у співавторстві, в дисертації використано лише ті ідеї та дані, які є результатом особистої роботи здобувача.

Апробація матеріалів дослідження. Основні положення та результати дисертаційної роботи висвітлено на 4 наукових конференціях: Міжнародній конференції «Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference Scientific goals and purposes in XXI century» Scientific collection «INTERCONF» № 78, October (2021) Seattle, USA; міжнародній науково-практичній конференції "Стан, проблеми та перспективи розвитку сучасних міст", м. Одеса (23-24 вересня 2021 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції «Педагогічна спадщина: Персоналії в історії освіти НАОМА, здобутки, інновації в контексті європейської інтеграції України» Київ (2019); II науково-практична конференція «Теорія і практика актуальних наукових досліджень», м. Дніпро (28-29 лютого 2020 р.). Апробація відбулася в дипломному проєкті автора, присвяченому темі: "Формування архітектурно-просторової структури поселення на 4000 мешканців з використанням традицій кримськотатарської житлової архітектури» (в ареалі Бахчисарая)", захист якого пройшов у 2018 р. в НАОМА; на наукових семінарах кафедри теорії, історії архітектури та синтезу мистецтв НАОМА 2018 – 2020 рр.

Публікації. Основний зміст і результати дисертації опубліковано в 10 роботах; з них: 4 статті (**категорія Б**) в фахових виданнях України [1; 2; 3; 4] 4 у збірнику наукової конференції [7; 8; 9; 10], 2 статті у науковому іноземному виданні / чи виданні, яке індексується у наукометричних базах [5; 6].

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів з висновками, загальних висновків, списку використаної літератури, додатків та ілюстративної частини. Обсяг дисертації 189 стор. основного тексту, 12 стор. бібліографії (262 позиції), 65 стор. ілюстрацій, 34 стор. додатків.

СЛОВНИК ЕТНІЧНИХ ТЕРМІНІВ

Бир кьат – одноповерховий житловий будинок.

Екі кьат – двоповерховий будинок.

Чит – будинки-плетінки.

Чатма – хати, зроблені з колод.

Сантрач – каркасні будинки з дерева, закладені цеглою.

Таш ев – кам'яний будинок, складений на вапняному розчині чи глині.

Азбар – двір з боку фасаду.

Усть-азбар – верхній двір.

Аят – критий дворик.

Магаз – нижній побутовий поверх.

Къалиб – верхній поверх двоповерхового будинку, складений із цегли.

Оджакъ – вогнище.

Фурун – куполоподібна піч.

Ашхане – їдальня.

Саба – вітальня.

Пенджер – вікно.

Кемерли капъа – віконниці, двері з напівкруглими карнизами.

Мердивен – зовнішні сходи на верхній поверх.

Камере (амам) – місце для обмивання, закрите шторою по дерев'яному карнизу.

Сачакъ – широке винесення даху із захистом від дощу, навіс, укріплений за допомогою певної системи дерев'яних перекладин, що упираються кінцями в поздовжній брус.

Тереме – виступ верхнього поверху.

Керамет – кримськотатарська черепиця. Це – конічні керамічні жолоби, що укладаються один на одного з напуском 10–12 см; на гребні даху черепиця викладається вужчим кінцем на вітряний бік, а на ребрах – вгору по схилу. Водночас основні поверхні покрівлі викладаються плоскою черепицею.

Пайванд – дерев'яні стовпи з підкосами.

Финдик чи читлух – молоді гілки лісового горіха.

Аркалик – основна балка, яка обома кінцями спирається на фронтони будинку.

Керіште або сайгак – ряд балок на два схили покрівлі, які викладаються впоперек на аркалик

Їхні краї виступають ззовні під фасадом і створюють типовий для кримськотатарських будинків виступ даху.

Орта омур – коньковий брус.

Чатма омур – злеги, два бруси нижче за схилом даху.

Разан – поздовжній брус.

Кериш – поперечний брус.

Макас – система, що об'єднує широкі та товсті дубові дошки, які в стінах викладаються рубом одна на одну і зв'язуються по кутах, як щипцями.

Чемен – крокви.

Табан – ригель.

Дерек – колони.

Башликъ – капітелі.

Тахта – дошки.

Саман – суміш глини із соломою.

Керамет – черепиця.

Демир микъ – цвяхи.

Сет – підвищення з глини вздовж стіни.

Долаф – вбудовані шафи для посуду.

Сувдолаф – вбудовані шафи для омивання.

Мусандра – приміщення для фруктів.

Бадракъ – підвищення вздовж стін для постільних речей та посуду.

Миндер – матрац, набитий соломою.

Килим – килими.

Маса – стіл.

Софра – накритий стіл.

СЛОВНИК АРХІТЕКТУРНИХ ТЕРМІНІВ

1. **Архітектурно-планувальна організація** – використання сукупності принципів, методів та засобів, спрямоване на формування архітектурно-планувальної структури.
2. **Архітектурно-просторова організація** – використання сукупності принципів, методів та засобів, спрямоване на формування архітектурно-просторової структури [73].
3. **Будинок однокамерний** – будівля з єдиним житловим приміщенням, яке служило одночасно і житлом, і кухнею, і коморою. Усе організовувалося в межах чотирьох стін і опалювалося піччю.
4. **Будинок двокамерний** – однокамерна будівля, до якої з боку входу прибудовувалося невелике приміщення – сіни. Сіни використовувалися з господарською метою і допомагали збереженню тепла у будинку.
5. **Будинок трикамерний** – однокамерний будинок, сіни та третє приміщення (зазвичай господарська кліть чи додаткова кімната для проживання влітку). Приміщення розташовувалися або з двох боків від сіней, або, зрідка, з однієї.
6. **Будинки чотирикамерні** мають кілька господарських приміщень.
7. **Керамет** – кримськотатарська черепиця. Це – конічні керамічні жолоби, що укладаються один на одного з напуском 10-12 см; на гребні даху черепиця викладається вужчим кінцем на вітряний бік, а на ребрах – вгору по схилу. Водночас основні поверхні покривлі викладаються плоскою черепицею.
8. **Музеєфікація** – напрямок музейної діяльності та охорони пам'яток, суть якого – перетворення історико-культурних та природних об'єктів в об'єкти музейного показу з метою максимального збереження та виявлення їх історико-культурної, наукової та художньої цінності. Варто відрізнити музеєфікацію пам'ятки від її адаптації під музей: в музеєфікованій споруді, як правило, мають розміщуватися тільки ті колекції, що пов'язані з тематикою даного об'єкту спадщини, а сам об'єкт спадщини набуває значення експонату. [112]
9. **Музеї під відкритим небом** – музеї, основна експозиція яких демонструється просто неба. Включають комплекс організованих у просторі

будівель, споруд та інших об'єктів, що у взаємозв'язку між собою демонструють середовище певної історичної епохи, стилю чи місця. [126].

10. **Нерухомий об'єкт культурної спадщини** – об'єкт культурної спадщини, який не може бути перенесений на інше місце без втрати його цінності з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду та збереження своєї автентичності [107].

11. **Скансен** (швед. Skansen) – етнографічний комплекс, музей просто неба [206]

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ТА УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

БІАМ – Бахчисарайський історико-архітектурний музей.

БІКАМЗ – Бахчисарайський історико-культурний та археологічний музей-заповідник.

ЗООІД – Записки Одеського товариства історії та старожитностей

ІТУАК – Вісті Таврійської вченої архівної комісії.

ІТОІАЕ – Вісті Таврійського товариства історії, археології та етнографії.

БІКЗ – Бахчисарайський історико-культурний заповідник.

ТУАК – Таврійська вчена архівна комісія.

ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури.

РОЗДІЛ І. ЗАГАЛЬНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ. АНАЛІЗ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.

1.1. Історія формування кримськотатарського етносу.

Середньовічна традиція називати всіх представників кочового та осілого населення степів Криму татарами виникла через дослідницьку помилку, згідно з якою Крим вважався провінційною місцевістю [229, с. 103]. Незважаючи на лінгвістичну уніфікацію, на території півострова за всю історію проживали зовсім різні народності: таври, кіммерійці, скіфи, сармати, готи та інші. На щастя, у XVII столітті вчені визнали самостійне значення деяких етносів, завдяки чому вони поновили свої назви. Проте Крим, який досі вважається батьківщиною однієї загальної народності, так і не зміг впоратися з уніфікацією в науковому світі.

Дослідження історії кримськотатарського етносу не було безпомилковим – більшість науковців тривалий час вважали датою його зародження першу третину XIII ст., період переселення азійських кочівників до Криму. Проте сьогодні відомо, що фактично таке переселення було б можливим лише завдяки міграції значної частини населення Криму в інші регіони, що не було зафіксовано. Наприклад, вчений Е. В. Возгрін вважає за необхідне поглибити вивчення хронологічного фону історії кримськотатарського народу, що дозволить переосмислити історичні чинники [54, с. 7].

Вивчення зародження кримськотатарської нації має значення і для світової історії. Стоянки первісних людей, розташовані в Криму, – незаперечні докази того, що півострів є колискою сучасної цивілізації. Найдавнішу пам'ятку неандертальського поселення на території України було знайдено у печері Кийк-Коба, де у 1924 році археолог А. Бонч-Осмоловський виявив сліди проживання первісної людини, що жила тут близько 100 тис. р. до н. е. До того ж, біля Бахчисарая були знайдені рештки хлопчика, який мав ознаки кроманьйонців, перших представників людини сучасної.

Розташування первісних стоянок свідчить про зародження наукової парадигми мислення у людини. Зокрема, коли до кінця епохи Мустьє в ужиток увійшов одяг і зник проміскуїтет, з'явилася перша кримська архітектура – кам'яні стіни з дверними отворами. Подальшою значною епохою стала Середня кам'яна доба, чи Мезоліт, коли був винайдений мисливський лук. Кроманьйонці, що жили в цей час, були високого зросту, з довгою шиєю і тонкими ногами. Антрополог М. Герасимов зумів реконструювати жінку мезоліту, риси якої вже можна зараховувати до європейського типу зовнішності [19, с. 23].

Епоха неоліту подарувала Криму сотні пам'ятників, хоча і територіально роздроблених, що зумовлено кочівництвом скотарів. Кримчани почали збирати злаки і за допомогою ручних зернотерок молоти з них борошно [256, с. 48]. Так полювання відійшло на другий план перед стабільним сільським господарством. Зароджується і глиняне мистецтво.

Згодом метал змінює камінь у побуті кримчан. Настала Мідна доба – Енеоліт. Проте кам'яні споруди і далі користуються популярністю. Наприклад, відомі всьому світу кромлехи, як мегаліт Стоунхедж, є і в Криму. Е. Возгрін відзначає найбільший з них, що знаходиться в районі колишнього Воронцовського гаю в Сімферополі [54, с. 10]. Епоха раннього заліза, що включає в себе кіммерійську та кизил-кобинську культури за таврського періоду, започаткувала етнічну стратифікацію кримського населення.

Найдавніший з кримських етносів – таври, більшість світових науковців вважають їх аборигенами Криму індоарійського походження. До того ж, ця думка підтверджується і спостереженнями античних дослідників [93, с. 344]. Так, Гомер називає таврів лестригонами. У його «непрístupному місті лестригонському Телепіл», описаному в подорожах Одиссея, можна впізнати Балаклавську бухту [Б-Н І. КРИМ]. Територіальні межі країни таврів першим описує Геродот. Він писав: «Скіфія... простягається до міста, що зветься Каркинітіда. Звідти йде гориста країна, що лежить уздовж того ж моря. Вона

сягає Понту і населена племенами таврів до Херсонеса Скелястого. Херсонес цей на сході виступає в море» [70, с. 212].

Другим найдавнішим народом, який проживав на території Кримського півострова, є кіммерійці. Ця назва виникла ще до переселення в Крим асирійців – ті називали їх «гіміра». Як етнос кіммерійські племена сформувалися до середини II тисячоліття до н. е. в Нижньому Поволжі. Звідти вони просувалися на захід і в підсумку зайняли величезну територію від Белоградця (Болгарія) до Північного Кавказу. Кіммерійці збагатили Крим автентичними особливостями побуту та світогляду. Їх поховання збереглися в районах Інкермана, Мар'їного, Фронтowego, Зольного, Лугового та Зеленого Яру. Завдяки цим знахідкам етнографи змогли достовірно описати культуру і мистецтво етносу [1, с. 125-126].

Кіммерійці були представниками передскіфського культурного періоду. Самі скіфи опинилися у Криму в VII ст. до н. е. За своєю структурою це були розрізнені племена, що говорили різними мовами. Однак уже тоді виділялися два великі об'єднання – «скіфи-кочівники» і «царські скіфи». Останні проживали у прибережних районах Азовського моря та у степовій частині Криму. У III ст. до н.е. материкова частина етносу зазнає краху під тиском нападників зі сходу – сарматів і в підсумку частково асимілюється з ними. Це дає можливість скіфам, що жили на півдні від гирла Дніпра та в степовому Криму, стати помітними етнічними представниками. Так виникає Мала Скіфія. У цей період відбувається і культурний стрибок скіфів. Столицею стає поселення поблизу Сімферополя, яке греки називали Неаполем. На жаль, автентичну скіфську назву цього міста втрачено. У VI–VII ст. до н.е. починається масштабне будівництво майбутніх міських центрів, розгорнуте скіфами і таврами. Нові будови вже не носили сільськогосподарський характер, а були прикладами хоч і примітивних, але військових укріплень. Надалі вони стануть повноцінними фортецями [64, с. 56]. Еклектика архітектури таких будівель увібрала в себе споконвічно кримські традиції – печерні каземати, панцири стін та елементи візантійського походження – обробка каменю, кладка

на складному розчині [54, с. 15]. Деяким з таких будівель вдалося пережити навіть Середньовіччя. Невідомий автор XVI ст., мабуть добре знайомий з кримськими татарами, свого часу, писав: «Хоч ми і вважаємо татар варварами та бідняками, вони пишаються помірністю свого життя і старовиною свого скіфського походження». Таке переконання, що здається наївним для багатьох дослідників, не знаходить історичних підстав для спростування. Міцна культурна пам'ять скіфського народу породила стійку ментально-історичну традицію свого етносу. Таким чином, не маючи доказів вигнання цього народу з Криму, ми можемо вважати істинною скіфську основу кримськотатарської традиції.

Інтерес, що викликає загадкове населення Кримського півострова, привів давньогрецьку цивілізацію в Крим. Перші місцеві грецькі поселення датуються VIII ст. до н.е. Характер взаємин етносів змінювався: спочатку будь-яка взаємодія була вимушеним, політичним кроком. Греки не заглиблювалися у ментальні особливості «варварів», які, швидше за все, навівали їм страх [69]. Підсумувавши загальне презирство греків до східних народів, Аристотель у IV ст. до н.е. сформулював переконання, ніби всі «варвари» – це природжені раби [54, с. 15]. Водночас чисельність і успішність військової могутності викликали у греків побоювання, завдяки чому вони вели акуратну, боязку політику стосовно загадкових та недоступних «варварів», що чаїли в собі загрозу для греків. Можливо, саме через цю обережність, їх територіальні дослідження тривалий час проводилися тільки на обмеженій території півострова.

В останні століття до нашої ери до Криму почали проникати сармати. Цей народ активно відтісняв скіфів та інше місцеве населення на південний схід [54]. Загальний ворог змусив забути про конфлікти і об'єднати свої військові зусилля – між сарматами і скіфами виникали домовленості. Але, на жаль, культурні особливості сарматів швидко розчинилися в місцевих елементах. Можливо, така активна асиміляція сприяла якнайшвидшій інтеграції цього народу в контекст Кримської місцевості – однак саме вона залишає питання культурної спадщини сарматів невирішеним і до сьогодні [54, с. 15]. Настало

Велике переселення народів, яке привело до Криму ще одну групу переселенців – готів. Готи, як і скіфи, швидко асимілювалися на нових землях, проте саме в дикій Тавриді їм вдалося ізолюватися від місцевого населення високо в горах [47]. Саме завдяки цьому вони вціліли під час навали гунів і зберегли свою мову аж до XVII або, за деякими свідченнями, XVIII ст. Ймовірно, саме готи були предками кримських татар. Таке припущення спровоковано зовнішнім фенотипом готського населення, яке корінням сягає у Скандинавію. До того ж, лінгвістами виявлено ряд споконвічно готських мовних конструкцій, які увійшли в фонд кримськотатарської мови.

Гуни, які знищили значну частину самотності місцевого населення, вперше з'явилися в Криму в другій половині IV ст. Вихідці з Центральної Азії, вони зовні істотно відрізнялися від кочових тюрків, які вже були відомі європейцям. Їхні зовнішні особливості зафіксували кримські італійці: «Плем'я гунів, про яке мало відомо з давніх пам'яток, живе за Меотійським болотом... і є диким понад усяку міру. Вони доживають свого віку до старості без бороди, потворні, схожі на скопців... Міцні, шиї товсті, жахливий і страшний вигляд, так що їх можна прийняти за двоногих звірів» [154, с. 236-237]. Історичні джерела стверджують, що гуни не лише селилися в містах, а й кочували по всій території Тавриди, грабуючи місцеве населення, через що завдавали серйозної шкоди економіці. Єдиним природним захистом від навали гунів стали Кримські гори. Не зважаючи на активне проникнення гунів вглиб півострова, немає достовірних свідчень їх культурного чи етнічного впливу на місцеве населення [54, с. 27].

Християнське питання постало в Криму в IX ст. і було спровоковане міграцією на півострів угорців (мад'яр) та хозар-християн, які конфліктували з місцевими хозарами. Цей кочівницький народ мав у своїй історії дуже різні періоди і вирізнявся як віротерпимістю, так і конфліктністю навіть у межах свого етносу. Попри те, що угорцям вдалося витіснити каганат, не всі хозари покинули територію півострова. Згодом вони прийняли іудаїзм. Нечисленні залишки цього народу довгий час ще з'являлися в середньовічних записах [172,

с. 75.], наприклад, італійці аж до XVI ст. називали півострів Хозарією. Щодо мад'яр, то будь-яка пам'ять про них, на жаль, не збереглася. Після ослаблення Хозарського каганату, його почали стрімко завойовувати печеніги. Вони досягли Криму на початку X ст. і всіляко відтіснили хозар з територій Боспорського царства та Херсонесу.

На противагу більшості завойовників, печеніги дбайливо ставилися до культурних здобутків місцевого населення [201, с. 24], хоча самі не залишили жодного пам'ятника своєї культури на півострові. У X-XI ст. в Криму з'являються родичі печенігів – половці, або кипчаки. Генеалогічне древо цих народів бере початок від тюрків, а знайдені поховання дають можливість говорити про одночасну присутність європеїдних і монголоїдних рис. На відміну від печенігів, половецька орда зайняла чільне місце в Криму і існувала до початку монгольської навали в XIII ст. (Рис.1).

Такою була етнічна основа виникнення кримськотатарського народу до монгольського вторгнення. Антропологічною основою нації для прибережних і гірських кримських татар є європеїдний тип, для степових – невелика монголоїдна домішка. Сформовані на основі тюркомовних племен, степові кримські татари отримали назву, яку пов'язують з іменем хана Ногая – ногайці [229]. Також на формування етносу вплинули італійці та турки-османи.

Після монгольського завоювання, східна та степова частини півострова увійшли до складу Золотої Орди. Саме це стало відправною точкою в історії розвитку самостійної нації кримських татар. У XIV ст., після військових і політичних міжусобиць, значні частини Криму опинилися під впливом Мамаю. Однак після поразки в Куликовській битві влада перейшла його наступнику, ханові Тохтамишу, який заручився підтримкою Тамерлана, але швидко після цього спровокував конфлікт зі своїм покровителем. Після поразки Тохтамиша у війні з Тамерланом на кримський престол сідає Тимур-Кутлуг. Після цього Кримський улус стає незалежним, але остаточне від'єднання Криму від Золотої Орди відбувається в XV столітті.

У 1441 році в Криму виникає Кримське ханство під правлінням роду Гіреїв. Хан Хаджі I, його засновник, зміг домогтися незалежності від Золотої Орди і очолити нову державу, але вже з 1475 р. Кримське ханство потрапляє у васальну залежність від Османської імперії. Цей момент вважається найбільш сприятливим для розвитку кримської культури, на яку значною мірою вплинули турецькі традиції.

У в XVI ст. Кримське ханство вступає у війну з Московським царством. Військо хана Девлет-Гірея іде на Москву і спалює її, однак другий похід не приносить бажаного успіху. Відтоді до кінця XVIII ст. між кримськими татарами і мешканцями південних кордонів Росії встановлюється ворожнеча.

У XIV ст. столицею Кримського ханства стає Бахчисарай. У цей період, під впливом Арабського Сходу, у Криму формується особлива «ханська» культура. Інтерес представляли поезія, музика, історія [246, с. 83]. Серед видатних діячів були хан Менглі-Гірей I і хан Газі-Гірей II. Однак абсолютна незалежність Кримського ханства була знищена після російсько-турецької війни 1768–1774 рр., коли було підписано Кючук-Кайнарджійський мирний договір. Згідно з ним, до Російської імперії відійшли Керч, Єнікале і Кінбурн, а російські кораблі змогли вільно перетинати водні кордони Чорного моря. Це викликало хвилю протестів у Криму. Бунтівні настрої спровокували зречення хана Шагіна-Гірея від престолу в 1783 році. Того ж року, під час військової кампанії Потьомкіна з «упокорення Криму», відбулася анексія території Кримського ханства Російською імперією (Рис. 1).

Після анексії Криму всі державні структури Кримського ханства було ліквідовано та створено нове управління краєм. Зокрема, було організовано «земський» уряд, до якого увійшли лояльні до нової влади представники кримськотатарської знаті: князі Ширинський Мехметша, Гаджі-Кази Ага, Кадіаскер Муслітдін Ефенді. Правителем Криму було призначено генерала де Бальмена. 1783 року його змінив генерал І.А. Ігельстром. У тому ж році було організовано «Таврійське обласне правління», у якому також було чимало представників знатних кримськотатарських родин. А 2 лютого 1784 року

спеціальним указом Катерини II була заснована спеціальна Таврійська область під керівництвом Г. А. Потьомкіна.

Указом Катерини II від 22 лютого 1784 року вищому кримськотатарському стану було надано всі правові пільги російського дворянства. Тоді ж було складено списки понад 300 кримських мурз, за якими було збережено земельну власність. Самодержавство намагалося демонструвати своє лояльне ставлення до завойованого населення. Проте на початку XIX ст. політика Росії у Криму змінилася. Так, наприкінці XVIII ст. різко скоротилася чисельність кримськотатарського населення – за даними Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, опублікованого в 1865 в довіднику «Списки населених місць Російської імперії – Таврійська губернія», число депортованих кримських татар наприкінці XVIII ст. становило 300 тисяч чоловік, «отже півострів втратив близько трьох чвертей свого населення» [216, с. 137].

Політику царського уряду характеризує висловлювання одного з високопоставлених військових чиновників на той час – віце-адмірала Мордвинова: «Коли Крим належить Росії, то, на мою думку, не повинно із землі російської робити землю Татарську...» [156, с. 21].

Влада і не приховувала своєї мети, про це досить відверто писалося в російськомовних газетах. Так, в одній з них, зазначалося: «Для зміцнення російського панування в новоприєднаному краї, потрібно заселити його суто російськими людьми» [54, №3]. До того ж, наголошувалося, що для повної русифікації Криму «потрібно мільйон народу ремісничого та торгового не мусульманського віросповідання» [54, с. 286].

На початку XIX ст. кримськотатарські міста, що колись процвітали, повністю занепадають, а разом з ними – міські ремесла, міжнародна торгівля. Регрес економічного життя коментує вже згаданий вище довідник Центрального статистичного комітету: «Про занепад міст говорить ясно та обставина, що в Євпаторії (колишнє кримськотатарське місто Гезлів) наприкінці минулого століття значилося лише 900 будинків, у Бахчисараї 1500,

а в Карасубазарі замість колишніх 6000 було дещо більше ніж 2000». А про Феодосію (колишня Кафа) сказано, що «це, колись процвітаюче, навіть при турецькому володінні, місто, нині одним, так би мовити, існує» [60, с. 157].

Депортація кримських татар, що особливо посилилася в останній чверті XVIII ст., змушувала останніх емігрувати до меж Османської імперії.

Своїї кульмінації політика депортації кримських татар у XIX ст. досягла наприкінці 50-х і на початку 60-х років, коли населення вимушено залишало Крим, покидаючи все своє майно. За відомостями місцевої влади у 1863 році кількість депортованих досягла 150 тисяч осіб. І якщо перша хвиля біженців складалася з прибережних та гірських кримських татар, то тепер виселялися виключно степові мешканці Криму.

Виселення кримськотатарського населення супроводжувалося активною переселенською політикою самодержавства. Російськомовне населення переважно переселялося з губерній центральної Росії та України. На початок XIX ст. на півострові проживало приблизно 15 тисяч жителів, але вже до 1863 року російських поселенців стало понад 100 тисяч. Важливо, що паралельно із виселенням кримських татар, Міністерство державного майна Російської імперії примусово переселяло селян із центральних губерній Росії. Наприклад, 1858 року до Криму перемістилося близько 30 тисяч росіян, частково українських селян і понад 20 тисяч болгар.

У цей період у Криму з'являється чимала кількість великих землевласників. Новоприбулі поміщики отримували у власність кримську землю, а інтереси селян, які здавна тут жили, до уваги не бралися. Лише у початковий період анексії було роздано прийшлим російським дворянам понад 400 гектарів родючих земель. До того ж, для місцевого населення створювалися нестерпні умови землекористування – російські поміщики впроваджували незвичне для кримських татар кріпацтво: змушували селян обробляти господарську землю з розрахунку 2,5 десятини на плуг, засівати її, збирати врожай і доставляти у маєток. Були встановлені необмежені повинності і кримські татари-селяни стали абсолютно безправними та жили у постійному

страху перед поміщиками та місцевою адміністрацією. Як слушно підкреслює В. Возгрін, «почалося велике пограбування кримськотатарського народу» [54, с. 277].

За спогадами одного із сучасників, переможці «спустошили країну, вирубали дерева, зруйнували святилища та громадські будинки, знищили водогони, пограбували мешканців, поглумилися над татарським богослужінням, викинули з могил і покидали в гній тіла їхніх предків..., винищили пам'ятники старовини і, нарешті, встановили своє огидне кріпацтво» [23, с. 58].

Це дозволяє зробити висновок, що політика самодержавства на території Кримського півострова в період кінця XVIII ст. – першої половини XIX ст. була колонізаторською і завдала непоправної шкоди чисельності кримськотатарського народу, його матеріальній та духовній культурі.

Така політика уряду викликала протести кримських татар, які придушувалися досить жорстоко. Губернська влада всіляко приховувала як кількість таких заворушень, так і каральні дії проти місцевого населення. «Умиротворення краю» на початку XIX ст. «відбулося лише після винищення значної частини кримських татар» [62, с. 63]. У каральних акціях широко використовувалися «грецькі батальйони», дії яких, за повідомленнями сучасників, вилилися в «жахливі методи поводження... з татарами, в надзвичайні за жорстокістю насильства, які здійснюються над татарськими дружинами та дітьми» [130, с. 5].

Погіршила становище Кримська війна 1853–1856 рр., у ході якої кримських татар звинуватили у зраді трону та Батьківщини. Розпочалися нові акції виселення кримських татар, що ґрунтувалися на урядових настроях, особливо на тлі відомого висловлювання Олександра II, який розглядав необхідність «звільнення Криму від шкідливого населення» і називав це «сприятливим явищем» [162, с. 25].

Пік другої хвилі депортації припадає на 1863 рік, коли близько 1000 кримськотатарських селищ залишилися повністю порожніми, а кількість

вигнаних мешканців, за підрахунками уряду, досягла понад 140 тисяч осіб, що викликало небувалий захват в урядових колах. Один із чиновників Міністерства держмайна Російської імперії назвав чергову хвилю депортації «щасливою випадковістю для краю» [54, с. 336].

Княгиня Є. Горчакова, що відвідала Крим у 1880-ті роки писала: «Від'їжджаючи в Азію, татари забрали з собою таємницю свого достатку та успіху; жоден колоніст, чи то російський, чи болгарин, чи німець, не створить на незнайомому ґрунті чужої йому землі тих садів і виноградників, які давали рясні плоди улюбленим синам своїм, нащадкам перших мешканців Тавриди, і мандрівник, проїжджаючи тепер нескінченними просторами північно-західної частини півострова, дивиться зі здивуванням на ці спалені гарячим сонцем поля, що дають землеробу мізерні жнива... Тваринне життя тут також поступово зникає – породи здрібніли, верблюди та буйволи стають рідкістю, рогата худоба, вівці та кози зменшилися наполовину, а маленькі табуни коней, що зустрічаються тепер у степу, не можуть зрівнятися красою своїх форм з колишніми татарськими конями, гарячими, швидкими, вихованими для набігів.

Поселення трапляються зрідка, фонтани розвалилися або пересохли, води мало, жалюгідні залишки спорожнілих хат свідчать про колишні селища, а груші, черешні, мушмула та дикі виноградні лози в пустельній балці або вздовж лісового струмка скажуть вам, що колись тут були сади та виноградники, луки та пагорби, вкриті лісами. Густонаселені, багаті села, що залишили у спадок пустельним місцевостям і урочищам свої татарські назви, а нинішнім мешканцям Криму великі цвинтарі, розташовані на придорожніх пагорбах, з безліччю надгробних каменів різних кольорів; деякі з каменів стоять як самотні сторожі цієї долини смерті, але багато їх розсипалися, розтріскалися і лежать уламками, як після страшного землетрусу» [81, с. 27, 31-32].

Трагедія кримських татар відображена в описі одного із сучасників цих років: «У спорожнілих селах тільки вили собаки, двері в хатах від вітру ляскали, вікна були виставлені, дахи пошкоджені. Вночі, коли повний місяць висвітлював цю пустелю, ставало якось страшно... А вдень доводилося

натрапляти на сцени, які справді ятрили душу. Ось стоїть кілька навантажених мажарів. Татарські сімейства всі, від старого до малого, пішли на цвинтар сказати останнє «вибач» похованим предкам; ці добровільні вигнанці опускаються навколішки, б'ють себе кулаками в груди і цілують землю. Ні виття, ні криків не чути, тихо струменять сльози по їхнім засмаглим обличчям; кожен із них бере по жменьці землі з могили дорогого для них покійника і йде, схиливши голову, до своїх волів, давно проданих якомусь заповзятливому торговцю» [54, с. 335].

Починаючи з 70-х років обезлюднений та звільнений від «небажаного населення» Крим поступово почав перетворюватися на курортну зону. З кінця XIX ст. Південний Крим стає місцем відпочинку вищої російської знаті, а кримськотатарські міста, що колись процвітали, і численні села зовсім спорожніли. За даними перепису населення 1897 року у Криму значилося близько 500 тисяч жителів, але корінне населення становило лише 180 тисяч і проживало у важкодоступних гірських селищах.

Кримські татари, які переселилися до Туреччини, вже до початку XX ст. практично повністю розчинилися в культурі місцевого населення і забули свої корені. А в Росії в цей час розширюється програма з асиміляції кримськотатарського населення – у 1860-ті роки починається залучення кримських татар до навчання разом з російськомовними мешканцями Криму. Хоча ця програма, несподівано для царського уряду, зіграла і позитивну роль – вона сприяла появі прогресивно налаштованої кримськотатарської інтелігенції.

Лютнева революція 1917 р. спровокувала скликання національного з'їзду кримських татар – Курултаю. З'їзд, що відкрився в Бахчисараї, проголосив створення Кримської Народної Республіки на території півострова. За результатами громадянської війни в Криму була проголошена Кримська автономна республіка у складі Російської РФСР з двома державними мовами – російською та кримськотатарською.

Період військової фашистської окупації, що продовжився з 1941 до 1944 рр., закінчився для кримськотатарських татар трагедією – їм було пред'явлено

звинувачення у сприянні фашистським окупантам. Як наслідок, у травні 1944 р. почалася масштабна депортація кримських татар до Центральної Азії, Сибіру та Середнього Поволжя, що є одним із найстрашніших прикладів злочинів радянської влади під час Другої світової війни.

11 травня 1944 року Державний комітет оборони прийняв секретну ухвалу № 5859сс, яка стосувалася кримських татар. Ухвала містила звинувачення у масовій зраді та колабораціонізмі, які, як стверджувалося, були підставою для депортації цієї групи населення. Однак не існувало жодних доказів щодо масового дезертирства кримських татар, і більшість колабораціоністів загинула в боях або була засуджена поодинокі.

Депортація кримськотатарського населення розпочалася 18 травня 1944 року о 3:00 ранку і тривала до 20 травня. Для здійснення операції залучили 32 000 співробітників НКВС.

Депортованим дозволялося зібрати свої особисті речі, посуд, побутовий інвентар та провізію вагою до 500 кг на сім'ю. Однак насправді вони змогли взяти лише в середньому 20-30 кг речей та продуктів, а більшість їх майна залишилося і було конфісковане державою.

Під час головної хвилі депортації було виселено близько 200 тисяч кримських татар, для чого було використано 70 ешелонів. Протягом переїзду загинули близько 8 000 осіб, серед яких переважно були діти та літні люди. Найпоширенішими причинами смертей були спрага та тиф. Останній ешелон з депортованими досяг Узбекистану 8 червня, проте під час подорожі частина кримських татар загинула.

Протягом перших трьох років після переселення, від голоду, виснаження та хвороб померли від 20 до 46% усіх депортованих, залежно від різних оцінок. Серед померлих протягом першого року майже половину складала діти до 16 років.

Кримських татар розміщували у так званих спеціалізованих поселеннях, оточених воєнізованою охороною, блокпостами та огорожених колючим дротом територій, які швидше нагадували трудові табори, а не житло мирних

людей. Приїжджі були дешевою робочою силою, тому їх використовували для роботи в колгоспах, радгоспах та на промислових підприємствах.

4 липня 1944-го НКВС офіційно поінформував Сталіна про те, що спецоперацію "переселення кримських татар" завершено. І вже з 14 липня 1944 року Радянська держава переселила до Криму понад 50 000 осіб, переважно росіян. Їм надали для проживання спорожнілі будинки кримських татар.

30 червня 1945 року радянська влада скасувала автономію Кримської АРСР та приєднала Крим до Російської РФСР. На думку багатьох істориків, Радянський Союз готувався до війни з Туреччиною, тому «зачищав» у 1943–1944 Крим від можливо нелояльного населення.

1948 року Москва визнала кримських татар довічними переселенцями. Тих, хто без дозволу НКВС виходив за межі свого спеціального поселення, наприклад, щоб відвідати родичів, піддавали покаранню – 20 років ув'язнення.

Протягом 1950-х і 1960-х років кримські татари виборювали своє право повернутися на історичну батьківщину, зокрема, за допомогою демонстрацій в узбецьких містах. 1968 року приводом однієї з таких акцій став день народження Леніна. Влада відповіла силою та розіграла мітинг.

Політичні акції кримських татар призвели до політичного успіху. 5 вересня 1967 року Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму», що скасовував звинувачення у зраді кримських татар, проте проголошував нібито повне їхнє вкорінення в Узбекистані.

Поступово кримським татарам вдалося досягти розширення своїх прав. Втім неформальна, але від цього не менш сувора заборона на їхнє повернення до Криму, діяла до 1989 року.

2006 року Курултай кримськотатарського народу звернувся до Верховної Ради з проханням визнати депортацію геноцидом. Це питання було остаточно вирішено у 2015 році, коли Верховна Рада України прийняла відповідну постанову і встановила День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу – 18 травня.

Коли з півострова виселили корінне населення, Крим втратив статус автономної республіки та став областю Російської РФСР. У цьому новоутворенні нічого не мало нагадувати про депортованих жителів – Крим позбавили кримськотатарських назв, за винятком Бахчисараю, Джанкою, Сак та Судака. На місці старих селищ з'явилися таблички з безликими назвами «Веселе», «Щасливе», «Радісне» тощо. Важливо, що перейменовували не лише населені пункти, а й річки та гори.

Південні райони Криму, які колись були населені переважно кримськими татарами, зараз порожні. Пізніше ці райони були заселені колгоспниками з різних областей Росії та України. Однак ці люди не мали досвіду роботи в кримському кліматі, тому сільське господарство, зокрема виноробство, на деякий час занедбане.

Щоб повністю стерти пам'ять про корінне населення Криму, радянська влада найперше спалила газети, книги і журнали кримськотатарською мовою, зрівняла із землею всі мусульманські цвинтарі — надгробки використовувалися для будівництва доріг та будинків, руйнувала древні мечеті, а деякі з них перетворювали на кінотеатри та магазини.

18 травня 1944 року кримські татари зазнали масової депортації з Криму у віддалені райони Центральної Азії, за Урал. Але пам'ять про цю подію, коли було репресовано цілий народ, коли люди, виключно за етнічною ознакою, були оголошені «зрадниками», вигнані з батьківщини та приречені на болісне заслання – жива (Рис. 1).

Під час депортації та після неї, коли кримські татари були змушені жити на чужині, загинуло майже 50% з вимушено переселених — майже половина усього народу. Кримські татари змогли повернутися до свого дому лише через 45 років і не впізнали його, оскільки «були стерті практично усі історичні назви та пам'ятки». Це був усвідомлений злочин тиранії проти народу та проти людяності.

Понад те, повторюється історія, повторюється і риторика. У публічному дискурсі знову спекулюють на історичних міфах про кримських татар як

«колаборантів і зрадників радянського народу» під час Другої світової війни. Поширюються тези про «зраду», про те, що «кримські татари не є самостійним народом», про те, що «кримські татари не порядні, їх необхідно уникати». Жертвами дискримінаційної риторики та дискримінаційних практик знову стає цілий народ.

Водночас руйнуються пам'ятники культурної спадщини та святині кримських татар. Серйозне занепокоєння викликають непрофесійні ремонтні роботи, що порушили автентичність та збереження бахчисарайського Ханського палацу XVI ст., який знаходиться в попередньому списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Образливим для кримських татар стало встановлення у 2015 році в Лівадії пам'ятника главам «Великої трійки», зокрема Сталіну, а у 2016 році у Сімферополі – пам'ятника імператриці Катерині II, яка сприймається кримськими татарами, як символ переслідувань і руйнувань. Новий виток дискримінації виявляється і в спробах замовчати усі минулі переслідування, і в новому переписуванні історії. Але ні знищення старих пам'яток, ні впровадження нових «цінностей» – не може вбити правди і пам'яті.

Депортація кримських татар, як корінного народу, з його історичної батьківщини є досі не завершеним (тривалим) міжнародним злочином, який не має терміну давності. Безкарність породжує нові злочини, тому світ має засудити депортацію кримських татар у 1944 році, щоб цього ніколи більше не повторювалося. Особливо це важливо в Україні 2022–2023 років, коли РФ продовжує геноцид усього українського народу.

В результаті багатовікової кримськотатарської історії в етносі склалися три основні групи: південнобережна, гірська та степова. Південнобережні кримські татари розташовувалися уздовж узбережжя півострова. У їх формуванні є значний внесок грецького, готського та італійського впливів. Гірські кримські татари перебували в передгір'ях середньої смуги Криму, і їх етнічне коріння сягає усіх народів, які коли-небудь проживали у цій місцевості.

Степові ж кримські татари були сформовані під впливом половецьких племен і монголів.

Кримськотатарська мова також зазнала значного впливу різних етносів. Виявляються запозичення з грецької, арабської, італійської, російської. Серед діалектів кримськотатарської мови виділяються північний, середній і південнобережний. Саме діалект середньої смуги Криму покладено в основу сучасної літературної кримськотатарської мови. Основною релігійною складовою ісламу серед кримських татар є суніти.

Проведений історичний аналіз дає підстави говорити про необхідність поглиблення хронологічного фону вивчення історії кримськотатарського народу. Протягом усього історичного періоду на території півострова проживали таври, кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни, італійці тощо. Такою була етнічна основа виникнення кримськотатарського народу до монгольської навали в XIII ст.

Після монгольського завоювання східна та степова частини півострова увійшли до складу Золотої Орди. Саме це стало відправною точкою в історії розвитку самостійної нації кримських татар.

Дослідження показало необхідність ретельного вивчення історії кримськотатарського народу, адже зародження кримськотатарської нації з XIII століття має значення для світової історії.

1.2. Аналіз бібліографічних джерел та наукових публікацій

З теми дослідження кримськотатарського житла існує достатньо велика кількість джерел, але деякі з них суперечливі (Рис. 2). Цим напрямком займалися такі дослідники: Є.В. Крикун у праці «Пам'ятки кримськотатарської архітектури (XIII–XX)» дає розлогий опис початкового плану забудови та відстежує усі зміни протягом століть (Сімф., 1998. 111 с.); для вивчення архітектурних пам'ятників столиці Кримського ханства досить доброю є праця У. Боданського «Бахчисарайські пам'ятки» (Сімф., 1916. 6 с.); про архітектуру Гезлева пишуть В. Драчук, Я. Кара, Ю. Челишев в книзі «Керкінітіда – Гезлів –

Євпаторія» (Сімф., 1978. 125 с.). Відомості про архітектурно-планувальну організацію поселень з використанням традиційних прийомів житлової забудови Криму є у багатьох інших дослідників. До того ж, відома велика кількість окремих публікацій щодо пам'ятників кримськотатарської архітектури переважно в контексті історії Кримського ханства.

Розуміння особливостей проектування будь якого комплексу споруд неможливо без вивчення умов культурного та соціального формування. На жаль, проблема генезису кримськотатарської архітектури далека від свого вирішення, адже джерела її утворення та взаємозв'язок архітектурно-художніх традицій тюркського світу ще недостатньо вивчені. Також неоднозначним є саме тлумачення етногенезу кримських татар, адже у ньому брали участь як тюркські, так і інші народи Старого світу. Етнограф та археолог Б.О. Куфтін писав: «крізь татарський пласт проступають як риси турецької культури, так і ті, що пояснюються іншими, не турецькими джерелами» [135, с. 181]. Але сьогодні можна сміливо сказати, що вагомий внесок в історію архітектури кримськотатарського народу зроблений саме завдяки ретельному аналізу об'ємно-планувальних рішень окремих мусульманських споруд та їх ансамблів XIII–XX ст. [67].

На початку XX століття наукові дослідження проводилися за результатами краєзнавчих спостережень мандрівників, які вивчали Крим. У низці фундаментальних завдань етнографічних експедицій завжди є вивчення традиційного кримськотатарського житла, особливостей його синтезу з розглянутими ландшафтами, будівельними матеріалами, технікою зведення, а також формоутворення. У 1924–1925 роках були організовані дві важливі етнографічні експедиції, і за наслідками їхньої роботи обґрунтовувалися висновки в галузі архітектури Криму (Рис. 15).

Маршрут експедиції 1924 року, під керівництвом етнографа та археолога Б. О. Куфтїна, пролягав через Бахчисарай, Керменчик, Аїргуль, Фоті-Сала, Гавро, Біюк Узенбаш, Стилю, Ай-Василь, Ялту, Гурзуф, Дегерменкой, Біюк-Ламбат, Партеніт.

Експедиція 1925 року вивчала Сімферополь, Сарабуз, Абзлар, Євпаторію, Кирк-Чолпан, Бой-Козак під Перекопом, Джанкой, присиваський район, Тюп-Келегу, Колечь-Мечеть, Старий Крим, Орталан, Ай-Серез, Капсихор тощо — разом 55 населених пунктів. [135, с. 6]. Експедицію очолював У. А. Боданінський – мистецтвознавець, етнограф, археолог, у ній також брали участь О. Акчокракли – історик, сходознавець та А. Рефат – композитор, музикознавець [34].

Б. О. Куфтін, під час експедиції 1924 року, виокремлює дуже цікавий аспект характеристики гірського житла, яке у своїх архаїчних рисах виявляє зв'язок з Кавказом і Малою Азією – його ансамблевий розвиток, як в системі природних співвідносних домінант, так і в структурі створеного людьми організму «касаба» (поселення). Вчений надзвичайно зримо описує картину південнобережного житлового комплексу: «відступають від моря в глибині долин поселення «касаба», підрізають розчленований у цій частині гірський хребет, тому що поселення уникають відкритого простору і розвиваються біля крутих гірських схилів. Вулиць, власне, немає зовсім, замість них – криві кам'яні сходи у вузьких проміжках між двоповерховими будинками, які, у вигляді чотирикутних ящиків правильної форми, нагромаджуються один над одним, утворюючи по схилу ущелини суцільну багатоярусну споруду» [135, с. 42]. Б. Куфтін упередувало спостереження М. Дубровського: «Айсерез, Кутлак, Ворон оточені з усіх боків щільним кільцем гір та віддалені від культурних центрів. Гори розділяють їх та ускладнюють спілкування», і тому поступово виробляється певний місцевий менталітет. Села розташовані «терасоподібно по обох схилах ущелини, і щільний земляний дах кожного будинку служить двором сусіднього верхнього» [100, с. 14-15].

За таких обставин чітко окреслений архітектурний взаємозв'язок забезпечує не лише оптимальне функціонування, але і максимально-інформаційне розкриття творчого задуму, коли якісна ознака взаємозалежності пропорцій, що відображаються на масштабі і являють собою наступний етап

кількісно-якісного розвитку композиційних засобів, наближається до ідеалу органічної простоти.

Найґрунтовніші дослідження з архітектури кримськотатарського житла проводив Б.О. Куфтін в роботі «Житло кримських татар у зв'язку з історією заселення півострова» [135]. Щодо основних закономірностей забудови, то їх ґрунтовно проаналізував У. А. Боданінский в роботі «Археологічне і етнографічне вивчення татар у Криму» [34]. Однак чимало питань, пов'язаних з особливостями проєктування кримськотатарського житла в Криму, залишаються суперечливими і не повністю вивченими.

Щодо курортних можливостей півострова, то їх дослідили лише 1933 року у праці Державного інституту проєктування міст (ГІПРОГОР м. Москва) під керівництвом М. Гінзбурга. Акцент було зроблено саме на вивченні курортно-оздоровчого потенціалу Південного берега Криму [72]. Водночас у цій роботі було сформульовано та узагальнено деякі риси будівельних традицій Криму, простежено процес розвитку форм житла, зокрема, у гірських та передгірних районах як найбільш виразних прикладів органічного співіснування ізольованого та цілісного у природному ансамблі, з урахуванням усіх особливостей кримського рельєфу.

Десант архітекторів 1933 р. не уникнув долі своїх попередників які, поза своєю волею, пройнялися чарівністю ландшафтів Криму. Архітектор М. Пастернак так описує гірське поселення початку 30-х р.: «Мшатка розташована на ста шістдесяті метрах над рівнем моря між верхнім шосе і дорогою на Абільбах, вона високо піднімається на рельєфі і її підпирають стрімкі стіни Яйлинського хребта. Це дає можливість структурі села характерно прилаштуватися до рельєфу і утворити терасоподібну структуру, яка нараховує 16 дворів для 80 людей. Одна дорога, що проходить крізь поселення, використовує невелику горизонтальну терасу для, свого роду, агори у звичайному розширенні дороги – саме там, де це вирішує зробити сама природа. Це співіснування створює величний ансамбль мінімальними засобами.

На майданчику виступають три невеликі будівлі найпростішої архітектури, але вбудовані з урахуванням просторового сприйняття.» [72, с. 14-17].

Дослідниця традиційного кримського татарського житлового будинку Т. Раппопорт у роботі, що присвячена вивченню художньої своєрідності композиції, зауважує: «У всіх намічених нами типах композиції можна виявити характерну для Сходу багаточленність, яка є одним із прийомів рішення живописної композиції. Полягає вона в тому, що сама композиція утворюється зі значного числа якісно рівноцінних елементів, які пов'язані не підпорядкуванням другорядного головному, а рівновагою між собою» [202].

Інтуїтивна супідрядність народної архітектури структурним лініям, текстурі, глибині та колірній гамі пейзажу, переднього та дальнього планів, наявності природної доміанти виявляла «збереження і розвиток пластичних властивостей ділянки, граціозної цілісності та своєрідності рельєфу і зелених форм» [133, с. 95] – зазначає Ю. Курбатов у своїй роботі «Архітектурні форми і природний ландшафт: композиційні зв'язки», де вивчає допустимі й достатні обмеження при органічній пластиці архітектурного формотворення. «Цінності природи визначаються не лише красою та різноманітністю їхніх взаємозв'язків величин та розмірів, архітектурна форма, яка вбудована в природний ансамбль, повинна підтримати існуючу шкалу масштабних взаємин» [133, с. 69].

Кримську історіографічну традицію XV–XIX ст. детально дослідив історик І. Зайцев [104]. Дослідження середньовічної історії та архітектури Криму знайшли відображення в його численних наукових працях, які стали підсумком, в основному, археологічних розкопок. Аналіз джерел дозволяє зробити висновок, що розвиток феодалізму на території Криму мав свої особливості, пов'язані, зокрема, і з етнічною картиною півострова. Результатом цього процесу стало руйнування пам'ятників античності на рівнинній частині півострова, а, з іншого боку, поява ряду нових «печерних» міст, оточених неприступними скелями або стінами фортець. Найбільші з них – Мангуп, Чуфут-Кале, Ескі-Кермен, Тепе-Кермен, Інкерман. Під впливом італійської та вірмено-малоазійської торгівлі в південно-східному Криму виникли міста-

фортеці Кафа (сучасна Феодосія) і Сугдея (сучасний Судак). На південному березі з'явилися і зміцніли Алустонська (Алуштинська) та Гурзуфська фортеці. Найбільш значущі роботи в цій області належать археологу та краєзнавцю О. Бертъє-Делагарду [28] та історику В. Будановій [42]. Результати розкопок середньовічних могильників передгірного і степового Криму осмислені в роботах археолога-реставратора О. Домбровського [95], археолога А.О. Щепінського [244], історика Е.А. Хайредінової [225].

Виникнення і вшанування культових об'єктів різних конфесій на території Кримського півострова описані в роботах дослідників, які розглядали ці явища на основі даних археології.

Серед них роботи І. Гаспринського «Кримські азизи (гробниці святих)» в Східному збірнику – виданні Товариства російських орієнталістів (1913 р) [66], роботи Р. Музафарова [159], Х. Монастирли «Азиз у татар» (Третя навчальна екскурсія Сімферопольської чоловічої гімназії) [158]. Значний інтерес представляють і печерні міста – пам'ятники скельної архітектури. Перший досить детальний огляд був опублікований П. Палласом [170], про ці об'єкти також згадувалося в роботах Ф. Дюбуа де Монпере [101], П.І. Кеппена [121].

Особливо варто відзначити діяльність Д. Струкова [214] – історика, археолога, художника, добре відомого в другій половині ХІХ століття, який опублікував ряд робіт з описами Інкермана, Шулдану, Мангупа, Тепе-Кермена.

Стаття історика та археолога О. Бертъє-Делагарда і до сьогодні є найбільш повним оглядом даних пам'яток [27]. Дослідником була виявлена двадцять одна церква в районі Інкермана, Чилтер-Мармара і Шулдану. У сучасних дослідженнях найбільш значними є роботи археологів А. Герцена [71], Ю. Могарічева [157], М. Чорефа [234]. Ними були представлені описи практично всіх печерних міст Інкермана, Чилтер-Мармара, Шулдану, Ескі-Кермена, Мангупа, Челтер-коби, Качи-Кальєна, Тепе-Кермена, Чуфут-Кале, Успенського монастиря, городища Бакла, а також проведено ґрунтовну класифікацію культових споруд цього типу за хронологією.

Найбільш повним описом одного з найвизначніших пам'ятників гірського Криму – «печерного міста» Ескі-Кермен є монографія С. Харитонова «Печерні міста Криму» [228]. Автор наводить опис усіх наявних «печерних міст» півострова і їх культових споруд, а також приділяє особливу увагу історії виникнення та існування кримських печерних монастирів. Варто ще раз підкреслити, що згадані дослідники розглядали проблему кримських культових об'єктів в історико-археологічному аспекті.

Особливий інтерес для вивчення культових споруд кримськотатарського народу представляє книга Є. Крикуна «Пам'ятники кримськотатарської архітектури» [131]. У ній дається докладний опис основних тенденцій розвитку архітектури кримських татар, зокрема, найбільш значних і шанованих культових споруд – мечетей, дюрбе, медресе, розташованих у Бахчисараї, Євпаторії, Старому Криму та Сімферополі. Певний інтерес представляє розробка досліджуваного напрямку в краєзнавчій літературі – релігійним об'єктам Кримського півострова приділили увагу М. Броневський [37], В. Кондаракі [129], Є. Марков [151], Г. Караулов і М. Сосногорова [209]. Варто звернути увагу на працю письменника-мандрівника Є. Маркова «Нариси Криму» (1873 р.). Актуальність цієї книги незаперечна і досі.

Аналіз етнічної преси Криму, проведений в монографії Н. Яблоновської [246], досліджує історію виникнення та діяльності кримської етнічної преси з 1860 року і до кінця ХХ ст. Безумовну значимість представляють також статті та доповіді, опубліковані в «Ізвестіях Таврійської ученої архівної комісії» (ІТУАК) [11], «Записках Одеського товариства історії та старожитностей» (ЗООІДОВ) [28]. Унікальність діяльності самої зазначеної Таврійської Комісії та окремих її учасників, а також виняткова важливість зібраних нею матеріалів для вивчення історії Кримського півострова найбільш повно відображена С.Б. Філімоновим [222].

Варто відзначити дослідження, які відображають тенденції формування мовного середовища в кримському регіоні. Історію кримськотатарської мови досліджував мовознавець А. Меметов [155].

Літературними джерелами дисертаційного дослідження є такі групи документів:

1) Архівні матеріали, які є значними інформативними джерелами, використаними в ході роботи над цим дослідженням. Основна частина цих документів була взята автором з Державного архіву Республіки Крим, в якому за тематикою дослідження змістовними виявилися фонди 26 (Канцелярія Таврійського губернатора), 39 (Таврійський губернський статистичний комітет), 67 (Старо-Кримська міська ратуша). Також були використані документи російського державного архіву давніх актів – фонд 16 (Внутрішнє управління (колекція) Державного архіву Російської імперії), державного історичного архіву – фонди 1286 (Департамент поліції МВС), 1305 (Кримська комісія при МВС), 1306 (Таврійський комітет при МВС), 1329 (Іменні укази і «Високі» веління сенату (колекція)), російського державного військово-історичного архіву – фонди 378 (Комісія для розробки положення про особисту військову повинність в імперії і царстві польському (1862 – 1872), архіву міста Севастополя – фонд 30 (Колекція метричних книг Севастопольського благочиння 1878–1919), 35 (Церква в ім'я Святих Апостолів Петра і Павла на міському пагорбі 1820–1857). Архівні фонди – Державного архіву Республіки Крим (ГАРК), російського державного історичного архіву (РГІА) містять матеріали, які ілюструють, як будували свої юридичні і (або) духовні відносини з віруючими відповідні кримські конфесії, наприклад, документи фонду (Старокримська міська ратуша) ГАРК, фондів (Кримська комісія при МВС) і (Таврійський комітет при МВС) РГІАЗ.

2) Статистичні видання. Провінційні довідкові видання губерній російської імперії, безумовно, становлять інтерес для дослідників, оскільки можуть містити конкретні дані з різних сфер суспільного життя, зокрема, розкриваючи теми соціальних, економічних і релігійних змін в регіоні. Так, в ході дослідження був використаний «Збірник статистичних відомостей по Таврійської губернії» (1867 р.), який характеризує окремі питання історії роботи губернських установ, внутрішньої торгівлі Криму, вказує на пріоритетні

напрямки діяльності місцевої промисловості і стану сільськогосподарського виробництва, що дозволяє судити про споживчі можливості і запити населення. Довідкова книга про приходи у храмах Таврійської єпархії (1886 р.), складена єпископом Таврійським Гермогеном, детально описує процес розвитку християнських споруд по всьому Криму і акцентує на історії багатьох таких об'єктів, які є історичними пам'ятками. Дані Федеральної служби державної статистики дають можливість оцінки народонаселення і динаміки його змін за різними параметрами, отриманими, наприклад, у ході офіційних переписів. Особливу цінність в контексті досліджуваної проблематики етноконфесійної історії Кримського півострова представляють статистичні джерела, що збереглися у фондах ГАРК, зокрема, фонди 26 (Канцелярія Таврійського губернатора) 4, 39 (Таврійський губернський статистичний комітет) 5.

3) Тематичні збірники. Найважливішими з них є «Ізвестія Таврійської ученої архівної комісії» (ІТУАК), в яких опубліковані наукові статті, історичні документи, описи археологічних знахідок.

1. ГАРК. Ф. 67 (Старо-Кримська міська ратуша). Оп. 1. Д. 28. Л. 4; Там же. Оп. 1. Д. 8. Л. 2. Там же. Оп. 1. Д. 10. Л. 1; Там же. Оп. 1. Д. 7. Л. 4-5.

2. РГІА. Ф. 1305 (Кримська комісія при МВС). Оп. 1. Д. 5. Л. 3-5.

3. Оп. 1. Д. 5. Л. 25-25 об. 91 об. – 93; Там же. Оп. 1. Д. 15. Л. 17 об. – 18 об, 21 об. – РГІА. Ф. 1306 (Таврійський комітет при МВС). Оп. 1. Д. 5. Л. 91 об. – 92 об; Там же. 22.

4. Державний архів Республіки Крим (ГАРК). Ф. 26 (Канцелярія Таврійського губернатора). Оп. 1. Д. 542. Л. 39; Там же. Л. 129-129 об; Там же. Л. 130; Там же. Л. 160; Там же. Л. 160 об. и др.

5. ГАРК. Ф. 39 (Таврійський губернський статистичний комітет). Оп. 1. Д. 162. Л. 143. 15

Варто зазначити, що Таврійська Учена Архівна комісія була створена в 1887 році у Сімферополі і об'єднала багатьох знавців культури, археографії та історії народів Криму. Очевидно, на сьогодні практично всі дослідження про народи Криму спираються на відомості, які були зібрані, вивчені та

опубліковані діячами ТУАК. У цьому дисертаційному дослідженні доведено необхідність використання у якості джерел багатьох матеріалів ІТУАК, які присвячені історії етносів і релігій Криму та представляють для вивчення особливий інтерес. Зокрема, роботи І. Казаса, Ф. Лашкова, О. Берт'є-Делагарда, І. Гаспринського, А. Маркевича та ін. До того ж, багато важливих даних взято в «Записках Одеського товариства історії та старожитностей» (ЗООІДОВ), наприклад, в статтях Г. Караулова, М. Волкова.

4) Законодавчі акти. Проблеми кримського державного будівництва висвітлені у «Збірці законів Російської імперії» [203] і в «Повному зібранні законів Російської імперії» [173], оскільки Таврійська губернія, звичайно ж, керувалася загальноросійським законодавством. Дані документи дають можливість не лише історично, а й юридично вивчити державне регулювання різних суспільних зв'язків, що виникають у Криму після його входження до складу царської Росії. До того ж, норми права дають уявлення про прийняті у той період норми моралі, станові відмінності, правила торгівлі та землекористування або, наприклад, облік віросповідання населення при встановленні податків та зборів.

5) Періодичні видання. Наприклад, Таврійські Єпархіальні відомості – не просто місцеве офіційне церковне періодичне видання Таврійської єпархії, яке, з моменту заснування в 1863 р., інформувало читача про події релігійного життя. Воно ще й відображало суспільно-політичні події, особливо активно – з початку ХХ ст. До того ж, з цього джерела можна брати і факти міжконфесійного спілкування.

Публікації ж правлячих архієреїв, того ж Гермогена, можна вважати цінними і для наукових, в тому числі історичних, досліджень.

6) Путівники по Криму, видані в різний час (XIX–XX ст.), авторами яких є відомі історики-кримознавці. У розглянутому, в дисертації, російському періоді історії Криму, інтерес до півострова підігрівався багатьма факторами і тому був постійним як всередині країни, так і у зарубіжних дослідників. «Записки мандрівників і путівники в розвитку історичного краєзнавства Криму

(остання третина XVIII – початок XX століття)» А. Непомнящего описують зазначений напрямок історичного дослідження найбільш повно. Проте відзначимо також роботи цього жанру М. Бронеvського, Є. Маркова, Г. Москвича, П. Кеппена, В. Кондранакі.

7) Мемуари і епістолярні свідчення. Першоджерелом, що описує стан ісламу в Криму в XVII столітті, є записки мандрівника Евлія Челебі [232]. Процес приєднання Криму до Російської імперії знайшов своє відображення у виданні «Приєднання Криму до Росії. Рескрипти, листи, реляції, донесення» в 4 томах за редакцією члена-кореспондента Імператорської Академії Наук М.Ф. Дубровіна [99].

У ньому широко представлені документи, які різнобічно ілюструють процес інтеграції Криму в усі сфери суспільного, політичного, економічного і духовного життя російського суспільства. Важливим джерелом можна вважати мемуари Інокентія, архієпископа Херсонського і Таврійського, а пізніше – члена Святійшого Синоду, вже в наш час зарахованого до лика шанованих місцевих святих. Вони розповідають про діяльність церковних установ у взаємозв'язку з державними органами та військовими структурами в епоху Кримської війни. Безумовно, такі відомості є унікальними.

Проблеми етнічного складу і міжконфесійного життя Кримського півострова розглядалися в працях істориків, культурологів і філософів. Але в даній роботі запропоновано комплексне історичне дослідження формування етнічної картини Криму, а також аналіз архітектурних особливостей кримськотатарського житла на території Кримського півострова. У науковий обіг введено широке коло архівних документів.

У планувальних схемах періоду XIII–XX ст. кримськотатарський будинок розташовувався в глибині дворика і найчастіше komponувався з двох обсягів – одноповерхового та двоповерхового. Верхній поверх нависав над нижнім і тут, зазвичай, розташовувалися житлові групи кімнати, до яких вели кам'яні або дерев'яні сходи.

Такий тип будови зустрічається на всій території Південно-Західного Криму. Цей архаїчний, за своїм походженням, різновид будинків зберігався в поселеннях Західного Криму до середини ХХ століття.

Акварелі і гравюри ХVIII–ХХ ст. (Рис. 6) відобразили архітектурні традиції кримських татар. Свідченням тому – чітко виписані деталі будівель, модернізація, їх стиль і неповторність обробки.

Відсутність загальної картини регіональних особливостей формування житла в Криму, і його еволюції на основі наукового аналізу не дозволяє встановити основні закономірності та тенденції розвитку. Висвітленню окремих питань архітектури житлових будинків присвячені роботи: В. Драчука, В. Кари, В. Ковалева, А. Казміної, Є. Кривобокова, Л. Козлова, В. Кутайсова, В. Пермякової, Г. Шауфлера, Ю. Челишева. Ці роботи виконувалися в післявоєнний період і присвячені переважно дослідженню сучасного житла.

Структура житлового фонду складається століттями і залежить від традицій, менталітету, економічних і політичних реалій, існуючого законодавства. Кримські татари не люблять багатоквартирні будинки, особливо колективної форми власності, тому основним видом міського житла там є приватний односімейний будинок.

Проблему гармонії житла і природи піднімає Ірфан Шемседінов (1919–2007) в своїх картинах (Рис. 10).

На особливу увагу заслуговують сучасні дослідження Н. Акчуріної-Муфтієвої, Н. Валієвої, З. Нагаєвої.

Н. Акчуріна-Муфтієва в докторській дисертації «Декоративно-прикладне мистецтво кримських татар з початку ХV до першої половини ХХ ст.» досліджує етапи розвитку, типологію, стилістику та художні особливості народної візуальної культури. Відродження кримськотатарського образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва, через пізнання закономірностей його історичного зародження та взаємовпливу з сусідніми етносами, має сприяти подальшому розвитку в рамках власної специфіки, загального розуміння і розширення різноманіття української культури, як

культури багатонаціональної та різноконфесійної держави. В процесі розвитку теоретико-методологічних основ були виділені наукові характеристики типології кримськотатарського декоративно-прикладного мистецтва, з урахуванням взаємозв'язку призначення, виду застосовуваного матеріалу і декору виробів, а також варіативні і географічні характеристики назв предметів і орнаментики у кримських татар (південнобережних, гірських і степових). Аналіз народного мистецтва етносів, що населяли Крим, тюркських та слов'янських народів дозволив автору виявити взаємовплив і взаємозбагачення їх з кримськотатарським народним мистецтвом. Розкриваючи традиційні основи народного декоративного мистецтва, автор простежує взаємозв'язок його складових і компонентів етнохудожнього простору Криму протягом п'яти століть. В дослідженні вперше розкриваються культурні традиції народного декоративного мистецтва, з моменту створення кримськотатарської державності і до депортації народу з Криму у 1944 році. Всі дослідження, що базуються на великому фактологічному матеріалі (розглянуто понад 1500 творів декоративно-прикладного мистецтва), дозволили автору висунути в цілому аргументовані висновки і розробити цінний словник термінів предметів і орнаментики кримськотатарського декоративно-прикладного мистецтва у відповідності з лексичним звучанням, побутовим призначенням та символічним контекстом. Практична цінність створення такого словника на сучасному етапі не викликає сумніву.

У статті 3. Нагаєвої «До питання про формування житлової забудови кримських татар у XVIII–XIX ст. в Бахчисарайському районі Криму» проведено короткий огляд житлової забудови кримських татар. Виявлено деякі особливості планувальної структури і художньої образності. Вперше зроблена спроба аналізу архітектурно-просторової організації житлової забудови кримських татар XVIII–XIX ст. в Бахчисарайському районі Криму.

В результаті вивчення і аналізу попередніх досліджень з архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла виявлено, що окремі наукові та науково-популярні публікації не створюють комплексної картини

розвитку кримськотатарського житла XV–початку XX ст. Фактологічною основою дослідження є матеріали, отримані в результаті натурних обстежень історичної забудови Криму, вивчення спеціалізованих видань періоду 1880–1939 рр., які зберігаються, у фондах БКАМЗ (Кримського історичного музею-заповідника в Бахчисарай), у фондах наукової бібліотеки імені І. Гаспринського, джерел з фондів музеїв міста Сімферополь, Бахчисарай та приватних колекцій, архітектурних матеріалів державних сховищ (Державний архів Кримської області).

Опрацьований матеріал дає підстави для систематизації джерел в окремі групи: 1) світові дослідження кримськотатарської архітектури; 2) дослідження, присвячені Криму; 3) наукова література з архітектури.

Проведений аналіз наукових джерел показав, що багато питань, пов'язаних з архітектурно-планувальною організацією кримськотатарського житла у Криму, ще потребують ґрунтовного опрацювання.

1.3. Вивчення візуальної інформації: архівних фотографій, документів та художніх творів, присвячених архітектурі та природі Криму.

Розкриття основних аспектів архітектурно-планувальної структури житлової архітектури кримськотатарського народу неможливо без аналізу та дослідження архівної візуальної інформації, яка залишилася у вигляді фотографій, листівок, натурних авторських досліджень, та художніх творів, на яких зафіксовано вже зруйновані взірці житлових будинків, карти та схеми. На фотографіях ми бачимо особливості та самобутність архітектури: пологі покрівлі, кам'яні або оштукатурені стіни, маленькі віконні отвори, великі виноси карнизів, консольні виноси веранд другого поверху, закриті двори (Рис. 3 – 17).

Ексклюзивні знімки кримськотатарського поселення, зроблені німецьким фотографом Гербертом Лістом у 1942 році, представлені в архіві РБК-Україна (Рис. 3). [223] Це унікальні знімки гірського села Кутлак у роки окупації. Вони дозволяють уявити, як жили кримські татари у Криму за рік до

злочинної депортації за наказом Сталіна.

Кримські татари будували будинки на схилах гір уздовж всього узбережжя. На фотографіях Герберта Ліста відображені двоповерхові будинки, які вишикувалися багаторівневими терасами. Плоскі дахи будинків обмазані глиною – вони служили двором для будинків, розташованих вище (Рис. 3-а). Кожен будинок представляв чотирикутну будову з дикого каменю на глині. Стіни практично глухі, лише фасад з дверима і вікнами будувався з тину, обмазаного глиною. Другий поверх за розмірами відповідав нижньому. Велика передня частина другого поверху представляла собою дерев'яний зруб. Задня частина була прибудовою з тину. Літні відкриті приміщення та внутрішній двір захищали кімнати від перегріву. Вхід у двір акцентувався по фасаду балконами та верандами. Фасад кожного будинку зазвичай «дивився» на південь, щоб не затуляти нижче розташовані ряди будівель (Рис. 3-а-е). У найстаріших будинках не було вікон у стінах, і світло проникало через отвори в даху або через димохід. Кам'яні сходи у вузьких проміжках між будинками правили за вулицю.

Фактологічною основою дослідження є ілюстрації – гравюра Х.Г. Гейслера «Бахчисарай» (1799–1801 рр.) (Рис. 13-а), позитиви Н. Яновського, О. Федотова (Рис. 13-б-д), отримані в результаті вивчення спеціалізованих видань періоду 1880–1939 рр., які зберігаються, у фондах БІКАМЗ (Кримського історичного музею-заповідника в Бахчисараї).

Другим витком візуальної інформації є творчість відомих художників. Цікавим та своєрідним джерелом вивчення традиційної кримськотатарської забудови є художні твори багатьох майстрів живопису та графіки ХІХ–ХХ сторіччя. Епоха реалізму, яка панувала тоді, дає нам змогу отримати візуальну, достатньо правдиву, інформацію про природу та архітектуру півострову Крим.

Багато найвідоміших майстрів живопису та графіки ХІХ та першої половини ХХ століть надихнулися у своїй творчості унікальною та величною природою півострова.

Іван Айвазовський не уявляв свого життя без Криму. Він неодноразово стверджував, що «розкішна природа, величне море та мальовничі гори дають художнику стільки високої поезії...» і до кримської теми повертався протягом усього творчого шляху. Айвазовський зображував море то бурхливим, то дзеркально спокійним, писав мальовничі затоки біля берегів Євпаторії, Ялти, Гурзуфа, Коктебеля, Судака і Феодосії, змальовував місячні ночі, чарівні заходи сонця та світанки.

Усі твори Айвазовського, присвячені кримській тематиці, пройняті ліричним настроєм, наприклад, роботи «Вечір у Криму. Ялта» (1848) та «Ранок на березі затоки» (1853). У поетичному стилі виконаний і «Кримський пейзаж» (1859). У центрі композиції митець розмістив стрункі пірамідальні тополі, поряд – стрімку воду і млин, що працює, плантацію, де «бурштин висить на лозах винограду», а в глибині – куточок ласкавої затишної затоки з кораблем, що стоїть на рейді. М'яке світло висвітлює картину та створює атмосферу неквапливого спекотного дня.

Чорне море завжди було натхненням для художника і головним об'єктом його робіт. Айвазовський написав ряд чудово виконаних картин: «Місячна ніч у Гурзуфі» (1839), «Морський берег» (1840), «Вид з Лівадії» (1841), «Вечір в Криму» (1895) та інші. (Рис. 6-а, б, в, г)

1850 року Айвазовський пише романтичне полотно «Ніч у Криму. Вид на Аюдаг» (Рис. 6-а). Місяць, піднімається над Ведмідь-горою і заливає навколишній краєвид чарівним світлом. Під променями небесного світила, проступаючи крізь нічну імлу, золотіють схили Аюдагу та невеликих скель-острівців Адаларів. Легка блискуча бризка борознить морські води в бухті біля гурзуфських берегів, погойдуються вітрильники на спокійних хвилях. На тлі Аюдагу вирізується 70-метрова піраміда Генуезької скелі, що з півночі прилягає до схилу Балготура, забудованого гурзуфськими будиночками. Немов мовчазні сторожі витяглися на покритому зеленню узбережжі пірамідальні тополі та кипариси.

На першому плані, на плоскому даху кримськотатарської саклі, Айвазовський зображує групу місцевих жителів, які палять довгі люльки. На Південному березі Криму будинки будувалися з грубого польового каміння, змащеного і оштукатуреного глиною. Однією зі стін їм часто служили схили гір чи пагорбів, а на плоских глинобитних, трохи похилих для стоку дощових вод, дахах влаштовувалися широкі плетені димові труби. Такі дахи використовувалися для просушки плодів, а вечорами на них збиралися чоловіки, щоб покурити та обговорити нагальні справи.

Нерозривно пов'язані з Кримом життя і творчість **Льва Лагоріо** (1826–1905), першого учня та підмайстра Івана Айвазовського. У 1880–1890-ті роки Лагоріо написав серію картин, що зображують міста Криму. Варто згадати такі полотна як «Кримський пейзаж» (1887) та «Кримський пейзаж» (1891), «Морський пейзаж. Вид на Лівадію» (1890), «Крим уночі» (1893). (Рис. 6 – з, и).

На цих роботах художника бачимо будівлі, які туляться на крутих схилах гірських ущелин. Вони розташовані недалеко одне від одного, а вулицями служать гірські струмки, вузькі стежки або сходи, вибиті в скелі. Двоповерхові будинки збудовані з каменю, добре видно характер кам'яної кладки та пласку покрівлю. Фасад звернено на південь, а невеликі вікна, модернізація та дерев'яні веранди підкреслюють традиційний архітектурний стиль кримськотатарських будівель.

Картини майстра виконані в реалістичній манері і поєднують безпосередність етюду з натури та м'яку колірну гаму. Вони сповнені одухотвореної поезії природи і вповні занурюють глядача в атмосферу романтики та умиротворення. Лагоріо реалістично увічнив на своїх полотнах красу Ялти, Севастополя, Алушти, Сімеїзу, Судака та рідної Феодосії. Роботи творця мають особливий магнетизм, ваблячи погляд і змушуючи з цікавістю спостерігати за кожною лінією, написаною пензлем Лева Лагоріо. Яскраво відчувається його захоплення морськими пейзажами, що оживають на полотнах, від яких віє свіжістю бризу. Дихання хвиль чудово передано за допомогою різноманітних відтінків.

Спогадами про стародавню Кіммерію наповнені акварелі **Максиміліана Волошина** (1877–1932).

Акварелі Волошина – пейзажі настрою, нерідко це фантастичні, вигадані краєвиди давньої Кіммерії. (Рис. 6-ж) Їм притаманні філософська багатозначність, поетичність, м'який, приглушений, але водночас вишуканий колорит, увага до ефектів висвітлення.

Поетико-символічним звучанням вирізняються епічні зображення гірських видів Капсельської бухти в пейзажах **Костянтина Богаєвського** (1872–1943) (Рис. 6-д, е).

Безліч художніх робіт присвячено символу Південного Криму – горі Ай-Петрі, що підноситься над Корейзом та Алупкою в Ялтинському регіоні півострова (живопис Ф. Боголюбова, П. Шилінговського, Б. Яковлева, Н. Сверчкова, М. Спиридонова, акварелі К. Богаєвського та естампи А. Щекаліної і А. Легенченко).

Джерелом візуальної інформації про традиційну забудову кримських татар є роботи найвідоміших майстрів живопису та графіки мистецтва ХІХ – першої половини ХХ століть, які зафіксували правдиву інформацію про кримськотатарську архітектуру.

У 1833–1836 роках художник **Никанор Чернеців** побував у Криму на запрошення новоросійського генерал-губернатора і намісника Бессарабії графа М. Воронцова. Художник, відвідуючи його маєток, запам'ятовував красу мальовничих гір, степів, берегів моря, місцевий побут. Картина «Татарський дворик в Криму» (Рис.7 - ж) була написана після повернення з Криму, де він зробив безліч етюдів і малюнків, які використав при створенні цього твору.

Чернеців, художник епохи романтизму, прагнув емоційно відобразити свої враження від природи і життя Криму. Він пише порослі лісом та залиті променями вечірнього сонця гори, будинок із пласким дахом, виноградні лози, що обплітають ґрати. Вдалині проглядається мінарет мечеті. Пейзаж з жанровою сценою – з етнографічною точністю відображає повсякденне життя кримськотатарської родини. Чоловік в національному костюмі – у шароварах з

поясом, у куртці з короткими рукавами, курить люльку з довгим чубуком. Жінки займаються шиттям, на них – в традиційні білі покривала, накинуті поверх круглих шапочок. Поруч дрімає собака. Трохи далі служниця набирає воду з колодязя. Картина «Татарський дворик у Криму» пронизана відчуттям спокою й умиротворення.

Значну кількість матеріалу можна отримати, роздивляючись полотна **Гавриїла Кондратенко** (1854–1924). І в житті, і в творчості він був самобутньою людиною та художником. Десятки його пейзажів з краєвидами Криму, чорноморського берега, будівлями кримських татар прикрашають експозиції багатьох музеїв та художніх галерей. Серед них – «Кримський пейзаж із саклею» (1910) (Рис. 7-б), «Ніч у Бахчисарай» (1886). На цих роботах можемо роздивитися південнобережні поселення кримських татар, що туляться на крутих схилах гірських ущелин. Будинки рядами нагромаджуються один на одного, спускаючись по схилу своєрідними виступами – терасами. Дворами служать пласкі дахи будинків, що розташовані нижче. Саме так місцеві мешканці вирішували відсутність рівної поверхні серед гірського рельєфу. Тут розташовувалися печі для випікання хліба «фурун» і деякі господарські споруди. Будівлі буквально занурюються у гірський схил, адже задніми, а часом і бічними стінами нижнього поверху, найчастіше слугувала зрізана скельна порода. Другий поверх, піднімаючись вгору по схилу, виступав над першим поверхом. Тому кімнати тут розташовувалися вже не в ряд, а вглиб. Досить часто кімнати, позбавлені бічного світла, висвітлювалися вікном, пробитим в даху будинку.

Дуже багато зображень кримськотатарської забудови зафіксовано на полотнах видатного художника **Олександра Купріна** (1880–1960). Кримська природа, гори і море стали найважливішою темою його творчості. У 1920-х роках у зв'язку з важкою хворобою та на вимогу лікарів, художник був змушений поїхати у Крим. На дачі, де він оселився, був чудовий вид на Ялту, гору Ай-Петрі, бухту. Саме в цей період написані представлені в додатку одухотворені пейзажі: «Вуличка в Бахчисарай» (Рис.7-г), «Пейзаж з двома

фігурами», «Бахчисарай. Полудень» (Рис.7-в), «Бахчисарай. Чурук-Су. Полудень».

Вечірня тиша розлита на полотні «Бахчисарай. Сутінки» (1928). Білі кам'яні стіни будинків, вільно розкиданих на нерівних терасах кримськотатарського селища. М'яке сутінкове світло блідо-холодного неба пофарбувало Бахчисарай в коричнево-зеленувато-фіолетові тони. Ніщо не порушує гармонії природних і архітектурних форм. Горизонтальна ритміка округлих веж органічно звучить «рефреном» в плавних лініях гірських пагорбів, а голчасті вишки мінаретів і чіткі вертикальні ритми щільно побудованих кубів будинків, ніби вторують досконалим лініям стовбурів гостроверхих тополь.

У низці робіт ХХІ–ХХ століть втілені уявлення про багату історію півострова, про світ його легенд і образів-символів, що введуть до глибин і таємниць минулого (К. Богаєвський, М. Жаба, В. Петров (Камчатський), А. Скірутіте, О. Попхадзе, Е. Жаренова).

Садибне зодчество і пам'ятники архітектурно-ландшафтного мистецтва Сімферополя, Севастополя, Керчі, Бахчисарая, Ялти, Алупки, Лівадії, Гурзуфа, Сімеїза, а також гірських і степових районів Криму, сприймаються як органічна мальовнича частина місцевого ландшафту (панорамні полотна та етюди Л. Лагорію, В. Орловського, Г. Кондратенка, С. Васильківського, О. Купріна, О. Осмьоркіна, темпері І. Зисман, акварелі К. Богаєвського і П. Кончаловського, а також офорти І. Шишкіна, літографії А. Бігатті і К. Бассоль і шовкографії О. Семенова).

Бахчисарайський ханський палац – єдиний у світі зразок кримськотатарської палацової архітектури, представлений у творах живопису І. Машкова, О. Купріна, П. Кончаловського і в акварелі М. Беркоса.

Окремо можна вирізнити творчість видатного архітектора та художника, **Шемседінова Ірфана Гафаровича**, який не лише залишив нам художні твори, але й розробив проекти нової забудови з використанням народних традицій.

Архітектор, професор, член Спілки архітекторів України з 1949 року, почесний професор Академії Мистецтв України Ірфан Гафарович Шемседінов народився 19 жовтня 1919 року в Євпаторії (Рис.10-а). Помер 29 травня 2007 у Києві.

У 1937—1942 роках навчався на архітектурному факультеті Харківського інституту інженерів цивільного будівництва. Учень академіка О. Бекетова, професорів В. Орехова, В. Сидоренка, Я. Штейнберга [210].

Творчу діяльність розпочав 1945 року у проектному інституті Діпросільбуд, працював архітектором-автором та головним архітектором проєктів. Займався проєктуванням великих архітектурно-планувальних комплексів, розробкою типових проєктів житлових та громадських споруд.

Основні архітектурні твори: проєктування і будівництво станцій Київського метрополітену (у співавторстві — «Вокзальна» (1959–1960); «Завод Більшовик» (1969–1978); проєкти адміністративно-побутового і виробничого корпусів швейного об'єднання «Україна», адміністративно-побутового корпусу виробничого об'єднання «Квазар»; проєктування і будівництво серії котеджів у селищах Козин та Підгір'я поблизу Києва (1993–1995), міжнародний конкурсний проєкт меморіального пам'ятника жертвам геноциду кримськотатарського народу 1784–1944 рр. (1994, з правом будівництва у Сімферополі).

У КДХІ (нині НАОМА) викладав у 1950–1993 на кафедрі архітектурного проєктування. У 1966 отримав вчене звання доцента, у 1987 – професора. У 1975–1979 був деканом архітектурного факультету, 1975–1993 керував навчально-творчою майстернею. Пройшов шлях від викладача до професора, декана архітектурного факультету, керівника навчально-творчої майстерні кафедри архітектурного проєктування Української академії образотворчих мистецтв і архітектури. Довгі роки працював разом з академіком Е.І. Катоніним., Н.Б. Чмутіною, А.В. Добровольським.

Автором представлені фотоілюстративні матеріали, що відображають діяльність Шемседінова в галузі архітектури, монументальної творчості та живопису.

Проекти кримськотатарських будинків, розроблені Ірфаном Шемседіновим у 1962 році – «Свій будинок на рідній землі», «Чотирьох-п'ятиповерховий житловий будинок», «Чотирикімнатний житловий будинок. Фасад. Варіант із верандою над гаражем» та ін. (Рис.10-д) [240].

Ірфан Шемседінов завжди дотримувався однієї мети – виокремити традиційні елементи в архітектурних композиціях, що відображають повну відповідність культурі та історії кримськотатарського народу.

Традиційно кримські татари зводили двоповерхові будинки. Вікна та двері дерев'яні. Перший поверх служив для зберігання продуктів. Його зводили з каменю – тут і взимку, і влітку підтримувалася стабільна температура. На першому поверсі була кухня. Влітку на кухні досить прохолодно – можна пересидіти спеку і знову вирушити у справах. У самому будинку не готували: зазвичай це робили на вулиці. Ця частина будинку кримськотатарською називається **mağaza**. А другий поверх уже житловий – це, по суті, дерев'яний каркас (**terem**). На другому поверсі є коридор, уздовж якого розташовані кімнати. Традиційно будинок кримськотатарської родини складався із трьох кімнат. Одна з них – **musafirhane**, кімната для гостей. Найкрасивіший посуд та прикраси, а також рушники, які вишивала незаміжня дівчина як посаг, знаходилися саме тут. Жіноча частина будинку – **yataqhane** або спальні. Сюди вхід стороннім було заборонено. **Qamere** – ніша у будинку, де зберігали постільну білизну. А поряд – душ. Душем корінні мешканці Криму користувалися ще до того, як були придумані ванні кімнати, тобто кримські татари мали і душову, і каналізацію. Така шафа-душова стояла просто в кімнаті. У музеї «Дервіш еві» у Бахчисараї її повністю відтворили. У центрі kabini – **abdest taş** – камінь для обмивання. Саме на нього ставали, коли милися, щоб виходити чистими. Адже в Корані написано, що після того, як помив своє тіло, треба помити ноги, а якщо не буде підвищення, то ноги

опиняться у брудній воді. Кримськотатарська родина Дервіш роками збирала кожен елемент та артефакт кримськотатарського житла [204].

Ірфан Шемседінов досконало вивчив і зрозумів структуру кримськотатарського житла, тому у своїх проєктах будинків 1962 року зосереджується саме на традиційних елементах в архітектурних композиціях.

Як художник, проблему гармонії житла і природи І. Шемседінов (1919–2007) піднімає і у своїх полотнах (Рис. 10-б, в, г).

Якою б багатогранною не була творчість архітектора та художника (І. Шемседінов об'їхав пів Європи і зобразив практично все побачене), він завжди дотримувався однієї мети – виокремити національні, традиційні мотиви в архітектурних композиціях, показати їх гармонію з довколишнім ландшафтом, акцентувати на повній відповідності культурі та історії народів, що населяють дану територію.

Варто згадати про акварелі художника, які були представлені на персональній виставці в Музеї образотворчого мистецтва кримських татар (м. Сімферополь) у 1997 році [240]. Відібрані для експозиції роботи Шемседінова із серії «Оксюз Евлер» («Осиротілі будинки») – це нечисленні старі кримськотатарські будівлі, побачені автором в різних куточках Криму ще в 60–70-х роках. Важливо, що ці акварелі носять документальний характер, бо художник, створюючи їх, мав на меті увічнити архітектурні традиції, зберегти гармонію будівель і довколишньої природи. Свідчення тому – чітко виписані деталі будинків, їх стиль і неповторність обробки (Рис. 10 – б, в, г) [240].

Картини Ірфана Шемседінова (Рис. 10 - б, в, г)

Основні твори:

1. «Бахчисарайський палац». Папір, акв.
2. «Бахчисарайський "Хан-Джамі"». Папір, акв.
3. «Капсихор. Татарський двір». Папір, акв.
4. «Куру-Озен. Татарські будинки». Папір, акв.
5. «Капсихор. Татарські двори». Папір, акв.
6. «Коктебель – будинок Волошина». Папір, акв.

7. «Карадаг. Перед дощем». Папір, акв.
8. «Карадаг». Франц. пастель, папір.
9. «Скелі. Прибій». Франц. пастель, папір, акв.
10. «Кучук-Озен». Пастель, папір, акв.
11. «Букет бузку. Натюрморт». Папір, акв.

У його доробку як художника – міські та ландшафтні пейзажі, натюрморти. З особливою теплотою він малював рідні кримські пейзажі, гори, море, старі кримськотатарські будинки, що дивом збереглися. У його художніх роботах відчувається дивовижна своєрідність Криму, тонко підкреслена характерність мотивів і розкрита сама «душа» кримського пейзажу.

Працюючи в техніці пастелі, яка пред'являє художнику такі вимоги, як наявність хороших навичок малювання, тонке сприйняття кольору і грамотний відбір кольорової палітри, Ірфан Шемседінов пише чуттєві, легкі й витончені картини, в яких розкриває мальовничу чарівність кримських ландшафтів. Його твори наповнені сяйвом, яке досягається за рахунок повітряних півтонів та м'яких контурів.

Ця виставка відобразила тільки невелику частину збережених робіт художника, які розповідають про Крим: «У мечеті Ай-Серез», «Капсихор. Татарський будинок», «Куру-Озен. Татарські будинки», «Кучук-Озен. Скеля біля моря» тощо [240]. Картини дозволяють відчути подих Криму минулого, сприяють збереженню пам'яті про те, яким колоритним цей край був, збереженню і відродженню його неповторного унікального вигляду.

1997 року з 29 вересня по 1 жовтня в Сімферополі на семінарі архітекторів Криму і України обговорювалася проблема створення музею під відкритим небом в селі Махульдур (Нагірне) Бахчисарайського району, де й до сьогодні збереглося майже 40 старих кримськотатарських будівель. Цій же темі був присвячений семінар «Культурно-етнографічний центр: комплексне відродження народної архітектури і побуту корінних народів Криму». Організатори семінару представили роботи кримського архітектора і художника Ірфана Шемседінова, як практичний матеріал і зразок національного

стилю кримських татар, адже сьогодні важливо показати, що старий Крим зникає і треба встигнути зупинити цей незворотний процес. Доки є можливість, треба змусити людей задуматися над тим, як швидко втрачається самотність та індивідуальність, як безслідно зникають навколо нас національні мотиви. Нечисленні старі кримськотатарські будинки, побачені Ірфаном Шемседіновим в різних куточках Криму ще в 60–70-х роках, і відображені в картинах, які мають важливий документальний характер. Художник прагнув увічнити архітектурні традиції кримських татар, зберегти гармонію будівель і оточуючої природи, задокументувати деталі, стиль і неповторність обробки. На жаль, тема відродження народної архітектури сьогодні турбує тільки фахівців. Мало хто, при будівництві нової оселі, згадує про національні традиції в будівництві, про типове розташування будинку, про його відповідність кліматичним умовам. Саме проблему гармонії житла і природи піднімає Ірфан Шемседінов в своїх роботах.

Важливо звернути увагу на творчість видатного архітектора та художника **Юрія Химича** (1928–2003), видатного майстра архітектурного пейзажу, класика українського образотворчого мистецтва ХХ століття, графіка, педагога. Заслужений художник та архітектор України, заслужений діяч мистецтв УРСР (1990 р.). Член Національної спілки архітекторів України (з 1955 р.) та Національної спілки художників України (з 1962 р.) наприкінці 50-х років ХХ століття здобув серед мистецтвознавців славу одного з найкращих акварелістів тогочасного СРСР (Рис.9).

Юрій Химич народився 12 квітня 1928 року в місті Кам'янець-Подільськ (Україна). Його батько був інженером-хіміком на цукровому заводі, а мати - вчителькою. Змалку Юрій проявляв захоплення письменством віршів, грою на музичних інструментах і живописом.

У 1945 році, коли Юрію Химичу було 17 років, він показав свої акварелі відомому радянському художнику і академіку Олексію Шовкуненку (1884–1974), який порадив йому вступити на архітектурний факультет Київського

будівельного інституту. Під час навчання в інституті (1945–1950) Химич мав відомого живописця та аквареліста Михайла Штейнберга як свого улюбленого викладача та наставника. У цей період творчості Ю. Химича виникали серії акварелей, зображенням яких були київські, ленінградські та кримські пейзажі, а також натюрморти, що мали невеликий формат.

У 1950-1954 роках, Юрій Химич пройшов службу у Радянській армії в місті Севастополь. Під час вільного часу він займався малюванням, переважно відтворюючи морські краєвиди та портрети. Серія акварелей, що створена ним у цей період, входить до колекції "Крим". У 1952 році його роботи були виставлені на його першій персональній виставці, де отримали позитивні відгуки відомих радянських художників, таких як Тетяна Яблонська та Михайло Дерегус.

Ці роботи вразили президента Академії архітектури УРСР Володимира Заболотного, який запропонував Юрію Химичу роботу в Академії. Так Юрій Химич приєднався до Академії архітектури УРСР і зайняв посаду молодшого наукового співробітника з 1954 до 1955 року. Потім він став аспірантом в Академії архітектури УРСР з 1955 до 1958 року, де працював над темою "Декоративно-мистецькі засоби в інтер'єрі громадських будівель".

З 1957 по 1964 роки Юрій Химич працював старшим художником відділу історії українського мистецтва в Академії будівництва та архітектури УРСР. Згодом, з 1964 до 1985 року, він викладав у Київському інженерно-будівельному інституті, де посів посаду виконуючого обов'язки доцента, а з 1971 року - доцента, а пізніше - виконуючого обов'язки професора кафедри рисунку та живопису.

Починаючи з 1984 року, Юрій Химич працював як викладач, а з 1991 року став професором в Київському державному художньому інституті, який тепер називається Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури. На цій посаді він розробив власну програму та науково-методичний посібник, що стосується особливостей викладання рисунку та живопису на архітектурному факультеті.

Упродовж 1950-х років і далі, Юрій Химич успішно проводив персональні виставки своїх робіт в Україні, Росії, Грузії, Вірменії, Литві, Угорщині, США, Фінляндії. Його твори знаходяться у Національному художньому музеї України, Музеї історії міста Києва, а також у художніх музеях Росії, Прибалтики, Польщі та інших країнах. Крім того, його роботи є частиною приватних колекцій таких осіб, як дипломати Вільям Грін Міллер і Карлос Паскуаль, Блаженніший Митрополит Володимир, бізнесмен Вадим Новинський, президент України Віктор Ющенко, Наталія Яресько, Христина Маців, Моніка Франк та інші.

Твори Химича широко відтворюються в різних виданнях, таких як каталоги, календарі, тематичні листівки та поштові марки. Триптих, створений Юрієм Химичем під назвою "День незалежності", прикрашає будівлю Капітолію, де розташований Конгрес Сполучених Штатів Америки у Вашингтоні.

Окремо можна виділити творчість видатного архітектора та художника **Олександра Крпка**, видатного майстра архітектурного пейзажу з традиційними кримськотатарськими житловими будинками. (Рис. 11, Рис. 12, Рис. 49, Рис. 50, Рис. 51, Рис. 52, Рис. 53, Рис. 54)

Крпко Олександр Петрович народився 26 листопада 1950 р. у м. Генічеськ Херсонської області. Графік, член Національної спілки художників України, член Ліги акварелістів Криму, лауреат премії АРК, заслужений художник Республіки Крим. Закінчив Харківський інженерно-будівельний інститут (1973). Своїми вчителями вважає: Писанко Н.Н. (м. Генічеськ), Юрченко П.П., Куликов В.Н. (м. Харків), Подуфалий Р.Т. (м. Сімферополь). Від 1975 року – художник-монументаліст художнього фонду АР Крим; від 2003 року – викладач композиції кафедри архітектури Національної академії природоохоронного та курортного будівництва у м. Сімферополь. Учасник обласних, понад 300 всеукраїнських та міжнародних, республіканських, регіональних та інших художніх виставок від 1976 року. Персональні виставки – у Сімферополі (1984, 1986, 1995, 1999, 2000, 2002,

2004, 2005 – 2012, 2014, 2017, 2020, 2022, 2023), Алушті (АР Крим, 2000). Створює мозаїчні, поетичні пейзажі та натюрморти у техніці акварелі. Геометричний ламаний візерунок мозаїчних мазків, ясні взаємини чистих спектральних тонів складають враження вітражу та прозорості світу, матеріалізуючи просвітлений стан природи. Для творчості О.П. Кропко характерні риси імпресіонізму, динамізму, використання різноманітних мальовничих прийомів, етюдна імпровізація. Роботи зберігаються: Сімферопольський художній музей (м. Сімферополь), Севастопольський художній музей ім. А. П. Крошицького (м. Севастополь), Сакський історико-краєзнавчий музей (м. Саки), Будинок-музей архітектора А.М. Бекетова (м. Алушта), Художній музей Бахчисарайського історико-культурного та археологічного музею-заповідника (м. Бахчисарай), Херсонський художній музей ім. О. О. Шовкуненка (м. Херсон), садиба «Іванівка» С. В. Рахманінова (с. Івановці, Тамбовської області), Музей історії міста Сімферополя (м. Сімферополь), Миколаївський художній музей ім. В.В. Верещагіна (м. Миколаїв), Національний музей «Київська картинна галерея» (м. Київ), Кримськотатарський музей культурно-історичної спадщини (м. Сімферополь), Харківський художній музей (м. Харків), Генічеський краєзнавчий музей (м. Генічеськ), музей Т. Г. Шевченка на території Шевченківського національного заповідника (м. Канів), Білоцерківський краєзнавчий музей (м. Біла Церква), Національний музей Тараса Шевченка (м. Київ), Вознесенський художній музей ім. Є. А. Кибрика (м. Вознесенськ).

Дослідження показало, що вивчення візуальної інформації: архівних фотографій німецького фотографа Герберта Ліста (Рис. 3), архівних фотографій з фондів БІКАМЗ (Рис. 13), та художніх творів багатьох найвідоміших майстрів живопису та графіки XIX – першої половини XX століть, присвячених природі та архітектурі Криму, художніх творів і проєктів житлових будинків кримських татар І. Шемседінова, Ю. Химича, О. Кропко – це документальний скарб. Опрацювання рідкісних документальних матеріалів дозволяє ґрунтовно вивчати кримськотатарську архітектуру та рельєф Кримського півострова, розкрити

основні аспекти архітектурно-планувальної структури житлової архітектури кримськотатарського народу.

Висновки до розділу 1

1. Проведений аналіз складного становлення кримськотатарського етносу дозволяє констатувати етнічну основу виникнення кримськотатарського народу та створену ним самобутню архітектуру, що має цінності та особливості традиційних кримськотатарських будинків.

Кримськотатарський етнос почав формуватися в Криму з XIII століття. За всю історію на території півострова проживали різні етноси: таври, кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни, італійці – всі ці народи вплинули на етнічну основу, але відправною точкою в історії розвитку самостійної нації кримських татар стало завоювання монголами східної та степової частини півострова, яка увійшла до складу Золотої Орди, а також виникнення Кримського ханства під правлінням роду Гіреїв у XV ст. Але вже з 1475 р. Кримське ханство потрапляє у васальну залежність від Османської імперії. У XIV ст. столицею Кримського ханства стає Бахчисарай. У цей період, під впливом Арабського Сходу, у Криму формується особлива «ханська» культура. Однак абсолютна незалежність Кримського ханства була знищена після російсько-турецької війни 1768–1774 рр.

На кримськотатарський народ очікували великі випробування. Колонізаторська політика самодержавства в період кінця XVIII – першої половини XIX ст. завдала непоправних втрат кримським татарам. Відбулося кілька депортацій. Перша депортація кримськотатарського народу в 1850-1863 роки, друга в 1875-1900 роки і третя депортація під час Другої світової війни 18 травня 1944 року. Три хвилі депортацій кримських татар, як корінного народу, з його історичної батьківщини в Криму у XIX та XX ст. є досі незавершеним міжнародним злочином, який не має терміну давності.

Саме тому в більшості наукових праць, що стосуються теми кримськотатарського етносу, не досліджено питання зародження і формування

самобутньої кримськотатарської архітектури та не вивчено особливості традиційних кримськотатарських будинків.

2. Вивчення та аналіз попередніх досліджень Криму показали, що значну кількість літературних джерел і наукових публікацій присвячено історії кримськотатарського народу, літературі, традиціям, мові, музикознавству. Проблеми етнічного складу і міжконфесійного життя Кримського півострова розглядалися в працях істориків, культурологів і філософів. Є також роботи, які присвячені архітектурі житлових будинків. Фактологічною основою дослідження є матеріали, отримані в результаті натурних обстежень історичної забудови Криму та вивчення архітектурних матеріалів державних сховищ (Державний архів в Автономній республіці Крим, архів Обласного бюро технічної інвентаризації), спеціалізованих видань періоду 1880-1939 рр., які зберігаються у Республіканській кримськотатарській бібліотеці ім. І. Гаспринського, а також джерел із фондів музеїв Сімферополя, Бахчисарая та приватних колекцій, публікацій у вітчизняних та зарубіжних виданнях. Досліджена серія публікацій архітектурознавців ХХ ст. У. Боданинського, М. Гінзбурга та Б. Куфтїна, що присвячені проблемам архітектури Криму другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

У науковий обіг введено широке коло архівних документів, літературних джерел, наукових публікацій з архітектури Кримського півострова. Однак інформація про архітектурно-планувальну організацію кримськотатарського житла в науковій архітектурознавчій літературі практично відсутня, а питання, присвячені містобудівним особливостям кримськотатарської житлової забудови, відображені недостатньо ґрунтовно. Деякі роботи описують архітектуру житлових будинків, але вони не мають системного характеру. Прийоми містобудівної забудови, конструктивні та інженерні особливості кримськотатарських будівель, основні аспекти архітектурно-планувальної організації житлової забудови та типологія будинків кримських татар недостатньо вивчена. Отже, маємо підстави говорити про

відсутність спеціальних наукових розробок обраної теми. Практично немає досліджень щодо методів охорони та збереження архітектурної спадщини.

Незважаючи на значний обсяг інформації про розвиток кримськотатарської архітектури кінця XVI – початку XX ст., досі не здійснено комплексного дослідження. Всі ці питання потребують подальшого вивчення.

Аналіз та дослідження архівної візуальної інформації, яка залишилася у вигляді фотографій, листівок та художніх творів, дозволяє розкрити основні аспекти архітектурно-планувальної структури житлової забудови кримських татар. Адже традиційні кримськотатарські будинки збереглися лише у невеликій кількості.

Справжнім джерелом візуальної інформації є творчість багатьох майстрів живопису та графіки XIX–XX сторіч, відомих художників та архітекторів XX сторіччя – Шемседінова Ірфана Гафаровича, Химича Юрія Івановича; ексклюзивні фотознімки кримськотатарського села, зроблені німецьким фотографом Гербертом Лістом у 1942 році. Фотографії та художні твори дали змогу отримати візуальну, достатньо правдиву інформацію про природу Криму й архітектуру традиційних кримськотатарських будинків.

Кримськотатарське житло як самостійна архітектурна форма, що розвивалася протягом кількох століть, є елементом в архітектурній творчості етносу. Саме в зодчестві кримськотатарського житла автохонне є основним стрижнем його розвитку. Технічна пам'ять етносу є носієм цієї архітектурної форми, і від умов етногенезу на території Криму (в етнокультурному територіальному комплексі) залежить розвиток та вдосконалення кримськотатарського житла, зокрема наявність елементів зовнішніх культурних впливів та прямих культурних запозичень.

Аналіз та дослідження архівної візуальної інформації дозволили глибше дослідити архітектуру у вибраних районах Криму.

Проаналізувавши еволюцію кримськотатарського житла, і наявні джерела, виявлено в процесі еволюції його унікальність. Формування цієї самобутності, а разом з тим, збереження наступності цієї послідовності

протягом багатьох років дозволило зберегти типологію традиційного кримськотатарського житла. І саме це створило унікальність кримськотатарської архітектури.

РОЗДІЛ II. МЕТОДИКА ТА ОСНОВНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Загальна методика дослідження

Методика дослідження, що базується на системному та міждисциплінарному підходах, включає наступні етапи: формулювання проблеми; аналіз системи; визначення стратегічної мети системи; оцінка стану системи; розробка та вибір альтернативних рішень для вирішення проблеми; прийняття рішення (Рис.18).

На етапі постановки проблеми проведено аналіз як емпіричних, так і теоретичних передумов дослідження. З метою забезпечення адаптивного освітлення було необхідно підібрати та систематизувати джерела, а також з'ясувати актуальний стан вивченості об'єкта. Для формування джерельної бази дослідження були задіяні сучасні та архівні картографічні та іконографічні матеріали. Це включало копії неопублікованих матеріалів з особистої колекції автора, публікації інших авторів різних напрямків, які були доступні в електронному вигляді, а також наукову літературу та сучасну та архівну науково-проектну документацію. Остання включала генеральні плани міст з історико-архітектурними опорними планами та проектами охоронних зон, а також окремі пропозиції щодо регенерації. Основними методами, застосованими на цьому етапі, були порівняльний аналіз та критичний аналіз досліджуваної інформації.

Дослідження спрямоване на вивчення кримськотатарського житла, яке має велике значення для містобудування регіону, завдяки своїй історичній ролі у формуванні об'ємно-просторової та функціонально-просторової організації селищ. У контексті діючого законодавства України, особлива увага приділяється кримськотатарським будинкам в Криму, які мають великий історико-культурний потенціал і можуть бути розглянуті як складова культурної спадщини, зокрема містобудівної. Цим об'єктам встановлено спеціальний режим використання з обов'язковою регенерацією у межах охоронних зон згідно з чинними нормами.

Дослідження, що охоплює опис системи, включало аналіз всіх виявлених об'єктів на різних етапах діагностики. Для узагальнень щодо стану збереженості розпланувальних структур були проаналізовані всі об'єкти. Для більшості об'єктів (зокрема, 50 кримськотатарських будинків у межах дослідження) були проведені натурні обстеження. Аналіз опорних та генеральних планів, а також топогеодезичних підоснов радянського періоду був проведений для вибраних об'єктів (7 міст). На етапі розробки альтернатив та принципів регенерації були детально проаналізовані 4 об'єкти дослідження, які були відібрані на основі інтегральних показників сформованості та збереженості. Ці об'єкти включали різні типи кримськотатарських житлових груп будинків у Бахчисараї, Бахчисарайському районі, передгірних і гірських районах, а також на узбережжі і в степових районах Криму.

У рамках другого етапу - опису системи, було проведено аналіз процесу формування міських просторів та сформульовано визначення кримськотатарського житла в історичних містах Криму. Дослідження історичних закономірностей архітектурно-містобудівного розвитку об'єкта дозволило створити типологію його об'ємно-просторових структур і простежити тривалість містобудівної традиції до моменту її переривання, незважаючи на руйнування та трансформацію. Встановлено, що це переривання сталося у другій половині ХХ століття під час радянської окупації. Втрати, зазанані після першої і другої світових воєн, хоча й значні, розглядаються як частина містобудівної традиції, оскільки протягом багатьох століть міста регіону були майже повністю зруйновані, але кожен раз їх відновлювали з дотриманням певних містобудівних принципів, завдяки яким розпланувальні структури залишалися незмінними. Радянська ж перебудова була умисно спрямована на руйнування об'ємно-просторових композицій житлових кварталів. Тому особливу увагу звернено саме на цей часовий відрізок в історії Криму, адже вивчення змін у забудові важливе як для встановлення стану збереженості об'єкта, так і для розуміння його автентичності.

Класифікація об'єкта за станом збереженості, здійснена на основі якісних показників, включаючи дослідження стану збереженості, хоч і відноситься до етапу діагностики, тісно пов'язана з типологізацією об'ємно-просторових структур кримськотатарських селищ. Таке ранжування розглядається у контексті архітектурно-містобудівного розвитку цих об'єктів.

Після встановлення стратегічної мети системи і проведення діагностики об'єкта, що враховує цю мету, наступними кроками є: аналіз загального соціоекономічного стану історичних міст, розгляд регенерації як важливого чинника сталого розвитку і визначення її як підцілі в структурі цілей. Дослідження проводиться у двох основних аспектах: пам'яткоохоронному, де кримськотатарські будинки розглядаються як об'єкти культурної спадщини, і аспекті формування гармонійного міського простору, де кримськотатарське житло розглядається як ключовий елемент міського публічного простору.

Перший аспект розглядає проблеми інтерпретації кримськотатарського будинку як цінного цілісного архітектурно-містобудівного об'єкта, осмислює його автентичність та формує теоретико-філософські передумови регенерації. Проблеми ідентифікації розглядаються у двох напрямках. Перший крок полягає у визначенні кримськотатарського житла як об'єкта культурної спадщини та встановленні його територіальних меж. Другий крок включає пошук архітектурно-містобудівної форми кримськотатарського житла, де окремі субпроблеми відносяться до збереження традиційної композиційної моделі об'єкта, архітектурного розв'язання його елементів та збереження автентичної матеріальної структури. У контексті формування гармонійного міського простору, який розглядається з позиції сталого розвитку, розглядаються питання балансу суспільних інтересів у використанні кримськотатарського житла, а також аналіз благоустрою цього житла як індикатора стану соціальних, економічних та екологічних аспектів розвитку.

На стадії розробки альтернативних рішень для регенерації кримськотатарських будинків проводиться аналіз поточного стану збереженості об'єкта, розглядаючи його складові елементи. В результаті цього аналізу було

визначено ряд альтернативних рішень для різних типів втрат. Серед них: консервація, реставрація, відбудова (відтворення), відзнакування, розкриття, реконструкція, адаптація, демонтаж (ліквідація), зонування. Кожна з цих альтернатив може мати підальшу декомпозицію на різні рівні субальтернатив. Наприклад, для відбудови втраченого об'єкта забудови субальтернативами можуть бути: реплікація, відбудова за аналогами, анастилоз, новобудова. А для відбудови за аналогами можуть бути визначені такі субальтернативи, як цитата, центон, алюзія, ремінісценція. На найнижчому рівні альтернатив визначаються конкретні заходи, що стосуються окремих елементів об'єкта.

Прийняття рішень щодо регенерації включає комплексну оцінку альтернатив з урахуванням поставленої мети, яка визначається в рамках поняття регенерації. Регенерація розглядається як тривалий процес, який включає три основні фази: інвентаризаційну, превентивну і відновлювальну. Реалізація останньої фази залежить від ступеня сформованості та збереженості об'єкта, тоді як перші дві фази необхідно виконати для всіх об'єктів. Під час оцінки запропоновано інтегральні критерії для прийняття рішень щодо регенерації та консервації кримськотатарських будинків, а також розроблено систему визначення їх пріоритетів. Також була створена узагальнена модель принципів музеєфікації, яка базується на постулатах та директивах. Інтегральні критерії визначення займають важливе місце серед принципів-директив. Достовірність розроблених принципів була перевірена на чотирьох об'єктах різного рівня сформованості та збереженості під час експериментального та робочого проектування[40 с. 46-50].

Загальна методика дослідження архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла складається з наступних етапів: 1) стадія підготовки (передбачає визначення проблеми, оцінку рівня дослідженості, формулювання гіпотези та встановлення зв'язку між ними); 2) аналітичного (проведення історичного аналізу формування кримськотатарського житла з дослідженням та виділенням їх семантичних архітектурних стереотипів; встановлення факторів впливу на формування кримськотатарського житла; етапів формування

кримськотатарського житла та визначальних характеристик будинків; їх класифікація); 3) експериментального (здійснення порівняльного аналізу для розуміння сприйняття архітектурного середовища різними людьми – художниками, архітекторами; в рамках проведення дослідження були використані різні етапи та методи, що включали: Аналіз характеристик об'єкта, що призвів до створення графічної моделі. Цей етап передбачав встановлення взаємозв'язку між складовими частинами об'єкта, зокрема кримськотатарськими будинками. Теоретичне вивчення об'єкта, яке включало аналіз і узагальнення наявних знань та інформації про архітектурно-функціональну організацію кримськотатарського житла і розміщення будинків. Розробка синтезуючого підходу, що включала формулювання принципів, визначення прийомів та надання рекомендацій щодо архітектурно-функціональної організації кримськотатарського житла і розміщення будинків. Реалізація результатів, що включала апробацію висунутих теоретичних припущень. Для досягнення поставлених завдань на різних етапах дослідження були використані загальні методи, такі як історичний, логічний, порівняльний аналіз, декомпозиція і композиція, узагальнення, систематизація, класифікація, а також спеціальні методи, наприклад, пофакторний аналіз.

Було встановлено, що на архітектурно-планувальну організацію кримськотатарського житла впливають наступні фактори: історико-політичний, економічний, соціальний, історико-культурний, національно-релігійний, природний, екологічний, технологічний (інформаційний) та фактор безпеки. Дослідження показало, що кожен з цих факторів впливає на формування семантичних архітектурних стереотипів, які відображаються у житловій забудові кримськотатарського населення. В результаті були виділені конкретні елементи, що можуть бути використані у проектуванні кримськотатарського житла.

Була проведена систематизація кримськотатарських будинків шляхом класифікації за певними ознаками, що визначають їх фізичні особливості. Ця класифікація базується на наступних критеріях: Тип об'єкта, який включає будівлі, елементи оздоблення, елементи декору, дрібні знаки та символи. Розміри та морфологічні особливості, де будинки можуть бути великими, середніми або

малими, а також простими або складними в своїй структурі. Розташування в структурі простору, де будинки можуть бути рядовими, кутовими, центричними, окреmostоячими, дотичними або інтегрованими в загальну забудову, а також одиничними або груповими. Композиційне значення, де будинки можуть виступати як вказівні, акцентні або домінуючі елементи, а також локальні або загальноміські. Використаний матеріал, який може бути штучним, природним, штучно створеним з природним покриттям або змішаним (композитним). Колористичне рішення, де будинки можуть бути монохромними або поліхромними. Ця класифікація дозволяє узагальнити основні характеристики кримськотатарських будинків та визначити їх взаємозв'язок на основі графічної моделі, що враховує вищезгадані складові.

Класифікація кримськотатарських будинків виявляє їх значення для архітектурного середовища і надає підґрунтя для рекомендацій щодо їх інтеграції в простір. Методика дослідження враховує особливості об'єкта, ступінь його вивченості та наявність джерельної бази. Дослідження принципів формування архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла використовує різноманітні наукові підходи.

Одним із напрямків дисертації залишається формулювання особливості та доцільності застосування комплексного різногалузевого підходу для вдосконалення прийомів архітектурно-планувальної організації. Наукове дослідження базується на дослідженні історичних передумов і закономірностей, які сприяли формуванню архітектурно-планувальної структури кримськотатарського житла. Визначені чинники враховано у формулюванні рекомендацій, доповнених ілюстративними схемами.

Організація простору, заснована на системному аналізі, створює цілісну систему, що взаємодіє з навколишнім середовищем. Дослідницький підхід враховує загальні принципи діалектичної логіки, такі як об'єктивність, конкретність, всебічність і історизм. Використовується структурно-функціональний метод, який аналізує структурні компоненти, підсистеми та елементи, визначає їх роль у системі та внутрішні та зовнішні зв'язки.

Методологія дослідження кримськотатарських будинків включає комплексний підхід, який використовує архітектурознавчий, графоаналітичний, типологічний та компаративний аналіз. Дослідження охоплює ретроспективний огляд стану об'єкту та його розвитку, аналіз композиційних, функціональних та семантичних зв'язків між елементами будинків. Також порівнюється архітектурно-просторова організація об'єктів у різних районах Криму. Прикладом застосування цієї методології є музей просто неба у селі Соколиному.

2.2. Методична оцінка факторів (або чинників), що впливають на архітектурно-планувальну організацію кримськотатарського житла.

Використовуючи методи наукового дослідження у структуруванні чинників впливу на архітектурно-містобудівну спадщину кримськотатарських будівель, можна визначити їх взаємозалежність та виділити основні, що визначають формування кримськотатарського житла. Системний аналіз існуючих історичних архітектурних об'єктів Криму дозволяє виокремити визначальні групи факторів, що впливають на їх архітектурно-планувальну організацію, а саме: географічні, містобудівні, соціально-економічні, функціональні, інженерно-технічні, історико-культурні, естетичні. Системний підхід передбачає виявлення взаємозв'язків між досліджуваними елементами, такими як чинники, що впливають на формування естетики та функціонування помешкання.

До географічних чинників належать наступні: природні фактори, а саме наявність природних ресурсів – геотермальних джерел, кількість пробурених свердловин, об'єм родовища мінеральних вод, сейсмічність регіону, та кліматичні чинники – температурний режим, вологість, вітровий режим, кількість опадів, інсоляція, рельєф місцевості. Перераховані природно-кліматичні умови визначають специфіку формування об'ємно-планувальної та композиційно-планувальної структур організації кримськотатарського житла, а також його об'ємно-просторової організації. У тісній взаємодії з географічними чинниками перебувають соціально-економічні чинники, до яких

належать: рівень економічного розвитку населеного пункту/регіону/області, наявність трудових ресурсів – кваліфікованих кадрів. Загалом рівень ефективності соціально-економічного розвитку Криму формується за рахунок взаємної компенсації економічної та соціальної складових, які, взаємодіючи між собою, визначають загальне позитивне значення розвитку регіону. Одним з пріоритетних напрямів розвитку економіки Криму є санаторно-курортна діяльність.

Містобудівні чинники, які залежать від містобудівного стану території, включають розташування та розміри ділянки будівництва, санітарно-гігієнічні норми, стан інфраструктури, вплив візуального сприйняття та архітектурних особливостей навколишньої забудови. Функціональні чинники, взаємозалежні від географічних, соціально-економічних та містобудівних факторів, визначають місткість, поверховість, об'ємно-просторову організацію та функціональну структуру кримськотатарського житла.

Інженерно-технічні чинники можна розділити на 2 групи, до яких відносяться внутрішні чинники – вдосконалення матеріально-технічного оснащення кримськотатарського житла, обладнання, технічне забезпечення, та зовнішні – впровадження матеріалів та конструктивних схем у структурні та інженерні рішення, що урізноманітнює їх об'ємно-планувальну організацію.

Історико-культурні чинники – близькість пам'яток історії та архітектури, етнографічні особливості – мають опосередкований вплив на формування архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла, проте безпосередньо впливають на вибір його місця розташування, архітектурний образ та художні деталі оздоблення екстер'єру будівлі. Історичні традиції забудови регіону створюють специфіку формування кримськотатарського житла. Крим багатий пам'ятками історії та культури, археології, містобудування, архітектури та монументального мистецтва, усього налічується близько трьох тисяч офіційно визнаних об'єктів. Насамперед, це культові та житлові групи споруд, пам'ятники архітектури, етнографічні музеї,

місця та будинки, пов'язані з перебуванням видатних діячів, фортифікаційні споруди.

Окремо варто згадати про естетичні чинники, які напряду залежать від інших факторів і продиктовані як історико-морфологічними традиціями місцевості, так і впровадженням новітніх інженерно-технічних систем. Вони включають в себе загальний архітектурно-художній образ будівлі та внутрішній образно-психологічний простір.

Зовнішній вигляд курортного закладу має гармонійно співіснувати зі складними містобудівними умовами. Так, різне колористичне, світлове, просторове рішення та інші архітектурно-дизайнерські засоби, що враховують особливості психофізіології сприйняття людини використовуються для різних функціональних зон будівлі санаторію, що загалом формують єдине художньо-естетичне ціле інтер'єрне рішення. В основу архітектурного рішення інтер'єру санаторно-курортного закладу варто покласти форми та просторові характеристики, які відповідатимуть оздоровчому процесу і сприятимуть лікуванню та відпочинку.

Для дослідження архітектурно-містобудівного розвитку кримськотатарського житла в Криму використовується методика, яка базується на декомпозиції об'єкта за парою комплементарних ознак "форма-функція". Дослідження проводиться на різних рівнях, включаючи надсистемний, системний та елементний рівні. Розглядаються об'ємно-просторова та функціонально-просторова організація, а також інженерно-технічне вирішення. Особлива увага приділяється структурним елементам міста, кримськотатарським житловим будинкам та іншим елементам забудови. Оскільки значення кримськотатарського житла у багатьох історичних містах Криму сьогодні втрачене, як втрачені чи деформовані їхні розпланувально-просторові структури, постало питання виявлення множини об'єктів дослідження; аналізу архівних документів, зокрема описів міст, що фіксують стан кримськотатарського житла на різних етапах розвитку; порівняльного аналізу історичних та сучасних картографічних джерел. Основними

картографічними джерелами такого аналізу стали: «Військова топографічна карта півострова Крим, складена за новітніми астрономічними спостереженнями, виправлена і доповнена з кращих військових зйомок Святи Його Імператорської Величності з квартирмейстерської частини Генерал-майором Мухінім 1816 року, за наказом Пана Генерал-ад'ютанта Князя Волконського 2-го під час керування його онною частиною», військова топографічна карта півострова Таврійського 1842 р.; кадастрові карти Російської імперії (часовий проміжок залучених кадастрових карт: 1836 – 1900 рр.), залучені для 10-ти історичних міст – переважно використовувались першоджерела; актуальні супутникові знімки, залучені для усіх історичних міст (Рис. Ж.1). Всього в переліку історичних населених пунктів в територіальних межах дослідження виявлено досить багато кримськотатарських будинків, що складають об'єкт дослідження.

Важливим кроком у проведенні дисертаційного дослідження було вивчення походження та характеристик кримськотатарського житла як основного простору міста. Це було досягнуто шляхом аналізу наукової літератури з історії архітектури, містобудування, права та культури.

Основна увага в дослідженні кримськотатарських будинків історичних міст Криму приділена композиційному аналізу, що включає в себе різні методи. Використовуються морфологічний, структурно-функціональний та графометрологічний аналізи. Досліджуються пропорції, композиційні центри, вузли, підрядні елементи та зв'язки між ними в плані. Також аналізуються кути візуального розкриття домінант і акцентів, закономірності композиційних вирішень периметрів будинків та інші аспекти.

Дослідження об'єкта проводиться в рамках синхронного та діахронного підходів, використовуючи методи моделювання та ретроспективної реконструкції просторових структур кримськотатарських будинків. Для досягнення цієї мети використовуються історико-порівняльний метод, методи натурних обстежень (таких як інвентаризація та фотофіксація) та ранжування

залежно від якості об'єкта. Ці методи використовуються для визначення стану збереженості кримськотатарського житла.

Основним методом наукового узагальнення застосовується типологічна класифікація. Таким чином, у дослідженні використаний комплексний метод історико-архітектурного, функціонально-структурного і стилістичного аналізу, який охоплює традиційні загальнонаукові підходи, а також розроблено загальну методику функціонально-типологічного, стилістичного та архітектурно-розпланувального аналізу організації кримськотатарського житла.

Системний аналіз існуючих об'єктів архітектури дозволив структурувати визначальні групи чинників впливу на архітектурно-планувальну організацію кримськотатарського житла, а саме: географічні, містобудівні, соціально-економічні, функціональні, інженерно-технічні, історико-культурні, естетичні. Це дозволило визначити їхню взаємозалежність та виділити основні, що характеризують особливості формування кримськотатарського житла.

При прийнятті рішень щодо регенерації, головним критерієм є осмислення цінності об'єкта, що є основою теорії реставрації та пов'язане з розумінням автентичності. Ця проблема може призводити до логічного парадоксу самототожності, особливо яскраво виявляються у випадку складних архітектурно-містобудівних об'єктів з їхньою структурною складністю, семантичною та хронологічною глибиною. Немає універсальних методів вирішення логічних парадоксів, і їх розв'язання можливе лише в рамках визначених підходів. Дисертаційне дослідження використовує чотиривимірний підхід та визначає суттєві ознаки (у відношенні форми і функції), які дозволяють трактувати кримськотатарське житло як автентичний об'єкт містобудівної спадщини. Для досягнення цього використовуються аксіологічний метод та ідентифікація.

Для визначення оптимальних методів відновлення житла кримських татар у історичних містах необхідно оцінити їх поточний стан, тенденції розвитку та відповідність бажаному вигляду у різні періоди часу. Для цього було використано різні методи, включаючи статичний аналіз, прогнозування та

моделювання. Багатогранність об'єкта вимагала використання багатокритеріального аналізу та методу аналізу мереж, який був розроблений Т. Сааті на основі методу аналізу ієрархій (аналітичний ієрархічний процес) того ж автора. Цей підхід включає розробку моделі прийняття рішень щодо регенерації, яка починається з декомпозиції об'єкта на складові та елементи на верхньому рівні структури. Потім встановлюються критерії та субкритерії, використовуючи загальновідомі фактори розвитку архітектурно-містобудівних об'єктів, а також доповнюючи їх. Далі визначаються альтернативи та субальтернативи. Кожен вибір альтернативи підтримується апробацією шляхом експериментального проектування. Це дозволяє розробити інтегровані критерії, які використовуються на етапі архітектурно-містобудівного проектування і обґрунтовано як архітектурно-містобудівні принципи в розробленій теоретичній моделі регенерації. Для визначення системи пріоритетів цих принципів застосовується метод графів та матричний метод.

В дослідженні використано метод натурного обстеження для визначення територіальних меж вивчення та розуміння проблеми, структурного аналізу, кореляційного аналізу на основі виявлених закономірностей у розвитку функціонально-типологічних, стильових і архітектурно-розпланувальних вирішень об'єктів у Криму та закономірностей розвитку архітектури кримськотатарського житла.

Пропоноване дослідження архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла складається з таких етапів: підготовчого, аналітичного, експериментального, синтезуючого та етапу реалізації результатів.

На кожному етапі для розв'язання поставлених завдань були застосовані відповідні загальні та спеціальні наукові методи, серед яких варто виокремити такі: історичний, порівняльний аналіз, узагальнення, систематизація й класифікація – як загальні наукові методи; та пофакторний аналіз – як спеціальний науковий метод.

1. На підготовчому етапі дослідження використовувалися методи декомпозиції і композиції, аналізу літературних джерел, логічного і порівняльного

аналізу та узагальнення. Метод декомпозиції був застосований для розбиття поняття "архітектурно-планувальна організація кримськотатарського житла" на окремі складові елементи та аналізування існуючих трактувань кожного з них. Метод композиції використовувався для зведення окремих складових елементів в єдину концепцію архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла. Додатково, був проведений аналіз літературних джерел, що дозволило отримати інформацію про існуючі підходи та дослідження в цій області. Також застосовувався логічний і порівняльний аналіз для встановлення взаємозв'язків та співвідношень між різними аспектами досліджуваного об'єкта. Узагальнення даних дало можливість отримати загальну картину та висновки щодо архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла, «організація кримськотатарського житла», «архітектурне середовище», «простір», «архітектурно-планувальна організація» з наступним поєднанням їх в одне ціле для надання власного цілісного визначення.

Було проаналізовано понад 20 літературних джерел для дослідження різних трактувань, виокремлених понять «архітектурне середовище», «організація кримськотатарського житла» «простір», «стереотип».

Був проведений порівняльний та змістовий аналіз наукових публікацій, електронних джерел і нормативно-правової бази з метою з'ясування різних трактувань проблеми архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла. В ході аналізу виявлені неточності в термінологічному апараті, що створило певні труднощі. В результаті синтезу досліджень було сформульовано актуальність проблеми. Метод абстрагування застосовувався на емпіричному та теоретичному рівнях, зокрема в аналізі об'ємно-просторових моделей та розробці композиційних моделей кримськотатарських будинків.

Дослідження включало використання евристичного методу, що дозволяв інтерпретувати дані, проводити класифікацію і знаходити нові принципи і прийоми архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла.

За допомогою методу логічного аналізу було надано визначення поняття "семантичні архітектурні стереотипи" та встановлено їх взаємозв'язок. Визначено

об'єкти – кримськотатарські будинки, як умовно семантичні архітектурні стереотипи кримськотатарського поселення.

Під час композиційно-морфологічного аналізу важливо враховувати розміщення будинків в структурі ландшафту.

Здійснений аналіз понад 85 джерел дав можливість встановити ступінь вивченості проблеми та підтвердив актуальність дослідження.

Через узагальнення отриманої інформації було виокремлено завдання: естетичні, композиційні, функціональні, соціально-економічні, містобудівні, які фіксують об'єкти – кримськотатарські будинки – для визначення архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла.

2. На аналітичному етапі дослідження було використано методи історичного, пофакторного і порівняльного аналізу, а також формалізацію, узагальнення і класифікацію. Застосування методу історичного аналізу дозволило виявити особливості архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла на різних історичних етапах та виділити їх семантичні архітектурні стереотипи. Пофакторний аналіз дозволив визначити фактори, що впливають на архітектурно-планувальну організацію кримськотатарського житла, і встановити зв'язок між цими факторами та виникненням певних семантичних архітектурних стереотипів.

3. На **експериментальному етапі** було запропоновано метод фотофіксації; використано методи статистичного, порівняльного аналізу, систематизації, індукції, формалізації та узагальнення.

Запропонований метод фотофіксації дав можливість отримати інформацію щодо сприйняття різними індивідуумами кримськотатарського житла, а також визначити взаємозв'язок та вплив архітектури й архітектурного середовища на мешканців таких будівель.

Для збору інформації було використано як опитування літніх людей, яке проводилося особисто, так і фотографування старих будинків.

Для обробки інформації та отримання результатів дослідження використовувалися методи статистичного аналізу, порівняльного аналізу та

систематизації. За допомогою методів формалізації і узагальнення були виділені та узагальнені характеристики кримськотатарського будинку, що послужило основою для створення графічної моделі. Також були визначені прийоми та надані рекомендації щодо архітектурно-планувальної організації будинку на наступному синтезуючому етапі.

4. На синтезуючому етапі дослідження були використані методи індукції, композиції, узагальнення та систематизації. За допомогою методу індукції були виділені та сформульовані принципи архітектурно-функціональної організації кримськотатарського житла, зокрема принципи "багатофункціональність і різноманітність функцій" та "орнаментизація". Метод композиції було використано для надання рекомендацій щодо ефективного застосування визначених принципів через комбінацію відповідних прийомів, як в межах одного принципу, так і між різними засобами, для досягнення якісних змін.

Надані рекомендації щодо архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла і розміщення будинків.

5. На етапі реалізації результатів було застосовано метод музеєфікації.

Для апробації висунутих у роботі теоретичних положень було проведено експериментальне проєктування і створено проєкт для села Соколине Бахчисарайського району.

Для забезпечення об'єктивності дослідження використовувалися як загальнонаукові методи, так і спеціалізовані методи дослідження на різних етапах. На початкових етапах основним був емпіричний метод, що включав збір теоретичного та практичного матеріалу, а також аналіз композиційного, картографічного, іконографічного матеріалу та проведення натурних обстежень. Досліджувалися тенденції архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла, методи, засоби та прийоми формування експозиції та інфраструктури скансену. Для цього застосовувалися методи абстрагування, індуктивний, історичний, порівняльний, систематизація, узагальнення та класифікація. Крім того, використовувалися методи мистецтвознавства, такі як художньо-стилістичний аналіз, типологічний, порівняльно-описовий метод і

метод композиційного аналізу організації простору. Результати дослідження було узагальнено у вигляді схем і таблиць, що ілюструють отримані результати.

Методика дослідження ґрунтується на проведенні порівняльного аналізу, який включає різні підходи. Це включає аналіз даних, що передбачає аналітичний підхід, вивчення топографічних особливостей, аналіз історичних карт та документів, дослідження історії та походження, систематизацію і класифікацію, використання статистичних методів вибіркового аналізу, вивчення генезису, графоаналізу, термінологічного дослідження, архітектурно-стилістичного аналізу, а також проведення натурних обстежень.

Архітектурно-планувальна організація кримськотатарського житла розглядається з двох сторін: формування історично достовірної архітектурно-планувальної структури та створення дієздатної музейної інфраструктури, скансену. Одним з важливих завдань дисертації є встановлення особливостей взаємного розміщення, зв'язку та впливу між історично сформованими та новими адаптованими функціями територій, споруд і приміщень. Цей аспект дослідження був реалізований шляхом проведення композиційно-морфологічного аналізу картографічних та іконографічних матеріалів, а також проведення натурних обстежень.

Для проведення дослідження було використано широкий спектр загальнонаукових методів, зокрема бібліографічний, порівняльно-історичний, критичного, типологічного та системного аналізу. Емпіричний метод виявився важливим на етапі збору теоретичного та практичного матеріалу, а також при аналізі композиційного, картографічного, іконографічного матеріалу та під час проведення натурних обстежень. В дослідженні були досліджені тенденції архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла, а також засоби й прийоми формування експозицій та інфраструктури скансену. Для досягнення цих цілей було використано різноманітні методи, такі як абстрагування, генетичний аналіз, індуктивний аналіз, історичний аналіз, порівняльний аналіз, а також систематизація, узагальнення та класифікація. Крім того, був застосований комплекс методів мистецтвознавства, включаючи

художньо-стилістичний аналіз, типологічний аналіз, порівняльно-описовий аналіз та композиційний аналіз. У підсумку, результати дослідження були інтерпретовані, а отримані висновки відображені у вигляді схем та таблиць.

Індуктивний метод був використаний для узагальнення результатів дослідження з метою виявлення загальних тенденцій. Систематизація та узагальнення дозволили теоретично осмислити проблему поєднання різних галузей для створення експозиції та організації простору музею просто неба в Соколиному.

На основі аналізу зібраного матеріалу були сформульовані рекомендації щодо підходів, прийомів, методів, засобів та закономірностей архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла. Зокрема, були виділені рекомендації щодо формування планувальної структури, архітектурного та функціонально-планувального рішень, а також розробки експозиції музею, яка гармонійно вплетена в архітектурне середовище.

Висновки до розділу 2

1. На основі визначеної мети та завдань була розроблена комплексна методика дослідження, яка ґрунтується на інтегрованому та взаємодисциплінарному підходах.

Методика дослідження включала наступні кроки: встановлення проблеми; опис системи; визначення стратегічної мети системи; діагностика системи; розробка та вибір альтернатив для вирішення проблеми; прийняття рішень. Методика базувалася на розбитті об'єкта на комплементарні пари ознак "форма-функція", що включали об'ємно-просторову та функціонально-просторову організацію, а також інженерно-технічну складову рішення.

Об'єкт розглядався на надсистемному, системному та елементному рівнях. Таким чином, виділено макрорівень, на якому досліджено кримськотатарське житло як структурний елемент міста; мезорівень – об'ємно-просторові структури власне кримськотатарських будинків, а також мікрорівень – розгляд об'єктів забудови та інших структурних елементів

досліджуваних будинків. Через втрату значення кримськотатарського житла у багатьох містах Криму, їх розпланувально-просторові структури стали деформованими або втраченими, тому необхідно провести дослідження множини об'єктів, архівних документів, зокрема інвентарних описів міст, що фіксують стан кримськотатарського житла на різних етапах розвитку, та порівняльного аналізу картографічних джерел.

У першому етапі, який є постановкою проблеми, були визначені теоретичні передумови дослідження. Це включало ретельний аналіз наукової літератури з метою встановлення актуального стану досліджуваного об'єкта. Застосовуючи методи термінологічного аналізу та операціоналізації понять, було сформульовано визначення кримськотатарського житла.

Для створення інформаційної моделі об'єкта, аналізу його походження та архітектурно-містобудівного розвитку, було проведено дослідження наукової літератури з історії архітектури та містобудування, історії права та історії культури. В цьому дослідженні були використані такі основні методи: історико-генетичний, історико-архітектурний, історико-містобудівний, композиційний та метод типологічної класифікації.

Під час етапу діагностики об'єкта розглядалися питання пам'яткоохоронного та сталого розвитку. Особлива увага була приділена інтерпретації об'єкта в контексті культурних цінностей, проблемі автентичності (шляхом визначення суттєвих характеристик за чотирма вимірами) та встановленню різновидів культурних надбань. Для оцінки поточного стану кримськотатарського житла, зокрема з погляду збереженості, були використані методи якісної оцінки, ранжування, типологічної класифікації, аналізу основних факторів руйнування та їх впливу (факторний аналіз) і прогнозування. Основною стратегічною метою системи було досягнення сталого розвитку кримськотатарського житла, що входить до складу історичних міст Криму, з умовою збереження та розширення їх культурної спадщини.

У процесі дослідження був використаний метод декомпозиції для аналізу об'єкта і визначення його складових частин, елементів та підрівнів.

Завдяки застосуванню порівняльних, статистичних методів та методики дослідження у вибраних районах, систематизації джерел та наукових матеріалів, з'ясовано актуальний стан вивченості об'єкта.

2. У дослідженні використовувалися різні методи теоретичного аналізу. **Історичний метод** дозволив простежити процеси становлення архітектурно-просторових категорій у хронологічній послідовності з виявленням внутрішніх та зовнішніх зв'язків, протиріч та закономірностей. Об'єкт дослідження розглядався у виникненні та розвитку. **Системний підхід** полягав у комплексному вивченні об'єкта. Для вивчення застосовувалися методи структурно-генетичного аналізу та синтезу декомпозиції системи на автономно досліджувані підсистеми з подальшим їх узгодженням (міста, комплекси, окремі забудови). Кримськотатарський будинок, як об'єкт дослідження, є складною взаємопов'язаною багатоелементною системою, яка включає такі ієрархічні рівні, як система розселення, окремі населені пункти, окремі будівлі та споруди. Застосовані методи емпіричних досліджень, такі як спостереження, фотофіксація, натурні дослідження, порівняння, статистичний метод та картографування. Аналізувалися бібліографічні, архівні (письмові, картографічні) джерела, а також емпіричні дані у вигляді архітектурних, містобудівних артефактів.

Тому загальнонаукові методи, використані у дослідженні, – аналіз та систематизація наукової, науково-методичної та науково-популярної літератури з тематики дослідження; аналіз першоджерел: архівних матеріалів, архітектурних креслень, кадастрових карт та планів Криму XVIII – початку XX ст.; фотофіксація та метод натурального обстеження для визначення територіальних меж дослідження, структурного аналізу, на основі виявлених закономірностей у розвитку функціонально-типологічних, стильових та архітектурно-розпланувальних рішень об'єктів поселень, міст та закономірностей розвитку кримськотатарського житла; статистичний метод визначення певних стильових напрямів і динаміки змін загальних характеристик об'єктів.

На кожному етапі для вирішення поставлених завдань були застосовані відповідні загальні та спеціальні наукові методи, серед яких варто виокремити наступні: історичний, критичний і порівняльний аналіз, узагальнення, систематизація та класифікація – як загальні наукові методи; пофакторний аналіз, фотофіксація та метод натурного обстеження – як фахові наукові методи.

В дослідженні була розкрита методологія, яка включала комплексний архітектурознавчий підхід, графоаналітичний аналіз, типологічний аналіз та компаративний аналіз кримськотатарських будинків. Ретроспективний огляд був спрямований на вивчення стану об'єкту та тенденцій його розвитку у минулому. Були розглянуті композиційні, функціональні та семантичні зв'язки між об'ємно-просторовими елементами будинків. Також проводилося порівняння архітектурно-просторової організації об'єктів у різних районах протягом їх виникнення та розвитку в рамках типологічної групи будинків.

Методи дослідження та застосування порівняльних, статистичних аспектів при вивченні кліматичних, географічних та містобудівних особливостей розміщення житлової забудови, прийомів містобудівної організації забудови, конструктивних особливостей у вибраних районах, дозволили систематизувати джерела та наукові матеріали. У контексті методологічного аналізу наукового дослідження та розкриття логічних ланцюжків з'ясовано актуальний стан вивченості об'єкта. Було структуровано фактори впливу на архітектурно-планувальну організацію кримськотатарського житла. Використані методи наукового дослідження є логічно взаємопов'язаними, тому дозволили визначити формування традиційного кримськотатарського житла та сприяли виконанню якісного аналізу та здійсненню наукового дослідження.

І таким чином використовуючи морфологічний структурний аналіз, і використання обраних методів дослідження дозволило зробити типологію традиційного кримськотатарського житла, відповідно до районів Криму. Тому житло характерно своєю морфологією, своєю структурою. Відповідно

використано саме цей морфологічний структурний аналіз. Так як архітектурно-планувальна організація розглядається в комплексі, системно, тому використано системний аналіз. Саме ці методи дозволили перейти до конкретизації типології традиційного кримськотатарського житла.

РОЗДІЛ ІІІ. ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ РОЗПАНУВАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАБУДОВИ КРИМСЬКОТАТАРСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ.

3.1. Кліматичні, географічні та містобудівні особливості розташування житлової забудови.

Площа Кримського півострова – близько 26 тис. кв. км. Відстань від Перекопського перешийка на півночі Криму до мису Сарич, найпівденнішої точки Криму, становить 195 км. За широтою в напрямку від мису Тарханкут до східного краю Керченського півострова 325 км. На порівняно невеликій території Криму зустрічається величезна різноманітність форм рельєфу, ґрунтів, рослинного і тваринного світу [63].

На формування місць розташування поселень кримських татар вплинули різні природно-географічні фактори:

- клімат (температурно-вологий та вітровий режими, інсоляція та освітлення території);
- рельєф;
- ґрунти, наявність прісної води, геологічна й тектонічна структура та корисні копалини.

Різнманітність рельєфу, велика протяжність морського узбережжя та наявність гір створюють великі відмінності у кліматі на різних ділянках. Кримський півострів розташований на південному кордоні помірного поясу. Клімат Криму відрізняється деякими особливостями, пов'язаними з його географічним розташуванням: велика м'якість та вологість, значна сонячність. (Рис.8) Узагальнюючи, умовно можна виділити чотири основних райони: степовий, передгірний, гірський та південнобережний.

Степовий район півострова Крим насамперед відрізняється невеликою кількістю опадів за рік, дуже спекотним літом та порівняно теплою зимою. Степова частина Криму знаходиться у зоні помірного клімату. Літо дуже тривале, посушливе та спекотне. Зима – м'яка, малосніжна, з частими відлигами і дуже мінливою погодою. У степовій частині Криму, зокрема в

другій половині липня, денна температура повітря може досягати $+35...+37^{\circ}\text{C}$ у тіні, а вночі опускатися до $+23...+25^{\circ}\text{C}$. Клімат в цьому регіоні переважно сухий, і частіше спостерігаються сезонні суховії. У січні середня температура коливається від $-1...-3^{\circ}\text{C}$ на півночі степової зони до $+1...-1^{\circ}\text{C}$ на півдні степової зони.

Величезний вплив на температурно-вологий режим півострова має Чорне та Азовське моря, які омивають півострів практично з усіх боків. Це сприяє дуже комфортним умовам для жителів півострова. Чорне море влітку прогрівається до $+27^{\circ}\text{C}$. Азовське море прогрівається до $+28^{\circ}\text{C}$.

Другим районом є передгірний. Кримське передгір'я – це природна ланка, яка зв'язує гори та рівнини Криму. Тому тут поєднуються багато оригінальних рис та особливостей, властивих півдню та півночі півострова. Гори – невисокі, ліс чергується зі степом, долинами та садами. Широкою смугою (12-40 км) передгір'я простягалося з південного заходу від мису Херсонес на північний схід до Керченського півострова. Загальна його довжина сягає 180 км. Площа Кримського передгір'я – 3895 км². Передгірний Крим відрізняється більш значними опадами та менш спекотним літом. Континентальність клімату збільшується із заходу на схід. У передгірному Криму середньорічна температура повітря нижча, ніж у степовому, і в залежності від висоти місцевості над рівнем моря становить $8-10^{\circ}$. М'яка зима та тепле літо. Недостатньо лише атмосферних опадів: їх випадає тут протягом року від 303 до 596 мм.

Щодо гірського району Криму, то опади розподіляються тут нерівномірно. Їхня кількість зменшується із заходу на схід та з півночі на південь. Найбільше опадів випадає в Кримських горах – 1000 мм/рік. У горах відбувається зниження літніх та зимових температур, збільшується кількість атмосферних опадів. На кожні 100 м висоти температура знижується в середньому на $0.5...0.6^{\circ}\text{C}$, кількість опадів зростає на 50–70 мм/рік. Тому на яйлах середньомісячні зимові температури становлять до $-4...-5^{\circ}\text{C}$, а кількість опадів – 1000-1500 мм/рік. Кількість опадів також залежить від багатьох інших

факторів: орієнтації хребтів, експозиції схилів, впливу сусідніх хребтів. Ось чому розподіл опадів дуже строкатий.

Особливо відрізняється клімат четвертого району. Це – південнобережний Крим. Південний берег Криму захищений природною стіною Головного пасма Кримських гір, тому саме тут клімат має ознаки субтропічного. Південний берег дає найбільш сприятливе поєднання кліматичних факторів: м'яка зима, сонячне спекотне літо (середня температура лютого в Ялті +35° С, липня +24° С), літні бризи, що роблять спеку помірною, свіже дихання лісів та парків. Сприятливі кліматичні умови району Євпаторії та південно-східного узбережжя (Феодосія, Судак, Планерське), а також гірського Криму (Старий Крим). Середньорічна температура повітря тут відповідно 12-14° С. На Південному березі Криму, починаючи від Місхора, температура повітря знижується у напрямку Сходу та Заходу. На узбережжі Чорного та Азовського морів кількість опадів – близько 300 мм. На більшій частині рівнинної території випадає 450 – 500 мм опадів на рік, до 1000 – 2000 мм в горах [103].

Рельєф є важливим фактором, що впливає на кліматичні умови Криму. Рівнинна поверхня сприяє вільному руху повітряних мас по всій території регіону. Гори і височини отримують значно більше опадів. Сніговий покрив тимчасовий і формується в середньому раз на 7 років, а морози відбуваються тільки при проходженні арктичного антициклону. Зима волога і м'яка, адже саме в цей період тут випадає максимум опадів. Літо переважно дуже спекотне та сухе.

На схемі (Рис. 19) «Кліматичні особливості розташування житлової забудови» на карті півострова Крим виділено чотири райони з відповідними кліматичними зонами:

- степовий район – континентальний, приморський;
- передгірний – клімат лісостепу,
- гірський – помірний з зонами лісів;
- південнобережний – субтропічний.

Рельєф місцевості, як і кліматичні фактори, активно впливають на формування місць розселення. Поверхня півострова різко розділяється на дві частини: північну, в основному рівнинну, що займає приблизно три чверті площі півострова, та південно-гірську.

Рельєф Кримського півострова складається з трьох нерівних частин: Північно-Кримська рівнина з Тарханкутською височиною (близько 70% території), Керченський півострів і гірський Крим, який трьома пасмами простягається на півдні. Найвищою є Головне пасмо Кримських гір (1545 м, гора Роман-Къош), що складається з окремих вапнякових масивів (яйл) з платоподібними вершинами та глибокими каньйонами. Південний схил Головного пасма позначається як Кримське субсередземномор'я. Внутрішнє та зовнішнє пасма утворюють Кримське передгір'я (Рис. 20).

Цікавою особливістю східної частини – трохи горбистого Керченського півострова – є грязьові вулкани, які не мають нічого спільного з вулканізмом і вивергають холодний бруд, а також мульди – чашоподібні западини, заповнені залізною рудою. У південній частині Криму розташовані гори, що складаються із трьох паралельних пасм, розділених неширокими долинами. Гори тягнуться з південного заходу на північний схід, слабкою дугою вигинаючись на північ, їхня довжина – 160 км, ширина – 50 км. Найзначніша вершина Кримських гір – Роман-Кош (1545 ж), знаходиться у Головному (південному) пасмі, у гірському масиві Бабуган. Нагір'я Головного пасма складається з хвилястих плато-яйл (пасовищ) – Ай-Петринської, Нікітської, Карабі та ін. Головне пасмо значною мірою складене вапняками, які, піддаючись дії атмосферних та ґрунтових вод, дають яскраві прояви карстових процесів (карстові провали, порожнини та печери).

На розселення жителів півострова впливає наявність прісної води. Найбільші кримські річки беруть початок у схилах Головного пасма гірського Криму, потім перетинають упоперек передгірні пасма і далі течуть степом. Серед них найдовша ріка Салгір, саме на ній стоїть місто Сімферополь. Значні, також, її праві притоки – Велика Карасу і Мала Карасу, що перетинають

Передгірне пасмо в районі Білогірська. Річки південно-західної частини гірського Криму, що прорізають Передгірне та Зовнішнє пасмо між Сімферополем та Севастополем – Альма, Кача та Бельбек – впадають у Чорне море (Євпаторійська затока) [218]. Всі річки – небагатоводні, швидко наповнюються після дощів і майже пересихають у сухі періоди. За своїм місцем розташування та деякими гідрологічними особливостями річки Гірського Криму діляться на три групи: північно-західного, південного та північного схилів. Річки південного схилу Головного пасма здебільшого короткі. Наймасштабнішими є: річка Хостабаш біля Алупки, Учан-Су (Водоспадна) та Дерекойка (Швидка), що впадають у Ялтинську затоку та річки Авунда і Східна Путаміс, що впадають у Гурзуфську затоку. Також Алуштинська річка або Улу-Узень Західний та Демерджі, що впадають у море біля Алушти. Річка Улу-Узень Східний у районі Сонячногірська, Ускут у районі с. Привітне, річка Ворон біля с. Морське, Судакська річка в межах м. Судака, Отузка у селі Кримське Примор'я поблизу Карадагу (Рис. 21).

Північний і північно-західний схили Кримського гірського підвищення ширші і пологіші, ніж південний схил. У зв'язку з цим річки тут мають більшу довжину та менш стрімкий перебіг і відповідно, мають значніші водозбірні площі, тому повноводніші [218].

Рослинний світ також активно впливає на формування місць розселення. Флора Криму дуже багата, вона представлена більш як двома тисячами видів рослин. Поширення рослинності залежить від клімату, рельєфу та ґрунтів півострова. У передгір'ї, де зона лісостепу, особливо поширені гайки невисоких дубів, кленів, ясенів, а також чагарники, глоду, шипшини, скумпії. Схили гір середнього та Головного гірського пасма одягнені лісами – дубовими, буковими та сосновими. Природна рослинність південного схилу Головного гірського пасма переважно лісова – сосна, ялівець, пухнастий дуб та середземноморські види: фісташник, суничне дерево, жовтоцвітий жасмин. Є в Криму й ендемічні (притаманні тільки даній місцевості) рослини: клен Стевена (у лісах північного схилу гір), ясколка Біберштейна («кримський едельвейс», на

високогірних плато та яйлах), сосна Станкевича (на приморських скелях від Балаклави до мису Айя та поблизу Судака). Всі ці рослини є відмінним природним матеріалом у будівництві житлових будинків.

Перші сліди заселеності півострова Крим ідуть у глиб століть не менше ніж на 100 тисяч років. Надійні письмові свідчення освоєння Криму мають вік 3,5–4 тисячі років. З того часу через Крим прокотилося кілька хвиль переселення народів. Кожна з народностей вибирала місце проживання відповідно до свого укладу життя: кочове або осіле. Такий вибір стояв і перед кримськими татарами [54].

Для формування кримськотатарських поселень було важливим наявність питної води і шляхів, які відігравали важливу роль в комунікації окремих родів, в потребах виробничої діяльності, в обороні та налагодженні взаємин з сусідами.

Від численних кримськотатарських поселень на півострові залишилися сліди у вигляді археологічних пам'яток. Деякі поселення були «закидані» наступними хвилями переселенців – Беш-Терек, Терменчи, Ярилгач, Альма-Кермен, Аджи-Булат, Альма-Тамак. А деякі, певною мірою, збереглися до сьогодні – Коккоз, Фотсала, Албат, Керменчик, Багатир, Аїргуль, Сюрень, Мамашай, Дуванкой, Озенбаш, Отаркой, Черкез-Кермен, Бахчи-Єли, Ак-Кая, Кокташ, Ускют, Ай-Серез, Таракташ, Шелен, Кутлук, Какер, Дереккой, Шума, Алупка, Партеніт, Ламбат, Кизилташ, Лазен, Демерджі, Корбекли, Куру-Узень, Кучук-Узень Туак, Тав-Бадрак, Улакли, Мамут-Султан, Ески-Орда, Богурча, Бор-Чокрак, Сари-Баш (Табл.2 назви кр.тат. поселень).

Поселення розміщувалися по всій території Криму, але мали свої особливості через рельєф та клімат. На формування житлових будинків також мають вплив ряд факторів, пов'язаних із аспектами геологічної будови території, – це ґрунти, геологічні та технологічні структури й корисні копалини. В першу чергу, це ті місцеві будівельні матеріали, які протягом століть використовувалися у зведенні та опорядженні житла. Надра

Криму багаті на граніт, мармур, лабрадорит, каолін, крейду, пісок, різноманітну глину тощо.

Наступний важливий аспект пов'язаний з досить складною геологічною будовою території, яка далеко не завжди має сприятливі містобудівні умови. Існують карсти небезпечні, селенебезпечні; зсувонебезпечні території; зони розповсюджених лісових ґрунтів, що зазнають осідання. Усе це – особливості які, безумовно, враховуються при створенні житлового середовища.

Отже, виникнення сучасної геоморфологічної будови Криму – це результат тривалого розвитку, що розтягнувся на низку геологічних періодів [80].

Таким чином, проведено аналіз геологічних умов Кримського півострова і отримано наступні висновки.

1. Досліджувана територія вздовж берегової лінії південно-західного, південного та південно-східного берегів Криму межує із тектонічною структурою глибоководної западини. Вплив тектонічної структури Кримського півострова на інженерно-геологічні умови посилюється характером нових тектонічних рухів у межах Гірського Криму. Формування геодинамічної напруги у глибоководній западині Чорного моря обумовлює високу сейсмічність регіону.

2. Докладно вивчено сейсмічну активність у Криму. На оцінку сейсмічності впливає кілька факторів: геоморфологічні умови (висота та ухил схилу гір); геологічна будова порід (склад, потужність та їх фізико-механічні властивості); глибина залягання ґрунтових вод; тектонічні та неотектонічні умови; небезпечні екзогенні геологічні процеси (зсувні деформації, обвали, селі), виникнення яких можливе внаслідок зміни інтенсивності сейсмічних впливів.

3. Крим належить до сейсмічно небезпечних територій України. Сильні землетруси, які тут відбувалися, можна порівняти з відомими землетрусами, наприклад, Спітакським у Вірменії (07.12.1988 р.), Дагестанським (1970 р.),

Сан-Франциським (18.10. 1989 р.). Жахливий Ташкентський землетрус 1966 р року за енергією був у 1 000 разів слабшим за Кримський 11 вересня 1927 року.

4. Загалом у Криму щорічно відбувається близько сотні слабких підземних поштовхів, які здебільшого реєструють сейсмічні станції, розташовані у 9 населених пунктах Кримського півострова.

5. Вогнища більшості землетрусів розташовані у земній корі області крутого континентального схилу Чорного моря на глибинах від 10 до 40 км. Основні сейсмогенеруючі структури тягнуться вздовж усього південного узбережжя Криму від Севастополя до Керчі та південної частини Азовського моря. З цими структурами пов'язані вогнища руйнівних землетрусів 63 р. до н. е – 8 балів. Зареєстровані сейсмічними приладами слабкі землетруси у степовому та передгірному районі півострова (1975 р. у районі Джанкоя, 1976 – Білогірська, 1988 р. – Старого Криму). Сильні землетруси виникали також у районі глибоководної западини Чорного моря. Геологічні та археологічні сліди найсильніших давніх сейсмічних катастроф відзначені на горі Демерджі, в південнобережному районі Криму, біля м. Севастополя та на Керченському півострові [174].

6. Кліматичні, географічні та геологічні особливості вплинули на формування кримськотатарської забудови. (Рис. 9) Різноманіття природних умов Криму і господарської діяльності, складна етнічна історія зумовили неоднорідність кримськотатарського розселення. Таким чином, можна стверджувати, що на особливості містобудівної організації та архітектури вплинули відмінності степового, передгірного, гірського та південнобережного районів, особливості клімату, рельєфу, геології. (Рис. 10)

Первинні матеріали для аналізу заселеності півострова Крим досліджені з карти Яна Хендріка ван Кінсбергена 1772–1776 років (рис. К.5, Додаток 7) і французької карти 1867 р. (рис К.3, Додаток 7). Це динамічні карти розташування населених пунктів кримських татар у Криму кінця XVIII та XIX століть. На ній чітко позначені старі кримськотатарські поселення.

А також матеріали отримані з топографічного планшета L-36-Г (масштаб 1: 500 000, 1986 року <http://surl.li/gvldg>). За цими даними складені схеми розташування кримськотатарських поселень: перша – показує заселеність півострова в кінці XVIII-го ст., Друга – заселеність Криму наприкінці XIX ст. (Рис. К.7, рис. К.8, Додаток 7).

Деякі поселення були «закидані» наступними хвилями переселенців, а деякі – тою чи іншою мірою збереглися до сьогодні.

Проведений аналіз показує, що кримськотатарські поселення розташовувалися у всіх основних зонах півострова: степовій, передгірній, гірській та південнобережній, але щільність та характер забудови відрізнялися залежно від району та його тектоніки.

3.2. Прийоми містобудівної організації забудови

Для аналізу містобудівної організації житлової забудови були відібрані типові міста та поселення, що розташовані у чотирьох основних районах півострова Крим, а саме: степовому, передгірному, гірському та південнобережному. Критерієм вибору була також інтенсивність архітектурно-містобудівної діяльності кримськотатарських громад, та якість збереженості архітектурної спадщини. Це Євпаторія, Білогірськ, Бахчисарай, Гурзуф та Соколине. Проведений аналіз містобудівної організації поселень Криму дозволяє виявити регіональну відмінність прийомів містобудівної планувальної організації забудови.

Аналіз містобудівної спадщини показує, що для різних районів Криму характерні різні типи забудови, а саме: компактний; розчленований, розосереджений та ярусний (Рис. 26).

Компактний тип містобудівної розпланувальної організації (структури) характерний для степового району Криму, де всі функціональні зони житла формуються у єдиному периметрі (Рис. 22). Головні переваги – найменший ступінь порушення природнього оточення при точковій

концентрації розселення, компактна форма плану, раціональна доступність до центру.

Взірцем компактної забудови степового району є старовинне місто Євпаторія, стародавня назва якого є Гезлів. Початкове поселення на березі гезлівської затоки з'явилося, ймовірно, ще наприкінці XIV ст., за часів хана Тохтамиша [134, с. 92-99].

Гезлів був типово східним містом, площею близько 34 га, з хаотичною іррегулярною забудовою. Його квартали, за своїми контурами, були з викривленими, розділеними вузькими кривими вулицями з численними глухими кутами. Двоповерхові будинки городян мали прямокутну форму, парадний вхід та додатковий вихід у внутрішній двір. У кожному міському кварталі було близько двадцяти будинків. Міська стіна налічувала п'ять воріт для входу та виходу. Це – Іскене-капу (Портові, або ворота Пристані), Одун базар-капусі (ворота Дерев'яного ринку), Ат-капу (Кінні ворота), Топрак-капу (Земляні ворота) та Ак-молла-капу (ворота Білого мулли).

Міські вулички були вимощені дрібним камінням та забезпечені водостоками. Велика кількість невеликих площ, від яких у різні боки віялом розходилися вулиці. Незважаючи на постійне зростання міста, первісне планування та межі між будинками залишалися незмінними.

Планування Гезлева ми можемо розглядати на планах, виконаними військовими топографами наприкінці XVIII століття.

Місто знаходилося у степовій, західній частині півострова, де кількість прісної води завжди була обмежена. В окрузі немає ні річок, ні струмків, ні потужних джерел із прісною водою. З трьох боків місто оточує лише непридатна для пиття вода: мілководна, але зовсім солоня Каламітська затока Чорного моря і два ще солоніші озера-лимани – Сасик-Сиваш та Яли-Мойнак. З четвертого боку – просто степ.

Перебуваючи в степовій, практично безводній частині Кримського півострова, Гезлів у XVI-XVII ст. забезпечувався питною водою за дуже цікавою та складною схемою, що повторює оригінальну систему

водопостачання деяких міст Ірану, Марокко, Туреччини, Афганістану та Центральної Азії. На півострові, використання цієї системи, окрім Євпаторії та Старого Криму, більше ніде не зустрічається. До того ж, вона – унікальна, оскільки є єдиною на всій європейській частині. Це явище було науково відбито археологом Л.О. Моїсеєвим у 1935 році в Ленінграді на конгресі фахівців з іранської архітектури та мистецтва. В його доповіді вперше система водопостачання старої частини Євпаторії порівнювалася з аналогічними кяризами (кяхризами) Ірану.

Також прикладом компактного типу забудови у Криму є Білогірськ (Карасубазар). Білогірськ був найбільшим і значним торговим, економічним центром Кримського ханства.

Місто, що розкинулося по берегах річки Буюк-Карасу, було осередком ремісничих промислів – шкіряного, ювелірного, ковальського, виробництва мідного посуду та торгівлі хлібом, виноградом, вином, зброєю, одягом, кіньми та невольниками. В 1793–1794 роках академік П.С. Палас, описуючи півострів, зазначив: «Місто Карасубазар знаходиться в дуже низькій долині... Вулиці, як і у всіх татарських містах, вузькі, неправильно розташовані. ...Кілька хороших будинків, великі кам'яні крамниці та мечеті з вежами надають деякий вид Карасубазару. У місті налічуються 23 татарські мечеті, 3 церкви та синагога» [171].

Центр Карасубазару – це площа, де проходили всі свята, велася торгівля. Площа розташовувалась на перетині торгових шляхів і нагадувала трикутник у центрі якого стояв фонтан. Навколо міської площі було 15 кав'ярень. Будинки Карасубазару мали низку загальних ознак – вони відрізнялись безладним розташуванням, пустельним двором, оточеним низькою кам'яною огорожею та мали неправильні, але досить широкі вулиці. Будівлі будувалися з обмазаного глиною тину або повітряної цегли, і найчастіше складалися або з двох-трьох кімнат, або з однієї кімнати і сіней, які зазвичай опалювалися вогнищем. Вхід часто розташовали з боку, протилежного вулиці.

Через Крим проходили каравані шляхи зі Сходу до Європи. Одним із проміжних центрів і великим торговим пунктом був Карасубазар, де знаходимо значні залишки караван-сараю. Тут збереглося багато старих будинків XVIII–XIX століть і стара частина міста ще не втратила свого східного характеру. Багато архітектурних об'єктів Карасубазара до кінця не досліджено.

Компактний тип містобудівної розпланувальної організації (структури) характерний для степового району Криму – рельєф рівний, річки маленькі, водойми практично відсутні і тому не має перешкод для будівництва. Історична забудова степового району була щільною.

Розчленований тип містобудівної розпланувальної організації (структури). Більшість поселень, що розташовані у передгірному районі півострова мають розчленований тип розпланувальної структури. Це обумовлено існуванням ярів, річок, скель. Характерну забудову має старовинне місто Бахчисарай (Рис. 23).

На містобудівну розпланувальну організацію міста Бахчисарай вплинули природно-кліматичні фактори, особливості геоморфологічної будови рельєфу, етнічні чинники. Всі ці особливості природним чином відбилися і в архітектурно-просторовій організації міста.

Основна вісь планувальної структури міста Бахчисарай – річка Чурук-Су, яка перетинає місто зі сходу на захід і ділить його на дві частини: на старе і нове місто. Річка Чурук-Су промила глибоку ущелину, що розсікає внутрішнє гірське пасмо в поперечному напрямку. Верхні краї долини, внаслідок вивітрювання вапняку, утворили химерні кам'яні статуї заввишки до 20 м. За деяку схожість з міфічними істотами ці утворення назвали природними сфінксами. Річка Чурук-Су впадає в річку Кача, що протікає вздовж південного кордону міста Бахчисарай. В середні віки, ще до виникнення Бахчисарая, на його місці існувало досить велике татарське селище Ескі-Юрт (Старе поселення). З'явилося воно не випадково: тут проходив старий караванний шлях – з Херсонеса на північ, до Перекопського перешийку. І в наш час місто

Бахчисарай є важливим транспортним вузлом, який розташований на перетині доріг, що зв'язують його з усіма частинами Кримського півострова.

На території нинішнього Бахчисарая здавна існувало кілька поселень. До моменту утворення міста в першій половині XVI століття серед них було три основних: місто-фортеця Кирк-Єр на гірському мисі (нині відомий як Чуфут-Кале), селище Салачик в ущелині біля підніжжя Кирк-Єра і селище Ескі-Юрт на виході з долини. Територія Бахчисарая поширюється на частину Зовнішнього гірського пасма північно-західного макросхилу Кримських гір, долину річки Кача і розташовується на обох берегах правої притоки ріки Кача, долини річки Чурук-Су і чотирьох балок, якими протікали струмки – притоки річки. Вершина долини Чурук-Су знаходиться в межах (фортеця Кирк-Єр) міста Чуфут-Кале.

Домінуючими елементами в структурі простору природного комплексу долини річки є вододіли. Ландшафтною основою досліджуваної території є рівнинні тераси берегів річки Чурук-Су і рельєфні узгір'я схилів долини. Форми рельєфу, за винятком рівнини тераси Чурук-Су, відрізняються активністю і мають масштаб, який домінує над масштабом форм архітектурно-просторового середовища.

Саме ландшафтом місцевості – вузькою долиною гірської річки – була обумовлена провідна роль поздовжніх вулиць, одна з яких проходила вздовж палацу і була відносно широкою. Решта вулиць були вузькими, вкриті бруківкою і мали другорядне значення. Історичною інженерною гідрологічною системою є каптажний водогін, проведений з гірських джерел [161, с. 15].

Найдревніша частина міста, до заснування Бахчисарая мала своєрідну планувальну структуру. Для планувальної основи міста характерним є органічне поєднання містобудівних комплексів з природнім середовищем. Структурними елементами планування є мережа вузьких вулиць Бахчисарая, які пов'язують її з усіма районами міста. Основу становить вулиця Леніна, яка з'єднує райони Ашлама-Дере, Чуфут-Кале і Салачик зі Старим містом. Як громадський центр вона склалася історично: на ній розташовувалися

Ханський палац, акцентні культові та громадські споруди, ринок [161, с.2-3].

Первинна форма садиб відрізняється ізольованістю від зовнішнього світу. Квартали характеризуються парцелярною структурою і мають терасну форму, завдяки чому фасади будівель та внутрішні двори добре проглядаються з долини Чурук-Су. Ця форма пізніше трансформувалася структуру середньовічних кварталів, але первинна форма цінніша за історико-культурними ознаками.

Місто ділилося на квартали (маалле), при яких зазвичай були цвинтар і мечеть, яка давала назву усьому району – Тахтали-Джамі, Арслан-Ага. Янг'ан-Джамі і ін.

Планувальна структура житлових кварталів впливала на містобудівну культуру в цілому. Архітектурно-просторове середовище формувалося одно- та двоповерховими житловими забудовами. Залежно від того, в межах якого природного комплексу розташовувалися кримськотатарські житлові групи будинків – рівнинного або похилого, вони мали різну об'ємну форму. В процесі перебудови змінилася архітектурна форма садибних будинків кримських татар – практично зникло оздоблення з дерева (решітки терас, балконів, різьблені декоративні деталі), на дахах майже не залишилося димарів характерної форми, а автентичну кримськотатарську черепицю замінюють сучасними покриттями. Втратили свій оригінальний вигляд фасади будинків, що виходять на вулицю, тепер в них прорізані вікна.

У минулому лівобережна і правобережна частини Бахчисарая об'єднувалися арковими кам'яними та дерев'яними мостами, значна частина яких на сьогодні знищена. Елементом планувальної структури Бахчисарая були площі з фонтанами каптажного водогону, які наповнювалися водою з гірських джерел. Фонтани розміщувалися як у дворах садиб, так і на вулицях – часто біля мечетей та інших громадських будівель. Деякі з них збереглися, деякі знову відтворено, але це лише невелика частина з тих, що існували в минулому.

До початку ХІХ століття забудовується «буферна» частина, між старим і новим містом – нинішня вулиця Фрунзе. Виникає торгова вісь – від Малого

Базару (район вул. Пушкіна), до Великого Базару (в'їзд в місто з боку Севастополя).

На сьогодні відсутні наукові дослідження основних містобудівних етапів розвитку Бахчисарая. Житлова історична забудова, що склалася як найважливіша частина архітектурної спадщини, поступово зникає. Отже, необхідно виявити основні містобудівні етапи розвитку Бахчисарая в специфічних природно-кліматичних умовах Криму.

Розчленований тип містобудівної розпланувальної організації (структури) для передгірного району Криму був характерний тому, що рельєф був складний, гори, річки, водоймища заважали будувати. Історична забудова передгірного району була розчленована на великі групки.

Розосереджений тип містобудівної розпланувальної організації (структури) характерний для поселень, які розташовувалися у гірському районі півострова Крим. Особливістю є розміщення забудови невеликими групами, які розділені природними перепонами, але пов'язані між собою транспортними шляхами. Типовим прикладом розосередженого методу забудови у Криму є поселення Соколине (Коккоз) (Рис. 24).

Коккоз – досить велике селище, яке розташоване біля підніжжя Ай-Петринського гірського пасма. З кримськотатарської назва перекладається як «блакитне око» і, згідно з деякими джерелами, причиною цього є те, що здавна населення села складали готи з блакитними (світлими) очима. Насправді ж «очима» у татарських народностей називаються також колодязі та водойми різних форм і типів.

Вивчаючи історичні та археологічні факти можна наголосити, що історія Коккозу налічує понад п'ять тисяч років. Якраз у той період стародавні предки коккозівців, які видобували в цій окрузі гірську породу для античних скульптур, іменовану діорит, накинули оком на найгарнішу долину, багату на природні ресурси, і створили тут першу стоянку — поселення.

Готська кров багато в чому відображається у етногенезі місцевих кримчан. Село має досить цікаву історію, яка сягає корінням у ранні століття.

Тут можна знайти залишки доменних печей для плавки металів та оборонної стіни II–III століть н. е., кілька курганів Кипчак (поховань) X–XI століть, а також залишки середньовічної візантійської базиліки. У селі чимало пам'яток, не в усіх містах є стільки краси. У Коккозі знаходяться Юсупівський палац, три історичні мечеті – об'єкти культурної спадщини Криму: Юсупівська (Коккоз Джамі), Алі Бея Булгакова (Булгаковська) та Куртлер-Маалі Джамі (Кутлерська), кілька історичних фонтанів (чешмі).

Навколо території палацу тече звивиста річка Коккозка та її рукави, вода в ній досить бурхлива, але вона чиста та прозора.

Далі, якщо пішки пройтися від села кілька годин, то можна вийти до гори Сююрю-Кая, що навпроти Великого каньйону. Тут розташовано Юсупівське озеро. Блискуча гладь поєднується із зеленим лісом навколо. Трохи нижче озера можна побачити водоспад Срібні струмені.

В селі дуже багато зруйнованих і спорожнених будівель. Це прикро, адже із Соколиного можна зробити чудовий туристичний об'єкт, якщо, наприклад, включити його до популярного маршруту Великим кримським каньйоном, щоб усі охочі могли оглянути ці історичні місця.

Над Соколиним чудово видно п'ять вершин гірського масиву Бойка із залишками стародавніх будинків та оборонних укріплень. Великий каньйон відокремлює цей масив і скелю Сплячий Лицар від Ай-Петринського пасма гір. З іншого боку розташований – Седам-Кая (Орлиний заліт). На Седам-Кая є оглядовий майданчик, звідки відкриваються чудові краєвиди на Соколине та масив Бойка. На схилах гори розташована унікальна природна пам'ятка – печера-грот Данильча-Коба, неповторність якої полягає в тому, що вона схожа на величезну мушлю, відкриту, наче оркестрова яма.

Неподалік Бахчисараю розташовані, створені ще в середньовіччі печерні міста та монастирі – Мангуп, Ескі-Кермен, Челтер-Коба, Чуфут-Кале.

Розосереджений тип містобудівної розпланувальної організації (структури) для гірського району Криму був характерний через складний рельєф, адже каньйони, гори, річки, водоспади, водоймища заважали щільному

будівництву. Забудова розосереджувалася невеликими групами і була розділена природними перешкодами.

Ярусний тип містобудівної розпланувальної організації (структури) став типовим для південнобережного району. Поселення, розташовані на ділянках прибережної смуги моря та великих річок, гірських долин тощо. Переваги ярусних структур – економія витрат часу на пересування і близькість забудови до природного оточення (Рис. 25).

До цього часу залишаються недостатньо вивченими кримськотатарські будинки, збудовані в умовах складного рельєфу в південнобережному районі. Закономірності побудови кримськотатарських будинків можна визначити, проаналізувавши характер будови рельєфу.

Кримський південнобережний район є похилим низькогір'ям, порізаним глибокими долинами річок, балками і ярами. Примітною особливістю є наявність похилих терас, поверхні яких пом'якшують крутість низькогір'я і роблять його сприятливішим для освоєння. Досліджуваний ареал місцевості формують передгірна, схилова та долинна території.

Оскільки кримськотатарські будинки південнобережного району Криму розташовані переважно в приморському поясі, море є головним зовнішнім компонентом пейзажу. Внутрішнє пейзажне розмаїття визначається естетичними достоїнствами та неоднорідністю антропогенних елементів простору (морський берег, складний рельєф), виділяються ареали за принципом пейзажної однорідності: лісові, прибережні, рідкісні тощо. Насамперед рельєф, який виступає у ролі обмежувача простору, формує своєрідні стіни-екрани, що створюють просторові осі. Рельєф виступає як майданчик для огляду особливостей та естетичних якостей природного ландшафту.

Кримськотатарські будинки, збудовані в південнобережному районі ще на початку XVI ст., можуть послужити яскравим прикладом вивчення особливостей і виявлення закономірностей композиційної забудови за умов складного рельєфу. Для будинків цього регіону характерне використання, в їх композиційному рішенні, найбільш виразних компонентів природного

ландшафту та включення до композиції окремих елементів рельєфу та елементів природи, які самі собою становлять значну декоративну цінність. Це стосується своєрідних виступів скель, нагромадження уламків гігантських кам'яних брил, сусідства моря.

Переважає більшість будинків південнобережного району Криму сформована у безпосередній близькості від моря на схилових територіях. Головна особливість такої ділянки – це фронтальність її композиції. Похила площа організовує і визначає всю систему візуальних комунікацій – візуальне сприйняття здійснюється з верхніх ярусів на нижні і далі до підніжжя схилу. Таке одностороннє розкриття забудови змушує трактувати її як послідовну серію ярусів, симетричну до головної осі руху, зазвичай спрямованої поперек схилу або діагоналі до нього. Горизонтальна площа на похилих ділянках вирішується за рахунок пристрою терас, підпірних стін, серпантинних підйомів і спусків, сходів, платформ на опорах чи консолей. Необхідно підкреслити за допомогою архітектурно-ландшафтних засобів цю ступінчасту, ритмічну структуру рельєфу – ярусну.

До **ярусного типу розпланувальної організації** належить більшість поселень Південного берегу Криму – Гурзуф, Алупка, Лівадія, Місхор, Масандра, Судак, Партеніт.

На прикладі Гурзуфа можна простежити особливості композиційної забудови на схилі. Територія розташована в південній частині південнобережного району і є нижньою частиною південного схилу головного хребта Кримських гір, обмеженого береговою лінією Чорного моря і потужним скелястим масивом гірського пасма. Нижня частина схилу має різко виражений рельєф з наявністю ярів, балок. Визначальним фактором композиції і територій, що межують з ним, мають мисоподібні виступи ярусів з найбільш крутими схилами.

Вплив природних чинників формування кримськотатарської забудови виявляється у наявності природних водойм (річок, озер, моря), специфіки клімату, рельєфу, рослинності.

Це невелике поселення на південному березі Криму, за 18 км на північний схід від Ялти, знаходиться в гирлі річки Авунда. Висота центру селища над рівнем моря – 63 м. Селище захищене горами від холодних вітрів, тому тут дуже сприятливий субтропічний клімат.

Планування Гурзуфа у старовинній, центральній частині повторює розташування вулиць та споруд середньовічного поселення. Вулиці вимощені старою бруківкою, будинки викладені з каменю, вулиці вузькі. Майже скрізь зустрічаються невеликі двоповерхові будівлі і ледь не на кожній вулиці є сходи.

Протягом усього середньовіччя Гурзуф, як і весь Південний берег Криму, був малозаселений. Пояснюється це насамперед відсутністю зручних доріг. Гурзуф має старовинний, середньовічний вигляд. Тут збереглося чимало старих будинків, де саме унікальні особливості природного ландшафту були основою при виборі композиційних та планувальних рішень.

Для південнобережного району Криму був характерний саме ярусний тип містобудівної розпланувальної організації (структури), адже через складний рельєф – прибережні смуги моря, круті схили гір, каньйони, річки, водоспади, саме ярусна забудова якнайкраще вписувалася у ступінчасту, ритмічну структуру гірського ландшафту.

Кримськотатарське народне житло створювалося протягом століть шляхом безперервного вдосконалення прийомів та форм, що відповідали умовам життя, побуту і естетичним уподобанням народу. Проведений аналіз показав відмінності планувальної організації поселень залежно від специфіки району проживання. Для степового району характерною є компактна планувальна структура, для передгірного – розчленувальна, для гірського – розсереджена, а для південнобережного характерною є ярусна планувальна структура.

3.3. Конструктивні та інженерні особливості кримськотатарського житла

Основними будівельними матеріалами на кримському півострові були місцеві матеріали: дерево, глина, природний камінь, ракушняк, вапняковий туф бут, цегла, черепиця. Використання того, або іншого матеріалу для будівництва традиційного кримськотатарського житла залежало від району (Рис. 27).

Конструктивні рішення більшості кримськотатарських будинків розрізняються за виділеними чотирма основними районами, але є й характерні схожі риси.

Житлові будинки зводилися переважно висотою в 1-2 поверхи. Опалення було пічне, а у кухнях були спеціалізовані печі для випікання хліба. Санітарні кімнати виносились до окремих будівельних меж. Будівлі зводилися на стрічкових фундаментах. Зовнішні опірні стіни утворювали суцільний замкнений контур, а внутрішні – були непрямолінійні в плані і часто залишалися незамкнутими. Для зведення внутрішніх опірних стін застосовувалися дерев'яні перегородки з вертикально поставлених товстих дошок. З дерева також робилися сходи та сходові майданчики у двоповерхових будинках. Стіни сходових клітин частково виконувалися з дощатих перегородок. Усі перекриття були дерев'яними, а головні балки (прогони) зашпаровувалися в кладку стовпів на глибину 250 мм. Краї балок обгорталися (з бічних поверхонь, але не з торця) повстю, змоченою в глиняному розчині, а на торцях залишався повітряний люфт глибиною 30 мм і торці не ізолювалися. Після укладки балок гнізда в кладці зашпаровувалися цементно-піщаним (цементно-вапняним) розчином. Іноді головні балки були круглого перерізу, а частіше обтесані на два канти (згори та знизу). Головними балками облаштовувалися міжповерхові перекриття (по другорядних балках).

За зібраними матеріалами досліджено, що основи конструктивних рішень, а також конструктивні типи кримськотатарських будинків, сформувалися у XVI столітті. У сукупності взаємопов'язаних опірних конструкцій, що приймають та передають основи вертикальні і горизонтальні

навантаження, забезпечують просторову жорсткість та стійкість будівлі. Найбільш поширені конструктивні системи – стінові (безкаркасні), каркасні, змішані (каркасно-стінові) (Рис. 16).

У степовому районі в кримськотатарському житлі застосовувались глинобитні, та саманні конструкції стін (Рис. 28).

Саман – невеликий блок із глиносолон'яної маси. Як будівельний матеріал він широко застосовувався в народному житлі степових районів. Основною перевагою саманних стін перед іншими конструкціями з глини було те, що вони досить швидко просихають (так, саман попередньо просихав) і дають відносно невелику усадку. Зручність такої конструкції полягала в тому, що заготовки саману можна було заготувати поступово і заздалегідь висушити. Значним недоліком стін з глини, зокрема з саману, було те, що під впливом атмосферної вогкості, вони відволожувалися, внаслідок чого деформувалися. Щоб уникнути цього, стіни з саману, після їх осідання, часто облицьовували цеглою, іноді тільки нижню частину стіни (до рівня вікон), а іноді – всю стіну. Звичайно, будинки з такими стінами були міцнішими і теплішими.

У степовому районі переважали пласкі дахи. Це пояснюється двома причинами: недоліком відповідного будівельного матеріалу для кроквяної конструкції та жарким сухим кліматом півострова. На півночі півострова спека посилюється гарячим вітром. Плоскі дахи не страждають від вологи, в той же час їх зручно використовувати для побутових потреб: просушування тютюну, кукурудзи тощо, для домашньої роботи і сну.

Плоскі перекриття споруджували з коротких балок, краї яких лежали безпосередньо на стінах будинку. Посередині балки підтримувалися вертикальними стовпами. У великих будинках заможних людей перекриття над великим центральним залом будинку підтримували зазвичай дві опірні арки, зведені в місцях стику коротких стельових балок. Зверху перекриття з коротких балок покривали суччям, дранкою, сухими стеблами очерету і все це замазували глиною, а поверх насипали землю (15-20 см) і покривали плоскою

черепицею (для захисту від дощу). На торцях даху черепиця трохи виступала, щоб захистити від дощу стіни будинку. Для стоку води виготовляли водостоки.

Одноповерхові будинки під плоским дахом зводили переважно у степовому районі Криму. Його основний архітектурний об'єм був розчленований на кілька приміщень, кожне з яких мало самостійний вихід на криту галерею (портик), що простягалася вздовж фасаду будинку під дахом. Три інші стіни будинку не мали дверних, а часто й віконних отворів. Одне з приміщень будинку відводили під хлів, в інших частинах будівлі розташовувалися кухня, житлові групи приміщень, традиційна парадна світлиця. Число внутрішніх приміщень не визначено традицією і перегородки між ними, за винятком стіни, що відокремлює житло від хліва, некапітальні.

Для будівництва житла **в передгірному районі** Криму застосовувались каркасно-кам'яні та каркасно-дерев'яні конструктивні системи (Рис. 29).

Здавна у передгірному районі існує тип будинку, характерний для багатьох країн середземноморського узбережжя. Він двоповерховий, кам'яний, у плані прямокутний (зрідка квадратний), під дво- або чотирисхилим дахом. Він об'єднує під однією покрівлею житлові та господарські приміщення, причім житло переважно розташовується на другому поверсі, а господарські служби на першому. На другий поверх ведуть зовнішні сходи. Вхід з поздовжнього боку. Перед входом сходи або закінчуються невеликим майданчиком, або ж ведуть на витягнуту вздовж усієї стіни галерею (Рис. 29).

У передгірному районі виникнення будинку такого типу, ймовірно, пов'язане з древнім скотарським господарством. Він переважає у Бахчисараї та Бахчисарайському районі. Стіни будинку завжди складені з каменю, часто обмазані білим вапном. Дах дво- або чотирисхилий, критий черепицею. Дерев'яний балкон, розташовано з фасадної сторони будинку – це не обов'язкова деталь, але часто зустрічається у кримськотатарських двоповерхових будинках із зовнішніми сходами.

У гірському районі Криму застосовувались змішані по верхам (кам'яні, дерев'яні) каркасні кам'яні конструктивні системи (Рис. 30) .

У гірському районі Криму спочатку основним будівельним матеріалом для стін було дерево, а основний конструктивний прийом, що тут застосовувався здавна, – зруб (Рис. 30).

Рублені стіни будувались із дерев'яних колод (кругляка), пластин і брусків. З метою економного використання деревини, рублені стіни будували також з колотих або пиляних пластин, що плоским боком повертались в середину будинку. Найчастіше зруб робився з лишком (краї колод на кутах будинку виходили за межі стіни).

Також дуже поширеним будівельним матеріалом у гірських районах був природний камінь, який не оштукатурювався, тому стіни мали природну фактуру каменю.

Іноді будинки гірського Криму будувались цілком із каменю. Найчастіше це вапняк, нарізаний пластинами або оброблений у вигляді великих блоків, рідше піщаник. Застосовувалася груба кам'яна кладка із розчином.

Але найбільш поширені будівлі, у яких кам'яною кладкою будували лише нижню частину, а верхню робили зрубною. Або для житла будували кам'яний будинок, а до нього прибудовували зрубну споруду для господарських потреб, після чого над ними зводився спільний дах.

Важливо, що у гірських районах (Керменчик, Багатир, Аїргуль, Озенбаш) 200—300 років тому були широко поширені дерев'яні зрубні споруди, але з поступовим винищенням лісів дерев'яне житло було замінено на кам'яне. У наші дні зрубне житло можна зрідка зустріти лише у верхніх долинах.

Гірські райони Криму рясніють пісковиковим та вапняковим туфом. Цей податливий матеріал використовують для господарських приміщень, найчастіше льоху.

Майже у всьому гірському районі переважають двосхилі дахи кроквяної конструкції. Рідше траплялися будинки з чотирисхилим дахом. Покрівельний матеріал різноманітний. На північному сході Криму будували житлові будинки із солом'яним дахом, хоча зазвичай цим матеріалом крили окремі хліви і

сіновали. У минулому солом'яні дахи як будинків, так і господарських будівель були поширені набагато ширше. У гірських районах досить велике поширення мали дахи, криті черепицею, званою татаркою. Черепицю настилали на каркас даху, не прибиваючи цвяхами. Їх накладали одну на іншу. Підлоги у будинках гірських районів робили дерев'яні.

У південнобережному районі Криму в кримськотатарському житлі застосовувались змішані конструктивні системи – кам'яні з плетінкою (тин). (Рис.31) Широко застосовувався також природний камінь (переважно вапняк).

Тут житло будували в основному з черепашника, а на захід – зі щільного вапняку. Ракушняк застосовували у вигляді пиляних блоків, інші види природного каменю – у вигляді буту. Переважно стіни з каменю штукатурили, лише в гірських районах вони мали природну фактуру каменю (Рис. 31).

В південнобережних районах Криму для кладки стін використовували також крейду, мергель та інші будівельні матеріали. Кладка стін із природного каменю велася на глиняному чи вапняному розчині.

Житлові будинки південнобережного району Криму близькі за конструкцією, матеріалом та зовнішнім виглядом з невеликими будинками інших середземноморських країн: південно-східного узбережжя Іспанії, Південної Італії. Цей вид будинку зустрічається на південному та південно-східному березі Криму.

Як правило, це невелика споруда, найчастіше одноповерхова і однокамерна, глинобитна, саманна або кам'яна. Характерна особливість будинку подібного типу – пласка покрівля. Цим південнобережний будинок відрізняється від передгірських та гірських традиційних кримськотатарських житлових будинків.

Прямокутний або квадратний у плані, одно-, дво- або півтораповерховий з плоским або купольним дахом. На південному березі переважає садівничо-виноградарське господарство, а також рибальство. Отже, у спорудженні хлівів для худоби немає потреби.

Якщо в будинку передгірних та гірських районів житлові приміщення розташовувалися переважно на другому поверсі, то в південнобережному вони можуть знаходитися і на нижньому. У цьому полягає перша відмінність між двома типами кримськотатарського будинку.

Друга відмінність – конструктивна. Будинок в гірських районах – це по суті наземне житло, повністю підняте на поверх. А південнобережний будинок найчастіше буває одноповерховим. Але, щодо дво-, чи й триповерхових будівель, то варто зазначити, що верхні поверхи не лише надбудовувалися зверху, а й прибудовувалися збоку, у багатьох випадках не займаючи повністю перекриття першого поверху, а лише частину його площі (нагадуючи тим самим традиції античної архітектури). Іншими словами, кожна частина будинку була самостійним архітектурним об'ємом зі своєю покрівлею, тому силует будинку виходив складний і асиметричний.

Третя відмінність полягала у характері міжповерхових і стельових перекриттів. Будинок у передгірному і гірському районах, зазвичай, покривали кроквяним дахом відразу, в один прийом. На південному березі будинок мав два основні види міжповерхового перекриття: плоске і склепінчасте та два види покрівлі: плоску та купольну. Склепінне стельове перекриття верхнього поверху або несло на собі купольну покрівлю, або виявлялося прихованим під плоским дахом, так само як склепінчасте міжповерхове перекриття приховано під підлогою верхнього поверху.

І той, і інший вид перекриття міг бути споруджений лише над однією кімнатою: короткі дерев'яні балки лежали кінцями на кам'яних стінах, а кам'яне склепіння також спиралося на стіни, як правило, квадратного приміщення. Відповідно, і дах споруджувався над кожною кімнатою окремо. Завдяки такій будівельній техніці і виникала та самостійність архітектурних об'ємів та складність силуету, що відрізняли південнобережний будинок від гірського.

Особливо цікавим є поєднання різноманітних дахів в одній будові, що властиве будинкам південної частини Криму: плоский дах може бути

споруджений лише над частиною будинку, над рештою будинку – кроквяний черепичний дах з дуже крутим схилом.

Підбір будівельних матеріалів для будь-яких конструктивних елементів житлового будинку здійснювався з урахуванням основних функцій, які вони повинні були виконувати.

Для опірною кістяка будівлі використовували матеріали, які витримували великі навантаження, відрізнялися довговічністю і вогнестійкістю. До їх числа відносилися керамічна цегла, природний камінь тощо. Одно чи двоповерховий будинок можна виконувати з дерев'яних конструкцій. Вибираючи матеріал для опірною кістяка, враховували характер статичної роботи кожного його елемента (стиснення і розтягнення).

Для огорожувальних конструкцій використовували матеріали, що володіють тепло і звукоізоляційними властивостями, витримують перепади температур, довговічні, вологостійкі та вогнестійкі. Наприклад, керамічний саман або інші місцеві матеріали. Всі вони застосовувалися для зведення зовнішніх стін.

Що стосується покрівлі, то тут набір матеріалів інший. Для влаштування плоских покрівель застосовували глину, соломку, черепицю.

Для зовнішніх і внутрішніх робіт існувала ще одна велика група матеріалів. Вони були покликані забезпечити необхідні експлуатаційні якості будинку і бажаний естетичний ефект.

При обробці зовнішніх поверхонь таким вимогам найбільш повно відповідали керамічні і скляні плитки, лицьова цегла та природний камінь. Нерідко звертаються до різних видів штукатурки.

В обробці внутрішніх просторів найбільш поширене дерево (підлога, двері, вбудовані меблі тощо).

Підбір і якість будівельних матеріалів вирішальним чином впливали на економічність і довговічність будівлі, на його естетичні якості. Тому важливо було знати властивості кожного матеріалу і вміти використовувати його найбільш ефективним способом.

Аналізуючи різні матеріали та джерела, було досліджено, що основи конструктивних рішень, а також конструктивні типи кримськотатарських будинків оформилися кілька століть тому.

За класифікацією Усеїна Боданінського, традиційні житла Криму поділяються на кілька типів за конструктивною особливістю стін:

1. **«Чит» – будинки-плетінки**, каркас яких складається з дерев'яних стовпів з підкосами «пайванд». В них вплітається стіна у вигляді кошика з молодих гілок лісового горіха «финдик» або «чїтлух». В середині і зовні такі стіни обмащуються сумішшю глини з соломною – «саман». Верх складається з основної хребтової балки «аркалик» (цю балку часто робили з тополі), яка спирається краями на фронти будинку. Поверх «аркалика» впоперек кладуться «керіште» або «сайгак» – ряд балок на два схили на деякій відстані одна від одної. Їхні краї виступають назовні під фасадом і дають типовий для татарських будиночків виступ даху «сачак», а потім перекривається татарською черепицею «керамет».

2. **«Чатма» – хати, зроблені з колод**. Стіни складаються з широких і товстих дубових дошок, які кладуться ребрами одна на одну і по кутах зв'язуються системою «макас» – щипців; окрім того, дошки зміцнюються дерев'яними накладними дугами «пайванд», що утворюють на типових фасадах стрілчасті арки за допомогою дерев'яних щипців «чуй». Звідси і назва таких будинків – «чуйли-чатма ев» або «чуй».

3. **«Сантрач» – каркас з дерева** на вертикальних стійках «дерек», які скріплені навскіс підкосами «пайванд». Проміжки між стійками і підкосами закладаються цеглою-сирцем «колп» і з обох боків обмащуються глиною з домішками соломи. Зверху такий каркас білиться світлою глиною.

4. **«Таш ев» – кам'яний будинок**, складений на вапняному розчині або глині, опоясується в різних горизонтах дубовими лежнями, пов'язаними між собою системою «макас» – ножиць [34, с. 15-17].

Досліджено, що конструктивні типи кримськотатарських будинків оформилися кілька століть тому.

У сукупності взаємопов'язаних опірних конструкцій, які приймають і передають основні вертикальні та горизонтальні навантаження, забезпечують просторову жорсткість та стійкість будівлі, найбільш поширені конструктивні системи – стінові (безкаркасні), каркасні, змішані (каркасно-стінові) (Рис.27).

Опірний кістяк кримськотатарського житлового будинку був стіновим, каркасним або змішаним (каркасно-стіновим) – залежно від району. Кожен вид опірної конструкції використовувався у різноманітних варіантах, що відрізняються порядком розташування опірних елементів.

Так, **стіновий** опірний кістяк реалізовувався в системах поперечних, поздовжніх і перехресних стін. Стінові основи з поперечними опірними стінами були з вузьким (3–4,2 м), широким (4,2–7,2 м) або змішаним кроком; з поздовжнім прогоном (5,1–7,2 м).

У житлових будинках з поперечними опірними стінами була можливість зміщення поверхів та отримання уступів та нависань. Зовнішні стіни в цій конструктивній системі були навісними або самоопірними, що дозволяло вільно вирішувати фасадну складову будівлі.

Слід зазначити, що стіновий кістяк жорстко закріплював планувальну структуру будинку та ускладнював різні трансформації в процесі експлуатації житла.

Каркас також мав свої особливості, залежно від регіону. Наприклад, в степових районах використовувався каркас з поздовжнім або з поперечним розташуванням ригелів, з безригельною системою тощо. У гірських і передгірних районах Криму практикувався неповний каркас, інакше кажучи, каркасно-стіновий кістяк. Такий каркас дозволяв створювати житло, що може трансформувати свою планувальну структуру в процесі експлуатації. Каркасна система забезпечувала різноманіття прийомів (у тому числі й зсування поверхів) при вирішенні форми будинку. Тобто, такий каркас, як конструктивна основа будівлі, дозволяв робити з конфігурацією будинку практично те ж, що й поперечні підпірні стіни.

Каркас будували зі стояків, розташованих по кутах будинку і між ними. Стояки зверху з'єднувалися. Переважно їх закопували в землю або закріплювали на нижній обв'язці, якщо був фундамент. Щоб зробити каркас міцнішим, кутові стійки з обох боків підпирали підкосами. Балки перекриття укладали безпосередньо на верхню обв'язку. У стійках робили вертикальні пази, куди вводили заповнення каркаса. Окрім дерева, для заповнення каркасної конструкції, використовували також хмиз, очерет, глину, соломку або різні їх поєднання.

Тектоніка будівлі визначала конструктивні особливості її опірної кістяка, який відображався в об'ємній структурі, виразній пластичності та деталях фасадів, а також в композиції планів.

Основними структурними компонентами кримськотатарських житлових будинків були фундаменти, вертикальні конструкції (стіни, стовпи, колони, об'ємні блоки та ядра жорсткості) і горизонтальні конструкції (елементи перекриття, покриття). Ці елементи складали єдину жорстку просторову конструктивну систему, відповідальну за надійне сприйняття та передачу навантажень і впливів на ґрунтову основу протягом будівництва і експлуатації будівлі. Опірний кістяк забезпечував геометричну стабільність будівлі.

Для опірної кістяка будівлі використовували матеріали, котрі витримують великі навантаження, довговічні та вогнестійкі. До них належать різноманітні види цегли, природного каміння. Вибираючи матеріал для опірної кістяка, враховували характер статичної роботи кожного його елемента (на згин і розтяг). Горизонтальні опірні елементи будь-якої основи (балки, перемички, перекриття тощо) виконували із дерева.

Для огорожуючих конструкцій використовували матеріали, що мають добрі тепло- та звукоізоляційні якості, вологостійкі, які витримують перепади температур, довговічні та вогнетривкі. Такі якості притаманні цеглі, багатьом місцевим матеріалам. Ці ж матеріали використовувались для зведення перегородок.

Для облаштування покрівель використовували черепицю. Покрівлі з нахилом завжди є активним архітектурним елементом, тому матеріали для них мали широкі декоративні якості, це — керамічна черепиця.

Для зовнішнього та внутрішнього оздоблення житлових будинків існувала ще одна група матеріалів, їх роль подвійна — вони повинні забезпечити необхідні експлуатаційні якості будівлі та бажаний естетичний ефект. Для опорядження зовнішніх поверхонь застосовували лицювальну цеглу, керамічну плитку, природний камінь. В опорядженні внутрішніх просторів ширше користувалися деревиною (підлога, двері, вбудовані меблі тощо), а також фарбами та емалями.

У житловому будівництві використовувались, головним чином, конструкції з місцевих будівельних матеріалів і традиційні методи будівництва. Фундаменти бутові, стіни цегляні чи з дрібних блоків природного або штучного каменю; перекриття — по дерев'яних балках; дах — по дерев'яних кроквах. Кут нахилу визначався покрівлею — черепиця — не менш як 30°.

Горизонтальні опірні елементи кістяка будинку (ригеля, перемички, перекриття тощо) виконували з дерева — матеріалу, що добре працює на вигин. Житлові будинки зі стіновим кістяком кримські татари зводили з каменю, цегли, дерев'яного бруса тощо. Варто наголосити, що у кожній опірній основі та її систем були свої райони поширення, де використання того, чи іншого елемента диктувалося раціональністю. Каркас, наприклад, був характерний для дерев'яних одноповерхових і двоповерхових будинків гірського Криму, в зоні з активною сейсмікою. На узбережжі застосовували стінові основи, причому з поперечними опірними стінами, встановленими з вузьким (3–4 м) кроком. Конструктивні особливості опірної кістяка визначали тектоніку будівлі, а вона в свою чергу виражалася в об'ємній структурі, в пластиці і деталях фасадів, в компонованні планів. Звернемося до деяких прикладів.

Особливість житлових будинків передгірного Криму – поперечні опірні стіни, які давали можливість зсуву поверхів відносно один одного і отримання уступів (кр. тат. «тереме»). Допускалося нависання другого поверху над

першим. Це відображено на схемах з різними варіантами розрізу [135, табл. 1-3]. Не менше можливостей відкривається в компонованні плану: зміна фасадної лінії, уступи, отримання прямого і криволінійного, протяжного і компактного корпусу тощо. Цими засобами підкреслювалося об'ємна будова будинку. За допомогою локальних виступів і відступів (тобто поверхових змін плану) можна було домогтися будь-яких горизонтальних і вертикальних змін фасаду, розташовувати в будь-якому порядку балкони і галереї. Таким чином, забезпечувалася різноманітність великої пластики фасаду в гірських і передгірних районах.

Звернення до поперечних опірних стін дозволяло досить вільно вирішувати зовнішню (фасадну) стіну. Для її виконання застосовували легкі матеріали — стіну в'язали із лозин лісового горіха і замазували глиною упереміж з соломою. Розміщення отворів у межах конструктивного кроку могло варіюватися, але система поперечних опірних стін жорстко закріплювала планувальну структуру будинку.

Поздовжні опірні стіни знімали ці недоліки, але вносили інші обмеження. Зокрема, в передгірних районах Криму, в цій конструктивній системі неможливо було зміщення поверхів відносно один одного і практично виключалися глибокі галереї. Тому пластика фасадів формувалася, головним чином, балконами, які входили в лінію міжповерхових тяг по периметру всього фасаду. Сполучені з нішами балкони нагадували форму лоджій.

Дахи мали значення самостійної конструктивної частини.

У степових районах дахи будинків були дуже пологі, двосхилі, криті землею і соломою. Поверх клалася черепиця — або на весь дах, або тільки над житловою частиною будинку.

Дах будували на двох парах крокв. Крокви спиралися нижніми кінцями в поперечні бруси, які укладали на передню і задню стіни будинку. Верхні кінці крокв перетиналися, на козли клали слегу — хребет даху. З бічної стіни будинку гребінь даху спирався на вершину фронтона, який представляв продовження бічної стіни будинку. На крокви прикріплялися лати: по дві з

кожного боку. На них настилали дошки і викладали глину, змішану з соломою. Поверх глини клали черепицю.

У гірських і передгірних районах будували двосхилі або трисхилі дахи. Такий дах виставлявся на системі дерев'яних крокв. Крокви, тобто попарно перехресні верхніми кінцями чотиригранні бруси, упиралися в дерев'яну перекладину, що лежала впоперек будинку на поздовжніх стінах. Таких крокв мало бути приблизно 5–6 пар. Якщо дах мав третій схил, то остання пара крокв ставилася не у вертикальній площині, а в похилій, аби краї цих крокв зустрілися з краями попередньої пари. Уздовж ребра даху впоперек клали підконьковий брус. По схилах даху з кожного боку прибивали дві дошки, на них стелили тонші дерев'яні штахетини, на які рядами викладали вигнуту черепицю. Дах випускали досить широким навісом (кр. тат. «сачах»), щоб він давав тінь і захищав від дощу глиняні стіни. Знизу сачах часто прикрашали дрібними планками, прибитими в вигляді візерунка. Стелю зазвичай опоряджували у всіх кімнатах, але в парадній це було неодмінним елементом. Стелі робили з дерев'яною аплікацією з паличок, що утворюють в центрі розетку з розбіжними променями. Іноді замість аплікації робили розпис. Букетами тюльпанів різних кольорів розписували також карнизи. Стіни кімнати всередині були гладко вимазані глиною і вибілені.

Вікна в таких будиночках невеликі, квадратні, з залізною чи дерев'яною решіткою з вертикальних прутів; зовні до них кріпляться двостулкові віконниці. Вікна розташовані в стіні, що виходить у двір. В багатих будинках над вікнами, для краси, робили вітражі — фігурні віконечка з кольорового скла, вставленого у вигадливо виліплені з гіпсу рами у вигляді розеток чи кипарисів. Двері з напівкруглими верхніми карнизами відкривалися всередину будинку і кімнат.

Зовнішні сходи, що ведуть з нижнього балкона на верхній, зазвичай влаштовувалися зовні будинку. Труби камінів та вогнищ з нижнього поверху виводилися зовні і проходили або через балкон, або по стіні другого поверху.

У південнобережному районі кримські татари будували плоскі дахи. Конструкція такого даху була наступною. Уздовж всього будинку, з середини однієї бічної стіни на іншу бічну сторону встановлювали товсту круглу колоду. Зсередини по центру будинку вона підпиралося стовпом з масивною капітеллю. Поверх цієї колоди впоперек укладали тонші колоди на відстані 30—35 см. Зверху цю конструкцію перекривали товстими дошками, на які насипали землю і утрамбовували. Для стоку води застосовували дерев'яні жолоби з країв даху.

Розглядаючи кримськотатарське народне житло кінця XVI —початку XX ст., треба відзначити, що характерною рисою було широке застосування різноманітних місцевих матеріалів та конструкцій, що зумовлювало як декоративне оздоблення фасадів, так і архітектурне рішення загалом.

У західній частині степового району півострова – глинисті ґрунти. Тут будинки мають цокольні поверхи і підвали. Стіни – глинобитні. Прути або жердини лаштувалися вертикально, з'єднувалися тином і обмазувалися товстим шаром глини (турлучні стіни). Спиралися вони на цоколь-фундамент, виконаний з природного рваного каменю на глиняному, іноді вапняному розчині. Зустрічаються додаткові масивні стіни, на зразок фортечних, товщиною до 2 метрів. Викладені вони в два панцирі з грубо оброблених квадратів, з внутрішньою забутовкою дрібним диким каменем. Зустрічаються стіни, викладені з саманової цегли «ялинкою».

У північних районах стіни без кам'яних цоколів. Підлоги зазвичай мостилися глинобитними, покрівлі робилися земляними або солом'яними. Опірними елементами покрівлі були дерев'яні крокви-бруси, скріплені кованими цвяхами.

У середньовіччі, в V ст., в Криму застосовувалася антична кордонна кладка (чергування блоків, покладених уздовж стіни, з блоками, поставленими на ребро з бутовим фундаментом). А в VI ст. домінує вже квадрова кладка з тесаного каменю.

Керамічні будівельні матеріали середньовічної Південної Таврії – покрівельна черепиця, кераміди, калінтери, плінфа, облицювальні плити і цегла.

З будівництвом залізниці в 1873 році, ситуація змінюється радикально. Будуються будинки, в яких площі, зайняті виробничими процесами, перевищують житлові. З'являються будинки, в яких окрім житла господаря, є відокремлені осередки для господарських та виробничих потреб.

Основним стіновим матеріалом залишається бутовий камінь – вапняк, який піддається грубій обробці ударними інструментами і використовується для кладки стін на вапняному і глиняному розчині. Найбільший інтерес представляють стіни будинків на рельєфі, оскільки вони піддаються складнішим навантаженням — і тут виявляються дуже цікаві рішення.

Кути і пояс на рівні перекриття викладалися з великих, добре оброблених, прямокутних пиляних каменів – квадратів, а нахил між ними по вертикалі і горизонталі компенсували металевими стрижнями (піропами). Інші частини стіни виконували з великих необроблених каменів на глиняному або вапняному розчині по лицьовій поверхні стіни з забутовкою внутрішнього простору бруковим каменем різної величини і армуванням її шматками дерева міцних порід. Така конструкція має високу сейсмостійкість – квадрати формували стійкий, еластичний остов будинку.

Потім укладався мауерлат, у вигляді дроту 6–8 мм, до якого прикріплялися стропили (крокви) і опорні балки майбутнього каркаса покрівлі. Покрівля вповнювалася дерев'яним каркасом і покривалась черепицею.

Покрівля відповідно до товщини мала різновиди: бахчисарайська («сачьякъли»), двосхила, чотирисхила.

«Сачьякъли» означає відступ відливу даху від стіни на відстань 50 см і більше, для того, щоб косий дощ не потрапляв на стіни цієї будівлі.

У деяких кримськотатарських будинках застосовувалася конструкція міжповерхового перекриття з автономним кріпленням підлоги і стелі до суміжно розташованих балок. Це дві самостійні, не взаємозалежні, площини з

проміжком 3–5 сантиметрів. Площину стелі, для додання їй жорсткості, додатково спирали на перегородки нижнього поверху. Площина підлоги могла прогинатися па величину проміжку і вентилювати внутрішню порожнину. Застосовувалася ще одна конструкція горищного перекриття по балках з опорними карнизними вкладками. Вона перекриває проліт 6–8 метрів і має більшу стійкість в умовах сейсмічності. Винесення карниза, як правило, не менше метра. Він захищає стіну від косою дощу і перегріву в літній час. Стіни верхнього поверху в кримськотатарських будинках, зазвичай виконувалися з гігроскопічних матеріалів: вапняку-черепашнику, саману тощо. При звичайних рішеннях карнизний вузол є містком холоду, в даній конструкції його вдається ліквідувати збільшенням шару утеплювача.

Стіни міських будинків зводилися з дикого, грубо тесаного і пиляного каменю, вапняку – переважно на вапняному розчині. На рівні міжповерхового перекриття нерідко влаштовувалися металеві антисейсмічні пояси з металевих стрижнів круглого або прямокутного перерізу. І хоча перекриття, як правило, були дерев'яними – зустрічаються особливі конструкції, які забезпечували і стійкість, і довговічність.

Комунікації водовідведення від будівлі дощової води, технічної та санітарної рідини полягала в тому, що заздалегідь виконана дренажна каналізація складалась з трьох рівнів очисних ємностей у ґрунті.

Висновки до розділу 3

В дослідженні проаналізовано та визначено, що на формування кримськотатарської житлової забудови вплинули природно-кліматичні умови. Вони мали значний вплив на архітектуру будівель, на їх просторову і функціональну організацію, на вибір будівельних матеріалів і конструкцій та багато іншого. Кримськотатарська житлова забудова різниться по географо-кліматичним зонам. На території Кримського півострова було визначено основні типи клімату: степовий континентальний, степовий приморський, передгірний, лісостеповий, гірський лісовий,

субсередземноморський. Цей поділ підкреслює кліматичні відмінності географо-кліматичних зон Криму. Тому вимоги до житлової забудови орієнтовані на місцеві умови проживання, це – температурний, вологісний і вітровий режим, властивий клімату кожної зони; рівень сонячної радіації; сезонні відмінності в погоді тощо.

У розділі проаналізовано та визначено, що на формоутворення житлових будинків і вибір прийомів забудови впливав як рельєф місцевості, так і кліматичні чинники. Мала вплив також геологічна будова території — це ґрунти, геологічні та технологічні структури та корисні копалини. Докладно проаналізовано і вивчено сейсмічну активність Криму. Проведені натурні дослідження у визначених клімато-географічних районах. Проаналізована містобудівна організація кримськотатарської забудови у структурі історичних поселень степового, передгірного, гірського, південнобережного районів Криму. Запропоновані чотири характерні типи забудови: компактний, розчленований, розосереджений та ярусний. Були відібрані ті міста і поселення, де архітектурно-містобудівна діяльність кримськотатарських громад була найінтенсивнішою, і де найкраще збереглася її спадщина – це Євпаторія, Білогірськ, Бахчисарай, Гурзуф, Соколине. Порівняння матеріалів з чотирьох районів та проведений аналіз містобудівної організації в різних містах і поселеннях Криму дозволили виявити регіональну відмінність прийомів містобудівної організації забудови. Для степового району характерною є компактна планувальна структура, для передгірного – розчленована, для гірського – розосереджена, для південнобережного характерною є ярусна планувальна структура.

Для степового району Криму було характерним компактне розташування будівель. Це пов'язано з тим, що рельєф майже рівний, а відсутність великих річок та водойм не створювала перешкод для будівництва. Тому забудова степового району була щільною. Передгірний район Криму, навпаки, мав складний рельєф з горами, річками та водоймами, що ускладнювало будівництво. Тому забудова передгірного району була

розчленована на великі групи. Міське планування для гірського району Криму характеризувалося використанням розосередженого типу структур, оскільки рельєф з каньйонами, горами, річками, водоспадами та водоймищами ускладнював будівництво. Забудова розміщувалася невеликими групами, які були розділені природними перешкодами. Круті схили гір, каньйони, річки та водоспади південнобережного району Криму, формують характерний ярусний тип містобудівної організації, який підкреслює ступінчасту, ритмічну структуру рельєфу цієї місцевості.

На підставі проведеного дослідження, продемонстровано регіональну відмінність прийомів містобудівної організації забудови. За зібраними матеріалами виявлено, що основи конструктивних рішень, а також конструктивні типи кримськотатарських будинків оформилися у XVI столітті. У сукупності взаємопов'язаних опірних конструкцій, які приймають і передають основні вертикальні та горизонтальні навантаження, забезпечують просторову жорсткість та стійкість будівлі, найбільш поширені конструктивні системи – стінові (безкаркасні), каркасні, змішані (каркасно-стінові). Вибір конструкцій та методу зведення будівлі мав прямий вплив на об'ємно-планувальну структуру житлового будинку. Механізм стінової опори був втілений в різних системах стін, таких як поперечні, поздовжні або перехресні. Каркасні системи також використовували поздовжні або поперечні ригелі, безригельні системи та інші. Іноді застосовувався неповний каркас, що означає каркасно-стіновий кістяк. Системи розташування опірних елементів та види опірних кістяків, що були згадані, використовувалися в житлових будинках кримських татар з будь-якою комунікаційною структурою. Проте, кожна система та її складові мають свої особливості розповсюдження, де певний елемент може бути найбільш оптимальним. Каркас є типовою конструкцією для будівель, розташованих в передгірних та гірських зонах з високим рівнем сейсмічної активності. У всіх інших випадках зазвичай використовуються стінові основи з поперечними опірними стінами. Встановлено, що залежність

вибору матеріалу та конструкцій для житлової забудови залежить від району розташування.

Виявлено, що проектування житлових будинків і застосування всіх зазначених способів їх зведення невіддільне від типізації та уніфікації будівельних виробів за формою і розмірами.

Розглянувши чинники формування розпланувальної організації забудови кримськотатарських поселень а саме: кліматичні, географічні та містобудівні, виявлено типологію кримськотатарського житла. Таким чином саме унікальність, неповторність і наявність, цих типів кримськотатарського житла, дозволяє віднести їх до категорії історико культурної спадщини.

РОЗДІЛ IV. ЗАСАДИ АРХІТЕКТУРНО-ПЛАНУВАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО ЖИТЛА

4.1. Функціонально-планувальна структура житлових будинків

Традиційний кримськотатарський житловий будинок – це результат безлічі трансформацій у ході історичного процесу розвитку філософія в архітектурі кримськотатарського житла під впливом розвитку суспільства, способу життя, розвитку продуктивних сил. Кримськотатарське житло пройшло величезний шлях від найпростішого стародавнього житла до складних об'ємно-просторових структур, оснащених різними видами благоустрою.

Стародавні татарські будиночки будувалися з глини як найбільш доступного матеріалу. До глини могли додавати соломку, виходили «будинки-самани», перегородки виконувалися з тину. У передгірських, гірських та кам'янистих районах Криму для будівництва використовувався камінь, дерево. Будинок забезпечував захист від впливів природи та ворогів. Поступово виникали укріплені поселення. Структура будинку ускладнювалася, він ставав багатофункціональним і набував рис садиби. Демонстрацією цього розвитку можуть бути однокамерні, двокамерні, трикамерні будинки.

Великий вплив на формування якості та розмірів будинку, архітектурно-планувальну організацію житла, справляло соціальне становище людини у суспільстві. Будинок вказував на статус власника: одноповерхові, двоповерхові чи триповерхові будинки.

Змінювалася і функціональна складова, впливаючи на об'ємно-планувальну побудову будинку. Наприклад, будинки заможних кримських татар заклали основи функціональної естетики кримськотатарського житла.

Адаптивне функціонально-планувальна структура традиційних кримськотатарських житлових будинків, як класифікаційна ознака, відображає не тільки зв'язок доступу до житлових осередків та наявність відповідного виду комунікації, а й соціальні та кліматичні особливості раціонального застосування житлових будівель у забудові територій. Житлові будинки за

функціонально-планувальною структурою умовно розділили на камерні (однокамерні та багатокамерні) (Рис. 32-34). Наприклад, будівництво однокамерних та двокамерних характерне для районів степового Криму. У передгірських, гірських, південнобережних районах Криму частіше формувалися багатокамерні. Однокамерні будинки будували, як правило, для проживання малих сімей, пастухів, лісників (Табл.3-6).

Термінологія, що застосовується надалі у класифікації типів будинків, точно описує що таке адаптивне функціонально-планувальна структура традиційних кримськотатарських житлових будинків, необхідну у процесі проектування: житлова одиниця – камерний будинок, призначений для проживання домогосподарства; житловий осередок – одна камера чи група житлових камер, планувально-об'єднаних підсобними приміщеннями загального користування (кухня, їдальня, комора, духова). Таким терміном позначає Куфтін приміщення кримськотатарського житлового будинку. Житловий будинок – це будівля, у якій більше половини площі зайнято житловими приміщеннями. Багатокамерний житловий будинок складається із двох і більше камер, входи до яких організовані із допоміжних приміщень житлового будинку. Однокамерний житловий будинок складається з однієї камери, вхід до якої організований безпосередньо з прибудинкової території.

Кримськотатарський будинок, як правило, мав дворик. На задньому дворі були сади, виноградники, ріс інжир, гранат, а на південному березі – магнолії. Обов'язково будували колодязі. Перед фасадом будинку облаштовували фонтани, а у південних та західних районах Криму були водогони із глиняної черепиці. У татарських будинках обов'язково були вхідні парадні двері та двері на заднє подвір'я.

Двір (азбар) зазвичай невеликий, примикає до будинку з боку фасаду і складається з двох частин, які перебувають на різних рівнях: нижнього і верхнього двору. На верхньому дворі (уст-азбар) переважно розташовувався садок з кількома фруктовими деревами і виноградом. Ніяких господарських будівель і приміщень для худоби на подвір'ї немає, бо худоба цілий рік

знаходилася в стаді, за винятком степового району. Якщо господар будинку – ремісник або торговець, то його майстерня чи лавка розташовувалася на головній вулиці міста, за межами хати. Будинок є виключно домівкою, місцем домашнього вогнища, куди не повинно проникати нічого стороннього, що порушує мирне життя родини. Традиційно кримські татари будували будинки з кімнатами для сімей з декількох поколінь.

Зазвичай у татарському будинку було чотири кімнати, дві внизу та дві вгорі. На нижньому поверсі кімнати відокремлювалися одна від одної вузькими сіннями, вхід до яких був через двері, зроблені всередині бокового фасаду. Кімната («соба» або «собали ев»), розташована у правій половині, розміром чотири квадратні метри, не мала вогнища і служила вітальною. Ліва кімната мала трохи більші розміри, ніж права, була площею п'ять квадратних метрів і висотою 2,5 м. Суттєвою відмінністю татарського будинку було вогнище.

Осередок був цілком самостійною прибудовою з каменю та глини, що прилягав зовні до стіни будинку у вигляді великої чотирикутної печі, труба якої була пряма, без вигинів і виходила на дах. Всередину осередок відкривався широким входом, уздовж задньої та бічної стін на підлозі робили підвищення – «сет», для сидіння. Кімната освітлювалася вікном, високо розташованим у кам'яній стіні.

Вогнище внизу нічим не обгороджене, а над ним, на висоті половини стіни, влаштований широкий ковпак, що служить трубою. Вогонь розпалювали просто під ним. Усередині ковпака (труби) влаштовано пристрій для підвіски котла у вигляді двох горизонтально вбудованих палиць «туях», на яких упоперек тримається третя – «чингіль огач». До неї прив'язували ланцюг для казана. У стінах влаштовували ніші для посуду та іншої дрібниці, а зверху вздовж стін – довгі дерев'яні полиці «раф» на особливих різьблених підпірках у вигляді качечок, так тут і званих «тата (качка)».

Осередок (піч) була одним з основних функціоналів кримськотатарського будинку і була присутньою у всіх типах житла. Саме піч

об'єднувала розрізнені за функціонально-планувальною структурою житлові будинки в усіх чотирьох районах Криму.

Із зовнішнього боку до будинку нерідко прилаштовувалась куполоподібна піч «фурун» для випічки хліба.

Обстава другої кімнати мала звичайний татарський характер. Жодних предметів європейської культури тут не зустрічалося, окрім невеликого дзеркала на стіні. Це приміщення зазвичай називалося «дерен ев» — внутрішня кімната, тому що пройти в неї можна було виключно через велику кімнату «аш хана». Подальший розвиток подібного будинку йде у бік збільшення числа кімнат шляхом прибудови, поступового розширення площі. Зазвичай, не в один ряд з іншими кімнатами, а попереду, влаштовувалась кімната без капітальних стін з окремим входом, що служила вітальнею. Ця кімната, хоч і не мала опалення, називалася «соба». При ускладненні господарства дуже часто можна було спостерігати, як два такі будинки з'єднувалися під одним дахом разом, так що простір, замкнутий між виступаючими частинами будинків, представляв особливий критий дворик, званий «аят». Звідси ішов ряд дверей у внутрішні приміщення. По суті кажучи, аят був ніби нижнім балконом. Тут, влаштовувався «оджах», і цей балкон був місцем, де проводила свій час сім'я.

Для складання постільних речей і глеків (бардах) для води використовувалися підвищення. Це були дерев'яні лавки, на висоті півметра від підлоги. Вздовж фасадної стіни — посудна лавка «бардах-тахта», а вздовж бічної стіни — «ташак-тахта» для постільних речей. Іноді, в більш архаїчних випадках, замість «ташак-тахта» влаштовувалося широке підвищення з каменю вздовж усієї стіни, зване «тапшан». Воно служило виключно для великого господарського посуду — діжок з солінням. Біля задньої стіни, праворуч від входу, за осередком, з глини мостилося «січе» (сакі) — місце для сидіння на підлозі, вкрите матрацами «міндер». У кутку, біля стіни, протилежної осередку, знаходився овальної форми кошик, званий «хартан», висотою близько 75 см і довжиною до 2 метрів, що служив для висипання зерна. У більш заможних

будинках замість «хартана» робилася висока дерев'яна скриня з засіком, яка називалася «комора».

Необхідною приналежністю будинку була лазня «амам» — маленька загороджена комірчина в одному з кутів кімнати.

Важливим елементом кримськотатарської архітектури були фонтани і колодязі. Фонтани представляли собою споруду з мармуру, часто білого. [135, с. 10] У південних та західних районах Криму був водопровід із глиняної черепиці. У кримськотатарських будинках обов'язково були вхідні парадні двері та двері на заднє подвір'я.

В народному житлі кримських татар простежуються традиції різних етносів. У поширеній в Криму загальноосманській термінології збереглися іранські терміни, такі як «дувар» (стіна), «тахта» (дошка), «дам» (стеля); грецькі – «керамет» (черепиця), «к'амере» (прибудова-ніша), «теремі» (виступаюча частина верхнього поверху); римські – «фуруно» (куполоподібна хлібна піч з отвором збоку) тощо.

Лінійний характер планувальної організації утворюється з одної чи двох камер. При простих прямокутних камерах такий прийом створює умови для чіткої організації будівельних процесів, а схема планування, як правило, має просту конструктивну схему. Блокування камер здійснюється за допомогою різних господарських пристроїв. Такий прийом можливий у випадках, коли при будинку були великі господарські приміщення: сараї для дров, худоби тощо. У степових районах вони іноді мали кухні, санітарні вузли. При будинку міг бути хлів, збудований в одну лінію з будинком і під одним дахом з ним. Хлів зазвичай робився без передньої стіни, тож був відкритий з боку двору. Дах будинку двосхилий, критий землею і соломою, на яку клалася черепиця або на весь дах, або тільки над житловою частиною. Дах різко відрізняється від інших типів будинків своєю внутрішньою конструкцією, що має іншу історію розвитку (Рис. 32).

Кутова планувальна організація складається з трьох протяжних камер, коридорів, веранд. Для будинку кутового типу характерно утворення дворового

простору, замкненого чи частково розкритого. Мінімальні розміри двору встановлюються з урахуванням інсоляційних розривів між будинками, що стоять один проти одного. Кутова планувальна організація характеризується розташуванням будівель торцевим фасадом до магістралей і вулиць, територія відкрита для аерації, пронизана зеленню, але захист територій від транспортних шумів недостатній, а забудова втрачає індивідуальність через одноманітність просторів, що повторюються. Кутова планувальна організація житлового будинку формується з камер у вигляді літери Г, що утворюють двори різної форми та глибини, часто різної поверховості (Рис. 33).

Замкнута функціонально-планувальна організація – компонується на сітці різного геометричного малюнка (квадрат) і формується чотирма камерами. Внутрішній двір є рекреацією для будинку. Це результат добудови камери до Г-подібної структури.

Замкнена функціонально-планувальна організація характерна для три- та чотирьохкамерних будинків у формі квадрата. Вона формувалася за рахунок того, що до збудованого кутового будинку додавалася ще четверта кімната. У центрі будинку також була пічка, як і в інших типах будівель (Рис. 34).

Продовжена функціонально-планувальна організація утворюється у разі добудови другого поверху. Нижній поверх будували з каменю, причому задня кам'яна стіна, що виходить надвір, викладалася значної товщини (до 1 метра) і простягалася аж до верхнього поверху будинка. Другий поверх зазвичай викладався з повітряної цеглини – «колиби», на каркасі з вузьких дерев'яних планок. Часто верхній поверх не відповідав нижньому ні за величиною, ні за формою та видавався вперед широким навісом або кутами, що виступають. Виступ верхнього поверху давав велику житлову площу, необхідну при скупчених спорудах уздовж вузьких вулиць. І нижній, і верхній поверхи, у найпростішому випадку, склалися з однієї кімнати, з невеликими сінями та коморою внизу. На нижньому поверсі, тіснішому, жили під час короткої кримської зими, а влітку він служив кухнею. Верхній поверх, куди піднімаються зовнішніми сходами через галерею, відрізнявся чистотою і

служив для відпочинку, прийому гостей, а також сну в літній час. Якщо на літо господарі вибиралися з нижнього поверху, то у сінях верхнього влаштовувалося вогнище для приготування їжі. Вікна верхнього поверху робили в передній стіні. Вони були великі, часто подвійні, з дерев'яними ґратами з вертикальних стійок. Окрім того, пророблялося невелике квадратне вікно в задній стіні, з якого можна було спостерігати за всім, що відбувалося на вулиці. Це було особливо зручно, якщо верхній поверх утворював виступ над нижнім. Над звичайними вікнами, в багатших будинках, для краси влаштовувалися фігурні віконця з кольорового скла, вставленого у візерункові, виліплені з гіпсу, рами у вигляді розеток, кипарисів тощо, подібні до тих, які користуються широким поширенням на Сході, в Персії (Рис. 35).

Велика привабливість продовженої функціонально-планувальної організації лежить у невичерпній кількості комбінацій та перестановок, внаслідок яких можливі найцікавіші архітектурні рішення. Каскадно-замкнута забудова формується на територіях, що належать до категорії незручних, із великим ухилом. Забудова ведеться терасними будинками. Малоповерхова забудова підвищеної щільності заснована на принципах комфортного житлового середовища і представляє затишну дво- або триповерхову забудову.

Степовому району Криму властивий лінійний тип функціонально-планувальної організації кримськотатарського житла. Ногаї (степові татари) будували одноповерхові будинки з тину, обмазаного глиною, або з цегли [135, с. 23-24]. Кімнат було небагато – дві або три. Вхід у будинок був з боку, протилежного вулиці. При вході були сіни, далі кухня. Біля стіни, що відокремлює кухню від іншої кімнати, містився великий осередок, з широкою трубою. Під одним дахом з будинком був хлів (Рис.32).

Дахи будинків були дуже пологі двосхилі, криті землею і соломою, поверх якої клалася черепиця або на весь дах, або тільки над житловою частиною будинку. Основу будинку представляв дерев'яний каркас. А стіни будинку були глиняні, з тину.

Передгірному району Криму властивий кутовий і продовжений тип функціонально-планувальної організації кримськотатарського житла. (Рис.23, 23-а) У передгірних районах Криму будували двоповерхові будинки розміром 7 на 9 м, а висотою 3 м. Залежно від конкретного рельєфу, кожен будинок мав асиметричний план, конструктивний і функціональний поділ за поверхами: нижній (кам'яний) – житловий, одночасно був призначений для господарських потреб, служив для зберігання речей і запасів продуктів. Тут розміщувалася кухня. Верхній – спальний поверх, в літній час служив для відпочинку і прийому гостей. На кожному поверсі було дві невеликі кімнати (Рис. 33).

Другий поверх будували з повітряної цегли. Верхній поверх не відповідав нижньому поверху за розміром та формою.

Дахи будували дво- або трисхилі на системі дерев'яних крокв, зазвичай з широким навісом (кр. тат. «сачах»), щоб захистити стіни від дощу.

Вікна в гірських будиночках невеликі, квадратні, з залізною чи дерев'яною решіткою з вертикальних прутів. Зовні вікон були двостулкові віконниці.

До стіни з вхідними дверима прилаштовувалося вогнище, що має форму каміна, з подом просто на підлозі на глиняному підвищенні.

Ніяких господарських будівель і приміщень для худоби на подвір'ї не було, адже зими в Криму теплі і худоба цілий рік перебувала в стаді під наглядом чабана.

У західних районах Криму, в долині річок Качі та Бельбеку будували одноповерхові дерев'яні будинки – зруби, які ставили на низький кам'яний фундамент. Зруби були невеликі за площею (6 х 4 м), на одну або дві кімнати та сіни. Сіни будували з підсобного матеріалу. Дахи були двоххилі з масивних брусів. Стель не було. Осередок в зрубі представляв незагороджений з боків камін. Над каміном з каменю або тину, обмазаного глиною, будували склепіння з отвором через дах.

Нижній поверх був кам'яним, а верхній – дерев'яним, дахи – дво- або чотирисхилі. Будинки розміщували на великих ділянках в оточенні садів.

Гірському району Криму притаманна продовжена функціонально-планувальна організація кримськотатарського житла. В гірських селах Криму, таких як Керменчик, Багатир, Біюк-Узенбаш, Кучук-Узенбаш, Стилю тощо, будували дерев'яні двоповерхові будинки. [135, с. 12-13]. Нижній поверх, площею 10x4,5 м, мурувався з каменю (Рис. 34).

На кожному поверсі розташовувалося дві кімнати. На першому – кімнати відокремлювалися одна від одної вузькими сіннями. Зліва при вході велика половина (4,5x4,5 м) була кухнею і вітальнею, праворуч – менша половина (4,5x3,5м) була кімнатою відпочинку. Осередок мав окрему прибудову з каменю і глини у вигляді великої чотирикутної печі.

У гірських селах Криму, таких як Стилю, Керменчик, Аїргуль, будували двокамерні одноповерхові будинки розміром 4,5x10 м. План двокамерного будинку з вогнищем у кухні був наступний (Рис. 34).

Чотирикутне приміщення розміром 4,5x10 м поділяли на три частини перегородкою з дерева. Критий дворик розміщувався всередині будинку. Осередок мав окрему прибудову з каменю і глини у вигляді великої чотирикутної печі у лівому кутку. Вхід був з південного боку. При вході зліва була спальна кімната розміром 4,5x4 м, праворуч – вітальня розміром 4,5x4 м. Вікна були тільки в спальній кімнаті. За стіною критого дворика в правому кутку вітальні було невелике приміщення для обмивання.

План трикамерного двоповерхового будинку розміром 5x11 м у гірських селах був наступний (Рис. 23). Нижній поверх будували з каменю, стіни були практично глухі. Лише фасад з дверима і вікнами будували з тину, обмазаного глиною. Чотирикутне приміщення розміром 5x11 м поділяли рівномірно на три частини. Вхід був з південної сторони. При вході в будинок потрапляєш в невеликі сінні розміром 1x5 м. Зліва від входу була спальня 5x3,5 м, направо коридор 1,5x3 м. По коридору зліва закриті приміщення кухні 5x2 м і далі вітальня 5x3,5 м. Осередок мав окрему прибудову з каменю і глини справа по центру стіни, а за ним невелике приміщення в правому кутку для обмивання. Велика чотирикутна піч була викладена по центру північної стіни. Вікна були

тільки в спальній кімнаті. За стіною критого дворику в правому кутку вітальні було невелике приміщення для обмивання.

Другий поверх являв собою дерев'яний зруб. За розмірами відповідав нижньому. Перегородки були з дерева. Дахи будували подвійні або чотирисхилі на системі дерев'яних крокв. Поверх крокв увесь дах перекривався дошками, на які клалася черепиця жолоба. На кожному поверсі розташовувалося три кімнати.

Південнобережному району Криму властива і лінійна, і кутова, замкнута і продовжена функціонально-планувальна організація житла. На південному березі (Ялта, Алушта) будували одноповерхові трикамерні будинки. (Рис.35) План трикамерного будинку з вогнищем в передній частині був наступний. Чотирикутне приміщення розміром 8х9 м розділяли на дві частини перегородкою з тину. Три стіни будинку були складені з каменю на глиняному або піщано-вапняному розчині. Передня стіна була турлучною та глинобитною. При вході в будинок був невеликий критий дворик, сіни (кр.тат. «аят»). Вхід – зі східного боку. Справа при вході велика половина (9х4,5 м) була кухнею і вітальнею, зліва менша половина ділилася на дві спальні, жіночу (3,5х3,5 м) і чоловічу (3,5х3,5 м). Вікна були тільки в спальних кімнатах. У кухні і вітальні в даху було два чотирикутні отвори, які служили для освітлення. Осередок будували біля перегородки на вході до більшої половини з північного боку. Поруч була невелика комора (кр.тат. «ода»). За стіною кухні в правому кутку було невелике закрите приміщення – лазня (кр. тат. «амам»). Хлібна піч (кр. тат. «фурун») знаходилася зовні будинку зі східного боку.

У східній частині південного берега Криму (Судак) будували двокамерні двоповерхові будинки розміром 7х9 м. План двокамерного будинку з вогнищем в кухні був наступний (Рис. 24). Чотирикутне приміщення розміром 7х9 м поділяли на дві частини перегородкою з тину. Три стіни будинку були складені з каменю на глиняному або піщано-вапняному розчині. Передня стіна була турлучною, глинобитною. Вхід – з південної сторони. Перед будинком з південного боку по всьому периметру Г-подібно прибудована дерев'яна

двоповерхова веранда відкритого типу шириною 1,5 м. Каркас веранди складався з дерев'яних стовпів. На першому поверсі веранди – хлібна піч, над нею на другому поверсі з каменю викладений димар. Зліва при вході розташовувалася менша половина (3,5x4 м), тут була кімната для відпочинку. Праворуч від входу – велика половина (7x3,5 м), що була кухнею та вітальною. У вітальні була піч для опалення. Перед кухнею була невелика комора, розміром 3,5x2 м. Комора поєднувалася з невеликим закритим приміщенням для обмивання. Димохід від топки в лазні був суміщений з димоходом від вогнища з кухні та був викладений з каменю зовні до стіни другого поверху на висоту всього будинку. У центрі будинку, в кімнатах відпочинку на другому поверсі, також була піч для обігріву. Вікна були тільки на південну сторону з вітальні та спальні. У кухні в даху було два чотирикутних отвори, які служили для освітлення. Осередок будували біля перегородки в кухні з північного боку. Хлібна піч була зовні будинку з західної сторони. Перед будинку був відкритий дворик 2,5x3,5 м навпроти комори.

Планування другого поверху відповідала плануванню першого, окрім надбудови над комори і лазнею.

Старовинний тип будинків південнобережного району різко відрізняється від сіл гірських районів, що знаходяться в аналогічних топографічних умовах.

Найдавніший шар кримськотатарського будинку можемо проаналізувати і відновити через його порівняння з південнобережними будівлями. Варто звернути увагу на два типи житла, що взаємно доповнюють одне одного. Житло з тину, обмазаного глиною, який замінюється необпаленою цеглою; з двосхилим дахом, що лежить в основі на вертикальних стовпах з розвилками нагорі. Цей тип, зафіксовано у степовому районі Карасубазара. Він рідниться з українським тиновим житлом, що розвинувся з тинового куреня і здавна побутує в Причорноморських степах.

У автентичному вигляді цей тип зберігся на південному березі, але його деталі мали поширення і північним схилом кримських гір. Третій тип

татарського житла зафіксовано в Бахчисарайському район. Це будинки з дерев'яного зруба, скріплені дерев'яними шипами, і двосхилим дахом, що лежить на системі сідлоподібних крокв, що спираються кінцями на горизонтальні бруси, які зв'язують зверху стіни будинку. Цей тип має назву від горизонтальних балок «разан».

Усі три форми кримськотатарського житла зазнали змін. Найперше, це вплив двокамерного житла, найбільш поширеного у кримських татар, з осередком у першій кімнаті, але без криної печі в другій кімнаті, названої «соба»; друге, це – перенесення зовнішньої хлібної куполоподібної печі римського типу всередину будинку. Третє – греко-римський та візантійський впливи, як безпосередньо, так і через пізніші віяння османської архітектури.

Принцип поетапного формування функціонально-планувальної структури, як ознака ідентичності житлової кримськотатарської архітектури.

Цей принцип є результатом аналізу формування функціонально-планувальних структур (Рис. 36). Спочатку будинок розширюється у горизонтальній площині, та формується лінійна структура, далі розширення іде за рахунок прибудови кімнат з одного боку. Так формується Г-подібна структура. Подальше будівництво створює замкнену структуру. Наступний етап – це будівництво другого поверху, який зазвичай має інші розміри і утворює консолі та тераси. Продовжений тип будинку розростається за спіральним принципом, вертикально, у міру того, як зростала сім'я. Водночас, як вже було сказано, не дотримується повної відповідності між планами верхнього та нижнього поверхів. Для зручності переходів у новостворений простір влаштовуються зовнішні сходи, які ведуть з нижнього балкона на верхній.

Таким чином, лінійний, кутовий, замкнутий і продовжений типи функціонально-планувальної організації кримськотатарського житла підкреслюють принцип поетапного формування функціонально-

планувальної структури і є ознакою ідентичності житлової кримськотатарської архітектури (Рис. 42).

4.2. Архітектурно-просторова організація кримськотатарського житла та її образна своєрідність

Ще з давніх-давен кримськотатарська архітектура відрізнялася мистецтвом будівництва. Кримськотатарські будинки відрізнялися не тільки своїми технічними втіленням, а й несли в собі естетичний початок, завдяки чому і створювався загальний зв'язок, який надавав в філософії архітектурі цілісність. Естетика кримськотатарської архітектури проявлялася в її непорушній красі форм, внутрішньої гармонії, її мальовничості і пластичності, образно-функціональній своєрідності.

Весь матеріал збирався у вигляді планів, розрізів та замальовок деталей, фотографій та опитувань кримських татар старшого покоління з метою визначення термінології типів композиційної системи та з'ясування процесу трансформації системи за останнє століття.

Дослідження житла на місці дало змогу помітити низку відмінностей композиційної системи, що дозволили виявити чотири основні типи архітектурно-просторової організації будинків. Це «ординарна», «консольна», «терасна» та «каскадна» (Рис. 41).

Термінологія, що застосовується надалі у класифікації типів композиційної системи архітектурно-просторової організації кримськотатарського житла, точно описує просторову складову організації житлового будинку.

«Ординарна» архітектурно-просторова організація стосується усіх одноповерхових будинків, які, як було визначено раніше, мають «лінійну», «кутову» або «замкнену» архітектурно-планувальну організацію. Особливості композиційного підходу філософія в архітектурі кримськотатарського одноповерхового житлового будинку пов'язана з їх роллю у загальній системі забудови. Цим визначається і головна естетична вимога до об'ємно-

планувальних та конструктивних рішень житлового будинку – вони мають забезпечувати гнучкість композиційних рішень (Рис. 37).

Всі будинки ординарної архітектурно-просторової організації формуються на основі добудови камер, або кімнат. Таким чином з'являються одне, двох, трьох, чотирьох камерні системи. У той же час об'ємні форми будинків можуть бути різними. Житлові будинки звичайного типу архітектурно-просторової організації мають спокійні, нейтральні форми. Фасади також прості, мінімалістичні. Залежно від функції, орієнтації та розташування розміщуються невеликі пройми вікон.

«Консольна» архітектурно-просторова організація є найбільш застосовуваним композиційним прийомом. Цей тип об'ємно-просторової композиції притаманний двоповерховим житловим будинкам каскадно-замкненого типу архітектурно-планувальної організації. Дуже характерним прийомом є виступ другого поверху назовні за межі стіни першого поверху. Консоль (фр. «console») – архітектурна деталь підтримуючої конструкції, в архітектурі тип опори, або кронштейна з одним жорстко закріпленим кінцем. Другий кінець деталі залишається вільним (Рис. 38).

Консольні поверхи формувалися завдяки виступаючим балкам перекриття. У кримськотатарських будинках консольними були різні частини будівлі: поверх, балкон, виступи, карнизи, еркери. Елементи, що їх підтримували мали іноді різну форму. Підпирні конструкції часто робили у формі волота S-подібного вигину. Вони підтримували виноси карнизів, балконів, еркерів. Іноді підпирні конструкції декорувалися на кінцях двома завитками-волотами, з яких та, що прилегла до стіни і більша за розміром закручувалась догори, а друга – менша, завивалася в протилежний бік.

Виступаюча частина верхнього поверху (кр. тат. «тереме») підтримувалася дерев'яними підпорами, які нижніми кінцями упиралися в стіну першого поверху. З боку двору тереме представляла собою веранду, підлога якої знаходилася на одному рівні з підлогою приміщення верхнього поверху.

Підлоги верхнього поверху настилали на дерев'яні бруси, покладені упоперек на кам'яні стіни нижнього поверху будинку.

Важливою функцією каскадного нависання був захист від сонця. Це досягалося завдяки тому, що другий поверх був з дерева. Він був набагато легшим і через це була можливість робити своєрідний навіс над першим кам'яним поверхом. Подібні прийоми забудови зустрічаються у Візантії, в стародавньому Римі та в арабських країнах.

«Терасна» архітектурно-просторова організація – може належати як до одноповерхових, так і до двоповерхових будинків. Переважно ці будинки розташовуються на значному рельєфі і тому різні частини будівлі знаходяться на різній висоті. Таким чином утворюються тераси на покрівлях (Рис. 39).

«Каскадна» архітектурно-просторова організація притаманна переважно двоповерховим будівлям, але може використовуватися і в одноповерхових, якщо частини будинку знаходяться на різній висоті.

У першому випадку це будівлі, де другий поверх ніби зсунутий з першого і спирається на рельєф. У такому випадку над першим поверхом залишається плоска тераса. Другий варіант – це коли будинки формуються з одноповерхових камер однакової висоти, але розташовуються на рельєфі різної висоти і тому утворюються каскадні тераси. Будинки будувалися вздовж або впоперек схилу і кожна тераса була дахом нижче розташованого приміщення (Рис. 40).

Житловий будинок каскадної архітектурно-просторової організації займав привілейоване становище у природному середовищі з нерівною топографією. Тому намагалися максимально інтегрувати архітектуру будинку в природне оточення та використовувати надзвичайні панорамні види на гори та море, які можна було побачити між рослинністю. Будинок, найчастіше, було звернено на південь.

Архітектурна концепція ґрунтувалася на лінійному елементі, що складався поверх рельєфу у формі зигзагу під прямим кутом. Внутрішнє планування камер включало: передпокій, вітальню, їдальню, кухню, спальні з

гардеробною та кімнату для омовіння, просторі тераси. Деякі камери мали додаткові приміщення, включно з винним льохом. Каскадно-терасоподібна забудова була необхідним планувальним прийомом, що дозволяв будувати на складному рельєфі.

Здобувши розвиток, каскадна архітектурно-просторова організація зайняла певну нішу в типології кримськотатарського житла та житлової забудови. Формувалися і особливості каскадного будівництва. Це досить цікавий та унікальний тип композиційної системи та об'ємно-планувального рішення будинків, що має великий потенціал для ділянок з різноманітним рельєфом. Каскадне будівництво має свої переваги та недоліки. Позитивні якості: висока щільність забудови; функціональне різноманіття використання; виразність забудовуваних територій та рельєфу. Недоліки: необхідність улаштування зорової ізоляції; складність будівництва, пов'язана з втручанням у рельєф: а) посилення ґрунтів; б) особливості гідро- та теплоізоляції; в) вартість будівництва.

У степовому районі Криму, найчастіше застосовувалася ординарна архітектурно-просторова організація кримськотатарського житла. Ногаї (степові татари) будували одноповерхові будинки з обмазаними глиною тинами або цегляні [135, с. 23-24]. Кімнат було небагато: дві або три. Вхід у будинок був з боку, протилежного вулиці. При вході відразу були сіни, далі кухня. Біля стіни, що відокремлює кухню від іншої кімнати, містився великий осередок, з широкою трубою. Під одним дахом з будинком був хлів (Рис.37).

У передгірному та гірському районах Криму основною була консольна архітектурно-просторова організація (Рис. 38). В передгірних селах і долинах будували двоповерхові будинки розміром 7х9 м та висотою 3 м. Залежно від конкретного рельєфу, кожен будинок мав асиметричний план, конструктивний і функціональний поділ за поверхами: нижній – кам'яний; одночасно з житловою функцією, був призначений для господарських потреб – служив для зберігання речей і запасів продуктів. Тут же розміщувалася кухня. Верхній

поверх – спальний, в літній час служив для відпочинку і прийому гостей. На кожному поверсі було дві невеликі кімнати.

Другий поверх будували з повітряної цегли. Верхній поверх не відповідав нижньому ні за розміром, ні за формою. Виступаюча, консольна частина верхнього поверху (кр. тат. «тереме») підтримувалася дерев'яними підпорами, які нижніми кінцями упиралися в стіну першого поверху.

З боку двору тереме представляла собою веранду, підлога якої знаходилася на одному рівні з підлогою приміщення верхнього поверху. Підлоги верхнього поверху настилали на дерев'яні бруси, покладені впоперек на кам'яні стіни нижнього поверху будинку [136, с. 59-61] (Рис. 38).

Дахи будували подвійні або трисхилі на системі дерев'яних крокв. Зазвичай дахи будували з широким навісом (кр. тат. «сачах»), щоб захистити стіни від дощу.

Вікна в гірських будиночках невеликі, квадратні, з залізною чи дерев'яною решіткою з вертикальних прутів. Зовні вікон були двостулкові віконниці.

До стіни з вхідними дверима прилаштовувалося вогнище, що має форму каміна, з подом просто на підлозі на глиняному підвищенні. На верхній поверх зовні прилаштовували дерев'яні сходи до веранди. Уздовж довгої стіни з фасадом був балкон без підпірок і колон. На веранді другого поверху було окреме закрите приміщення для омивання.

Нижній поверх був кам'яним, а верхній дерев'яним. Дахи будинків були дво- або чотирисхилі. Будинки розміщували на великих ділянках в оточенні садів.

У південобережному районі Криму основною архітектурно-просторовою організацією кримськотатарського житла була терасна та каскадна. (Рис.39-40) Будували також і консольні будинки. Ділянки кримських татар розміщувалися на схилах гір уздовж всього узбережжя і житлові будинки шикувалися багаторівневими терасами [136, с. 66-68]. Одноповерхові і двоповерхові будинки будували в південнобережних селах Криму, таких як

Дерекой, Шума, Алупка, Партеніт, Ламбат, Кизилташ, Лазен. В східній частині південного берега Криму – в селах Ускют, Ай-Серез, Хапсхор, Таракташ, Какер. Для південнобережних будинків кримських татар старого типу був характерний плоский дах. Такі дахи обмазувалися глиною і служили двором для будинків, розміщених вище. Кожен будинок представляв чотирикутну будову з дикого каменю на глині. План розташування кімнат був хрестоподібний. В найстаріших будівлях не було вікон у стінах і світло проникало через отвори в даху або через димохід. Пізніше, на захід від Ялти, будували двоповерхові будинки з двосхилим дахом, критим черепицею. Кам'яні сходи у вузьких проміжках між будинками замінювали вулиці.

Особливо древній характер мали одноповерхові будинки кримських татар на південному березі. Каркас будинку складався з дерев'яних стовпів, між якими будували стіну з тину (гілок лісового горіха). І зовні, і всередині стіни замазували глиною упереміж з соломою саманом (кр. тат. «турлук»). На фронтонах уздовж всього будинку встановлювали основну балку, а поверх її – ряд тонших балок на відстані 2 м по обидва боки від центральної балки. Виходив двосхилий дах. Краї балок виступали з фасаду. Такий виступ даху кримські татари називали сачах. На отриману раму поверх балок укладали шар глини з соломою.

Літні відкриті приміщення та внутрішній двір забезпечували житло від перегріву. Дворовий простір акумулював на ніч денне тепло, а в ранковий час нічну прохолоду. Використання внутрішнього двору, як своєрідного терморегулятора, здавна характерно для кримськотатарського житла.

Згруповані навколо центрального двору фасади будинків з їх галереями, верандами, балконами, інтегруючими зовнішній простір і інтер'єри будинків, несли певний художній колорит.

У центрі двору влаштовували колодязь або споруджували в стіні навпроти парадного входу декоративну водозабірну колонку – невеликий фонтан. Широко практикувалося включення в благоустрій палісадників,

альтанок. Вхід у двір акцентувався по фасаду балконами, верандами, декоративними деталями; будинки мали розпис.

Старовинний тип будинків південнобережного району різко відрізняється від сіл гірських районів, що знаходяться в аналогічних топографічних умовах. Порівняємо села Шелен, Хапсхор, Ай-Серез у східній частині південного берега з гірськими селами Керменчик, Багатир, Коккоз, Аїргуль, Узенбаш. Будинки у гірській частині стояли окремо, в оточенні дворів. У східній частині південного берега будинки розташовані поруч і утворюють по схилу ущелини суцільну багатоярусну споруду (Рис. 42). Вулиць у такому селі немає зовсім. Замість них – криві кам'яні сходи у вузьких проміжках між двоповерховими будинками.

Сполучення між поверхами в старих будинках відбувалося по внутрішніх сходах так, як, наприклад, у гірському селі Узенбаше. Зазвичай будувалися зовнішні сходи, що ведуть з нижнього балкона на верхній.

Фасад кожного будинку переважно був звернений на південь, і його не закривали нижче розташовані ряди будівель. Двором служили дахи будинків, розташованих нижче. Часто задньою стіною будинку служив вертикально обтесаний схил гори. Заглиблювалися в гору і бічні стіни. Таким чином, будинок будувався з печери, штучно витесаної в схилі гори. Це утворення будинку з печери підкреслюється матеріалом стін, з трьох сторін вибудованих з дикого каменю, в той час, як передня стіна будувалася з плоту, обмазаного глиною. Таку стіну зустрічаємо в Бахчисарайському районі, де збереглася ця найдавніша грань кримськотатарського будинку.

Проведений аналіз основних архітектурно-просторових типів організації кримськотатарської забудови дозволяє визначити головний принцип її формування. **Принцип каскадного формування архітектурної форми, як ознака ідентичності житлової кримськотатарської архітектури.** Цей принцип закладено як і у формуванні функціонально-планувальної структури, так і у просторових характеристиках у вигляді консольних поверхів та елементів, у створенні терас (Рис. 42).

Своєрідність кримськотатарської житлової архітектури, незважаючи на різноманітність гнучкість архітектурно-планувальних рішень та просторових типів, виявляється у архітектурних елементах та деталях, у засобах оформлення.

Дахи в кримськотатарській забудові переважають плоскі, дво- або чотирисхилі, з дуже пологими кутами нахилу. Часто кутові об'єми будинків, винесені за межі основного просторового ядра, що дає додатковий захист від сонця. Іноді дах був увінчаний оздобленим фронтоном з двосхилим або чотирисхилим дахом. Найчастіше для покрівлі використовували черепицю (татарку) та створювали геометричні орнаментальні килимові композиції. Таким чином, похила форма даху та специфічне покриття створювали своєрідність кримськотатарської архітектури (Рис. 42).

Керамічна черепиця, відома як «татарка» або «Keramet», є конічними керамічними жолобами, які накладаються один на одного з напуском 10-12 см. Ця черепиця є унікальною, адже була виготовлена ще два століття тому руками старих кримськотатарських майстрів за традиційною кримськотатарською технологією. Завдяки особливому складу глини, який був використаний для її склеювання та глазурування, ця черепиця здатна витримати випробування часом (Рис. 49, Рис .50).

Старовинні дахи Бахчисараю мають своєрідний стиль, оскільки вони покриті напівкруглою черепицею, яка надає їм особливої чарівності та стилю. Напівкругла черепиця була використана для покриття дахів Ханського палацу та всього палацового комплексу. Однак, пізніше її замінили іспанською заводською черепицею «Монах і черниця».

Композиція стіни. Для фасадів будинків була характерна обрамленість частин стіни архітектурними деталями. У ролі розвинених рам виступали карнизи. Обличкування вікон, дверей, активно розбудовані сандрики. Тим самим, на перший план висувалися такі композиційні засоби гармонізації як пластика і ритм, які набували значення об'єктивних властивостей архітектурних форм.

Прагнення до більшої пластичності фасаду реалізується через збільшення кількості м'яких плавних арок. Пластику гнутих ліній фасаду забезпечують також масивні балкони, які охоплюють одночасно два, а то й три вікна.

Загалом, композиція стіни згідно з принципами архітекtonіки була структурована з виділенням цоколю, основної частини стіни і вінцевих деталей – карнизу, фронтона, аттику. Найактивнішими елементами будинків були ніші входів або вінцеві деталі, які разом з обрисами даху визначали пластичний силует будинку.

Вікна. Основною функцією, яку виконує вікно в архітектурі – є освітлення та зв'язок просторів. Цей зв'язок забезпечує об'єднання чи розмежування внутрішнього і зовнішнього простору, що кожна історична епоха вирішувала по-своєму. З часу своєї появи вікну притаманні три просторових компоненти: власний простір, обмежений рамою, світло, що проникає через отвір у стіні та вид, який відкривається з вікна. Так утворюється наскрізна просторова структура, яка може орієнтуватись тільки на один з трьох принципів: на зовнішнє відтворення на фасаді, на внутрішнє – в кімнатах або на те, що розмежує зовнішнє і внутрішнє – на стіну (Рис. 4, Рис .40).

У кримськотатарських будинках переважає прямокутна форма вікна. Значного розповсюдження набували аркові вікна з напівциркульними чи лучковими перемичками. Півкруглому сегментному збільшенню вікна часто надавали в'ялої криволінійності у формі стиснутої арки.

Надзвичайного поширення в будинках набули пластичні поєднання вікон з різноманітною плоскісною формою обличкувань. Такі форми додавали оптичні ефекти: вікна з вужчими бордюрами здавались більших розмірів, а розвинені одновимірні обличкування (такі, що практично не виступають з площини фасаду) візуально зменшували розміри і активність вікна як елемента фасадної композиції.

Характерною рисою стали різноманітні форми віконних отворів. Наприклад, поряд с традиційними прямокутними стають віконні перемички у формі двоплечової арки.

Арки. На початку XVI ст. в традиційних кримськотатарських будинках використовувались арки. Поступово змінювався їх розмір, кривизна, урізноманітнювала форма. Арки використовували у вигляді обрамлення вікон – одного, двох, іноді трьох разом (Рис. 44, Рис. 45).

Вхід. Одним з багатьох архітектурно-будівельних елементів є вхід, двері. Вони виступають антитезою стіни будинку, яка відгороджує внутрішній простір від зовнішнього і служить каналом обміну між просторами. В об'ємно-просторовій композиції будинків вхід був важливим ритмічним елементом. Вхід – сіни утворює окрему об'ємно-просторову одиницю асиметрично добудованої до основного об'єму (Рис. 42).

На особливу увагу заслуговує мистецьке вирішення дверних полотен будинків. Загалом, для орнаментів, розміщених на симетричних площинах, характерним є принцип динамічної рівноваги, який забезпечується внутрішньою будовою орнаментальної композиції при повній невідповідності лівої і правої частини. Та декоративна будова полотен дверей кримськотатарських будинків забезпечує дзеркальну симетричність. Основним матеріалом для виконання дверей служило дерево, прикрашене заскленими віконцями різної форми з кольоровими скельцями і кованими оздобленнями. Форма перемичок дверного отвору утворюється різними формами арок: напівциркульною, лучковою, стиснутою.

4.3. Художньо-декоративне оздоблення інтер'єру традиційного кримськотатарського житла

Інтер'єр традиційного кримськотатарського житла.

У двоповерхових будівлях нижній поверх звичайно служив приміщенням для худоби і коморами, а жили у верхньому з верандою, піднімаючись туди по зовнішній, а в старовину — внутрішній драбині.

З критої веранди можна було потрапити в загальні сіни («аят»), з яких одні чи двоє дверей вели до кімнат із глиняною підлогою: кухню — «аш-хона» (у степових районах — «балабан ев») і вітальню — «соба». У сінях зазвичай

нічого не тримали, за винятком ручного ткацького верстата («тезья»), на якому жінки ткали хустки («марама» та «явлук»), рушники («юзбез») тощо (Рис. 44, Рис. 45).

Звертає на себе увагу величезне вогнище («оджак»), схоже на широкий камін з трубою («баджа»), розтрубом, на висоті близько метра від підлоги, біля якого у холодні зимові вечори грілася ціла родина. Усередині вогнища на ланцюзі висів казан. Із боків завжди стояли триноги і гугуми чи величезний мідний глек для зігрівання води і кави. Кімната ця часто правила за вітальню для гостей, які розташовувалися біля вогню на клаптиках повсті і вели дружні бесіди, особливо в довгі зимові вечори.

В стародавніх будівлях біля протилежної стіни були розташовані кам'яні нари («тапшан»), де ставилося всіляке начиння; біля тапшана містився великий овальний кошик («хартан») для зерна. У цій же кімнаті спочивала вся родина. Тут особливу увагу привертає колиска («бешик»), розписана різними фарбами — набуток бахчисарайських токарів. Вона була влаштована так, щоб дитина ніколи не була мокрою.

Для інтер'єру кримськотатарського житла характерна наявність усередині стіни спеціальної ніші «к'амере» (у степових районах — «долап»), де стояла скриня, на яку складали стопкою ковдри («ерг'ан») і подушки («ястик»). Уздовж інших стін на низеньких глиняних узвишсях — «секе» (у татів «сече») — розстелялися матраци і подушки для сидіння. Біля передньої стіни з вікнами стояла дерев'яна полиця («бардах-тахта») для глечиків з водою і мідним посудом (Рис. 44, 45).

Одним із функціональних елементів архітектурно-просторової композиції кримськотатарського житла є **вітраж** (Рис. 44, 45).

Вітраж має велику емоційно-художню силу у формуванні образу архітектурного середовища. Цікавий сам по собі, він набуває додаткової виразності в поєднанні з іншими видами просторових і образотворчих мистецтв. Оперуючи одночасно такими засобами як світло і колір, вітраж може

грати в інтер'єрі значну роль, наповнюючи простір кольоровим мерехтливим світлом, вносячи момент ірреальності у сприйняття середовища.

Вітраж, як вид декоративного мистецтва, був поширений у кримських татар. У житлових приміщеннях містилися решітки з дерева з вставленими в них кольоровими скельцями та адаптивне освітлення, візерунок яких становив як окремі геометричні фігури, так і цілі орнаменти. Віконні візерункові решітки називали — «пенджерє». Такі вікна відрізнялися витонченістю малюнка, різноманітністю і красою геометризovanого орнаменту [211]. Кримськотатарський орнамент можна розділити на два основних підвиди: рослинний — візерунок з кучерявих стебел, пагонів, з різноманітними листям і квітами, та геометричний, що складається з елементів у вигляді геометричних фігур: квадратів, ромбів, трикутників, кіл, зірок тощо [45]. Декоративні елементи і розпис у вітражах кримськотатарських будинків та мечетей часто були виконані майстрами з Туреччини. Для візерункового розпису використовувалися синтетичні та натуральні фарби.

Скло, як елемент інтер'єру, особливо яскраво виявляє свої властивості прозорості в кольоровому поєднанні. Основна перевага вітражів полягає саме в тому, що світло ззовні посилює інтенсивність кольору і створюється відчуття святковості, краси, особливої атмосфери. Колорит змінюється при найменшому перепаді освітлення, надаючи інтер'єру відчуття казковості та піднесеності [127]. Прикладом візерункових вітражів є вітражі мечеті Джума-Джамі в Гезлеві (Євпаторії). Її називають також «Хан-Джамі». Гезлевський храм створив знаменитий турецький архітектор Ходжа Сінан (1490-1599), автор багатьох видатних споруд у Стамбулі, Адріанополі та інших містах мусульманського Сходу.

Архітектурна композиція мечеті відрізняється плавним зростанням висоти і ускладненням геометричних форм; на двадцятиметровій висоті на вітрилах і арках розташований центральний купол діаметром 11 м, в основі якого розміщуються 16 вікон з напівциркульним перекриттям. За допомогою цього ефекту, купол візуально піднімається і його нижні краї ніби

«розчиняються» в повітрі, набираючи невагомості у променях світла [258]. Ходжа Сінан вніс в будівлю мечеті деякі особливості, враховуючи характер місцевої архітектури, наприклад, стрілчасті віконні прорізи. По верхньому ярусі мечеті зодчий передбачив кольорові вітражі, які, на жаль, не збереглися до нашого часу. Символіці кольору в кримськотатарському мистецтві надавалося важливе значення. Сюжетна композиція вітражів, розташованих в стрілчастих арочних вікнах, традиційна для кримськотатарського мистецтва і являє собою вазони з квітами, які є одним з варіантів зображення Дерева життя. Зображення Древа життя трактується, як уособлення двох аспектів: як частина райського життя, обіцяної праведникам, а також символізує родючість, рід, спадкоємність поколінь через мудрість релігійних навчань і слідування традиціям. Коріння означають витoki, прабатьків, стовбур — стрижень роду, а гілки, що відходять від нього — окремих представників роду.

Вітражі в круглих вікнах представляють собою кольорові розетки у вигляді 6-кінцевої зірки, символу Давида, і 8-кінцевої зірки, Руб-аль-хизб (знак, службовець для поділу глав-хизбів в Корані, а також знак Вічності).

Мала ханська мечеть розташовується в головному корпусі і була призначена для представників ханської сім'ї та найближчих сановників. Споруда малої мечеті датується XVI століттям, а розпису — XVII–XVIII століттями. Вітрильний купол спирається на барабан-восьмигранник, складений з плінфи і розписаний в кінці XVIII століття майстром Омером. Південна стіна має нішу — міхраб, у верхній частині якого вирізано сім орнаментованих поясів, що символізують сім рівнів небес. Над міхрабом є вітраж із зображенням печатки Сулеймана (гексаграма) (Рис. 44).

На стінах малої мечеті були виявлені видряпані зображення човнів з вітрилами, коней та вершників.

Форми, стилістика у вітражному, декоративно-ужитковому мистецтві кримських татар свідчать про виняткову відкритість кримськотатарського мистецтва до різних впливів (Візантії, Італії, Туреччини, арабського Близького Сходу). При такому розмаїтті все ж таки основним культурним орієнтиром для

кримських татар була Османська імперія, яка визначала смаки як у декоративно-прикладному мистецтві, так і в архітектурних традиціях і в усьому способі життя.

Розвиток народного декоративного мистецтва кримських татар (вітраж, орнамент) до кінця XVIII ст. відбувався по лінії поступального руху — підвищення ролі орнаменту, його збагачення, широкого поширення «квіткового стилю». Орнамент постає як самостійне явище художньої культури народу. Цьому мистецтву властива своя ідейно-емоційна структура, пов'язана з комплексом певних художніх уявлень і заснована на глибокій наступності традицій.

Кримськотатарський орнамент. Житлова забудова кримських татар формується переважно в стилі, що проявляється перш за все, в декоративній обробці парадних фасадів будинків (Рис. 43, Рис. 45, Рис. 46).

Декоративне оздоблення елементів самого кримськотатарського будинку дуже різноманітне і живописне. Спектр типологічних різновидів житла в межах одного природно-кліматичного регіону обмежений. Архітектурні форми в процесі еволюції видозмінюються дуже повільно, тому житлова забудова багатьох поселень одноманітна і стійка в часі. Декоративне оздоблення надає забудові неповторну індивідуальність і своєрідність, тому його слід розглядати як невід'ємну складову кримськотатарського будинку (Рис. 43-46).

Декор будинку передає аромат епохи, він відображає естетичні ідеали, думи і сподівання народу на певному історичному етапі. Кримськотатарський орнамент має свою знакову систему і символіку, пов'язану зі звичаями, релігією, культурними традиціями. Так, наприклад, мотив дерева вважається своєрідним родовим гербом — амулетом, знаком миру і цілісності, щастя та процвітання сім'ї [4, с. 249].

Символ — одне з найбільш багатозначних слів в системі семіотичних наук. Будь-яка культура, що описує семіотичний об'єкт, буде відчувати свою неповноту, якщо не дасть власного тлумачення символу. Символ обов'язково має мати зв'язок з якоюсь ідеєю, що наповнена цінним культурним змістом і є

важливим механізмом цивілізаційної пам'яті [148]. Актуальність дослідження символу, як основи орнаментальної композиції, безпосередньо пов'язана з розвитком в Криму декоративного мистецтва (Рис. 43-46).

Основними кольорами, використаними в різних елементах орнаменту філософія в архітектурі кримськотатарського житла, була зеленію, жовтою, червоною і блакитною [205]. Білий колір був в кримськотатарською традицією символом чистоти, світла і правди. Жовтий — вважається другим основним кольором після білого, є символом сонця, радості і світла. Третій основний колір — червоний, символ родючості, уособлює собою вогонь, сонце і є ознакою краси, сильних емоцій та життя. Зелений колір асоціюється у кримських татар з райськими красотами і дарами. Ось як про нього сказано в Корані: «У будь-якому місці, куди не подивишся, в раю велике блаженство і велика влада Аллаха. Вони одягнені в одяг із зеленого тонкого шовку і щільного атласу» (Коран, 76: 20-21). Синій колір був символом неба і повітря, символом спокою [205]. Символіці кольору надавалося важливе значення. Червоний колір, за повір'ям, відганяв злих духів. Синій колір був символом небесного простору, повітря в традиціях усіх автохтонних народів Криму. Словосполучення «Кек Тен'грі» означає «Бог небесний», синій колір – «кек» уособлював Бога. У зв'язку з цим, особливо шанувалися сині і блакитні кольори. Зелений колір, що вважається в ісламі символом Пророка Магомета, міг бути присутнім в якості особливого знаку в елементах кримськотатарського орнаменту. Білий колір, за кримськотатарською традицією, був символом чистоти. Жовтий (золотий) колір в культурі кримських татар — символ багатства і благополуччя, а також духовної і фізичної чистоти [205].

Сюжетна композиція орнаментів, розташованих в стрілчастих арочних вікнах, віконних і дверних отворах традиційна для кримськотатарського мистецтва і являє собою вазони з квітами, які є одним з варіантів зображення Дерева життя. Древо життя, інакше зване райським деревом, трактується, як уособлення двох аспектів: як частина райського життя, обіцяної праведникам, а також символізує родючість, рід, спадкоємність поколінь через мудрість

релігійних навчань і слідування традиціям. Коріння означають витoki, прабатьків, стовбур — стрижень роду, а гілки, що відходять від нього, символізують окремих представників роду [205].

Кримськотатарський орнамент можна розділити на два основних підвиди: рослинний — візерунок з кучерявих стебел, пагонів, з різноманітними листям і квітами, та геометричний, що складається з елементів у вигляді геометричних фігур: квадратів, ромбів, трикутників, кіл, зірок тощо. Такі візерунки завжди суворо розраховані, виміряні, але варіанти їх композиції нескінченні і практично невичерпні.

Середньовічні художники Криму всю увагу зосередили на декоративній орнаментиці, заснованій на складних, часом суто математичних побудовах. В кримськотатарській орнаментиці часто можна зустріти так звані епіграфічні вставки, що становлять короткі написи, вислови, прислів'я і афоризми зі священних книг та висловлювань мудреців (Рис. 45). Унікальне мистецтво орнаменту і каліграфії — це вплив візантійської і перської орнаментики [217].

Переважно в кримськотатарському орнаменті використовується два візерунки — геометричний «гіріх» і фітоморфний — «іслімі». Слово «гіріх» походить від перського «вузол», він являє собою геометричний складний орнамент, отриманий при багаторазовому накладенні один на одного багатокутників, а також багатокутників на коло. Виміряний математично візерунок, розцвічується безліччю фарб, причому його колірна гамма залежить тільки від фантазії художника. «Іслімі» являє собою флористичний стиль візерунка, він володіє великою різноманітністю варіантів, і часто використовується в оздобленні приміщень. Візерункова — характерна частина середньовічного кримськотатарського орнаменту (XI—XIII ст.). У цю епоху візерунок був властивий всім видам мистецтва Криму — як архітектури, так і прикладних мистецтв [8].

Геометричний орнамент і арабеска, орнамент з рослинних форм, популярні у кримських татар. Ця пластика лежить в основі європейського бароко. Одна з особливостей кримськотатарського декору — «килимова»

композиція, в якій візерунок покриває всю поверхню предмета. Квітковий орнамент найчастіше складається з тюльпанів, гвоздик, троянд, плодів граната, зображених в стилізованому або природному вигляді, причому кожна квітка має своє символічне значення [102].

Тема райського саду в традиційному кримськотатарському мистецтві була широко розвинена в орнаменті. Райський сад — місце нескінченного цвітіння, вічної гармонії і досконалості, до якого прагнуть і яке заслуговують душі людей, які прожили праведне життя. На орнаментах XVIII ст. рай зображувався у вигляді «гори або печери з куполом на березі р. Мухіт» в оточенні небачених рослин, розташованих на кораблі, що пливе по морю [8, с. 259].

Образ Раю у вигляді нескінченної кількості варіацій квіткових мотивів зображували майстри з Бахчисарая, Білогірська та Сімферополя. Такі роботи були призначені для прикраси інтер'єру в етнічному стилі, вони підкреслювали національний колорит і нерідко виконували функції оберегів.

Орнаменти застосовувалися різні — геометричні, епіграфічні, рослинні, зооморфні. Зображення людини було заборонено через релігійні міркування, що в подальшому призвело до передачі людського образу в символах [102].

Символічним є композиційне використання квадрата для створення образу чоловічої структури, як символу опори і надійності. На противагу квадрату, символ мінливості, динамічності і витонченості жіночого начала найчастіше був укладений в коло.

Родинне дерево, зображене всередині мигдалю, символізує молоду дівчину, яка мріє про сім'ю та дітей. Деякі символи розтлумачуються в різних джерелах по-різному [102].

З геометричних видів розпису, частіше використовувалися ромби, кола і шестиконечні зірки (Зірка Давида). Також часто використовувався вигнутий спіралевидний орнамент. Зооморфний орнамент ніс в собі певний сенс, кожна зображена тварина, щось означала. П'явка (крим. тат. «сулюк») — знак води, черепаха — символ довголіття, мудрості і сили [102].

Тема кримськотатарського орнаменту дуже глибока. Оригінальних орнаментів і стилестворюючих елементів більше декількох сотень. Мотиви орнаментів можна розглянути на старовинних кримськотатарських тканих рушниках, що зберігаються в фондах Державного музею мистецтва народів Сходу (Рис. 43, Рис. 46). Орнаментальний мотив макъас (ножиці), виконує захисну функцію, служить магічним засобом захисту від різного роду неприємностей, хвороб і пристриту. Знаки орнаменту складають програму позитивного розвитку сім'ї — продовження роду, побажання багатства, сили. У підставі орнаментальної структури знаходиться трикутник — знак землі, основи фізичного існування. Міцне, стійке дерево кипарис, що росте з трикутника, уособлює чоловіка — главу сім'ї. Зображення граната є символом багатства і родючості, програма достатку, духовного і фізичного. Гілки з плодами і квітами, знаками потомства, є побажанням до народження спадкоємців. Родове дерево уособлює програму благополуччя і процвітання всього кримськотатарського народу [168].

У кримськотатарському декоративному мистецтві орнамент родового дерева виконує роль програми розвитку роду і його благополуччя.

Центральна вертикаль композиції являє собою формулу сім'ї. У основі орнаменту знаходиться трикутник, що символізує землю — основу існування. Глечик, зображений вище, — знак будинку, житла. Центральним мотивом всього орнаменту є кипарис — міцне, стійке, спрямоване вгору дерево, яке означає чоловіка, главу роду. Гранат — це завершальний рух, що символізує родючість і багатство. Гранати, розташовані по обидва боки є програмою створення нових сімей.

Гілки з безліччю дрібних плодів, мотив «Берекет», символізує щоденну працю, що приносить духовне і матеріальне благополуччя.

Зірки в формі квітів — астральні знаки. Вони позначають, чергування дня і ночі, чергування пір року, порядок у довколишньому середовищі.

У Криму були широко поширені глини — цегельні і високосортні бентонітові. Родовища кращих за якістю глин раннього крейдового періоду

знаходяться в передгір'ї. Для виготовлення керамічних виробів їх добували в районах Балаклави, Сімферополя, Білогірська, Старого Криму та Феодосії [108]. Ще в середньовічному Криму мистецтво різних ремесел знаходилося на високому рівні, цехову організацію яких пов'язували з візантійською традицією. Кераміка середньовіччя вражала багатством мотивів — сюжетних і орнаментальних. Кримськотатарська кераміка має давнє коріння і відображає в собі давні традиції (Рис. 43, Рис. 46).

Кримськотатарський орнамент "Орьнек" був включений до Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини людства ЮНЕСКО. Ця українська система символів та їх значень застосовується в різних галузях, таких як вишивка, ткацтво, гончарство, гравірування, ювелірні вироби, різьблення по дереву, розписи на склі та стінах. У 2018 році Міністерство культури України включило кримськотатарський орнамент "Орьнек" до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини. Відповідно до Віртуального музею нематеріальної культурної спадщини України, найдосвідченіші майстри, які продовжують створювати унікальні роботи і передавати свої знання, мають 90 років. Молодші носії цього елементу нематеріальної культурної спадщини - учні гуртків у віці від 10 до 12 років, які вивчають традиції та використання кримськотатарського орнаменту.

Президент Володимир Зеленський привітав кримськотатарський народ та всю Україну з цією «знаковою перемогою».

«Визнання ЮНЕСКО кримськотатарського орнаменту «орьнек» — це справді знакова подія. Самобутню культуру корінного народу українського Криму визнано надбанням людства. Вірю, що список нематеріальної культурної спадщини й надалі поповнюватиметься скарбами культурної мозаїки України», - написав Глава МЗС Дмитро Кулеба.

Принцип орнаменталії архітектурної форми, як ознака ідентичності житлової кримськотатарської архітектури. Цей принцип використовується як для зовнішньої поверхні, так і у внутрішньому просторі приміщень.

Особливим є специфіка орнаменту «Орьнек», який притаманний тільки культурі кримськотатарського народу (Рис. 47. А).

4.4. Рекомендації та методика охорони і збереження архітектурної житлової спадщини кримськотатарського народу.

Історія формування та традиції кримськотатарського народу, питання, присвячені архітектурно-планувальній організації традиційної житлової забудови, розглянуто у дослідженні як цілісне системне явище. Проведені натурні дослідження, фотофіксація, аналіз наукових та архівних джерел та фотографії (Рис. 49-54). Проводилось опитування аксакалів кримських татар, свідків минулої доби, здійснювались пошуки документальних свідчень минулого шляхом вивчення мистецьких фондів різних країн. Вивчались матеріали в музеях, у Кримськотатарській бібліотеці ім. І. Гаспринського (м. Сімферополь, у Національній бібліотеці ім. В.І. Вернадського (м. Київ). Всі ці заходи підтверджують збереження дуже незначної історичної традиційної архітектури кримськотатарського житла. Причини цьому: перша депортація кримськотатарського народу у 1850–1863 роки, друга – у 1875–1900 роки, Друга світова війна у 1939 році і знову депортація кримськотатарського народу 18 травня 1944 року, переселення не корінних народів у Крим. У ХХ столітті не достатньо приділялося уваги збереженню та охороні архітектурної спадщини кримськотатарського народу. Існують і природні причини – це неможливість використання старої забудови, яка не відповідає сучасним вимогам комфорту помешкань. Сьогодні продовжується руйнування архітектурної спадщини, таких знакових споруд як Ханський палац у Бахчисараї. Будівництво цього палацу почалося на початку XVI ст. під час правління хана Сахіба I Герая, цей палац є єдиним у світі зразком кримськотатарської палацової архітектури. Також зазнають руйнації такі унікальні пам'ятки як: старовинна мечеть в с. Ай-серез Судакського району, двоповерховий житловий будинок Д.І. Пачаджи у Бахчисараї, Ескі Юрт (вул. Македонського ба). Варто звернути особливу увагу на єдиний в Криму і єдиний в Європі середньовічний Текіє Дервішів в

Євпаторії (XV—XVI ст.) – це унікальна пам'ятка архітектури кримськотатарського мусульманського монастиря. Всього на території Криму було 22 Текіє і лише один з них зберіг свій первозданний вигляд. Окрім вище перерахованих пам'яток доцільно виділити також Джума-Джамі (Хан-Джамі) – найбільшу мечеть на всьому Кримському півострові і головну мечеть Євпаторії, яка була побудована в 1552 за наказом хана Девлет Герая I.

Проведений натурний аналіз історичних кримськотатарських поселень Криму, дослідження їх розпланувальної структури та традиційної житлової забудови показав незадовільний стан охоронних і реставраційних робіт. Процес руйнування продовжується і вимагає термінових заходів для збереження культурної спадщини (Рис. 49-54).

У багатьох історичних містах Криму сьогодні було перервано розвиток або знищено фізично традиційне кримськотатарське житло, і, як наслідок, розпланувально-просторові структури кримськотатарських поселень були втрачені або деформовані. Це пов'язано з різними факторами, такими як війни, нові технології, модернізація міста, будівництво нових будівель на місці старих. Тому постала необхідність зберегти ті споруди і будинки, що не зазнали руйнувань. Для збереження необхідно застосувати методи охорони які рекомендовано науковими дослідженнями та реставраційною практикою. Монографія Леоніда Прибеги «Архітектурна спадщина України. Пам'яткоохоронний аспект» визначає наступні методи охорони: консервація, реставрація, реабілітація, музеєфікація, ремонт та пристосовування об'єктів (Рис. 48).

Одним з основних методів збереження пам'яток визнається передусім консервація. **Консервація** – проведення комплексу ремонтно-відновлювальних заходів з метою збереження пам'ятки у наявному стані та запобігання подальшому пошкодженню. Головною метою цього методу є фіксація будівлі та засоби припинення подальшого руйнування, зміцнення конструкції та відновлення архітектурних елементів. Консервацію зазвичай проводять для об'єктів, які знаходяться в дуже пошкодженому або зруйнованому стані, але ці

заходи обов'язково потребують контролю з боку архітектора-реставратора. Наступним методом та етапом є **реставрація** – відновлення зовнішнього вигляду будівлі, споруди або іншого об'єкта культурної спадщини з метою повернення їх первісного вигляду як ззовні, так і всередині. Збереженням певних функцій пам'ятки є **реабілітація** – це система науково обґрунтованих дій для відновлення культурних та функціональних характеристик архітектурних пам'яток, комплексів, ансамблів та історичних центрів міст. Методом охорони є і **музеефікація**. Цей метод полягає у проведенні науково обґрунтованих заходів для пристосування історико-культурних пам'яток до екскурсійного відвідування та інших культурно-освітніх заходів. Цей процес здійснюється з метою популяризації та збереження культурної спадщини. Зазвичай ці заходи проводяться для пам'яток архітектури, але в останні десятиліття ХХ та початок ХХІ століть у музеефікацію все активніше включаються пам'ятки археології, науки і техніки, а також природи. Ремонт та пристосування об'єктів архітектурних споруд – це процес проведення заходів з відновлення та зміцнення конструкцій будівель з метою подовження їхнього терміну служби та покращення умов експлуатації. Це також може включати зміни у функціональному призначенні будівлі з метою адаптації до сучасних потреб. Такі заходи можуть бути проведені як для збереження історичної спадщини, так і для покращення інфраструктури міста або регіону.

Вибір найбільш ефективного методу збереження архітектурної спадщини на території Криму представляється дуже складним, оскільки ця спадщина складається з різномірних будівель, розташованих по всій території Криму. Процес консервації та визначення об'єктів пам'ятками архітектури все далі стає проблематичним. Отже, охорона об'єктів культурної спадщини регламентується як національними законодавчими та нормативними актами, так і міжнародними правовими документами — конвенціями, рекомендаціями, хартіями. Слід зазначити, що існує законодавчий акт передусім Закон України «Про охорону культурної спадщини» [107, с. 160–195].

При цьому головною метою є необхідність збереження ознак ідентичності кримськотатарської архітектури.

З метою збереження та популяризації архітектурної спадщини, єдиним розумним та обґрунтованим варіантом є метод музеєфікації, що забезпечить цілісність та збереження взірців спадщини в одному місці. Саме створення музею-скансена під відкритим небом дозволило б зберегти відомості про історичну житлову забудову (Рис. 48).

У світі існують багато музеїв під відкритим небом. Подібні приклади можна побачити у Норвегії, Швеції, Данії, Фінляндії, Іспанії, Бельгії, Австрії та інших країнах західної Європи. Широко відомі такі архітектурно-етнографічні музеї-скансени, як музей народного будівництва в місті Сянок (Польща), музей села в Бухаресті (Румунія), музей “Етир” в місті Габрово (Болгарія), Оравський музей народної архітектури в Словаччині та ін.

Створення таких музеїв набуло поширення і в Україні — зокрема, було організовано архітектурно-етнографічну експозицію в Переяславі, Києві, Львові, Ужгороді, Чернівцях. У статті Леоніда Прибєги «Національний музей народної архітектури та побуту: історія створення та засади формування архітектурної експозиції» стисло висвітлюються окремі сторінки історії створення Національного музею народної архітектури та побуту України «Музей просто неба в соціокультурному просторі», який розташований на південній околиці Києва, у Голосіївському районі, поблизу місцевості Пирогів. [195, с. 50-57].

Для створення музею під відкритим небом кримськотатарської житлової архітектури запропоновано територію поселення Коккоз (Соколине), що розташовано біля Бахчисараю (Рис. 55). Автором були проведені натурні обстеження у даному районі і було виявлено, що у селі Коккоз збереглося близько тридцяти традиційних кримськотатарських житлових будинків (Рис. 4, Рис. 49-54). Саме тому пропонується оголосити село Коккоз (Соколине) заповідником, та надати статус пам’яток архітектури будинкам що збереглися. Варто вивчити питання перевезення деяких взірців житлових будинків з різних

районів Криму, або створення їх копій. На території музею буде відроджено кримськотатарську архітектуру XIII–XX ст., житлові будинки різних типів, окремі експозиції, які передавали б уклад життя кримських татар і архітектуру старовинних кримськотатарських будинків (Рис. 56-57). Місцевість, де знаходиться село Коккоз – ідеальне місце для створення музею під відкритим небом. Крізь село йде дорога до Великого каньйону, який приваблює своєю неповторною красою. Нечисленні старі будинки зберігають історію архітектурних традицій кримських татар. Необхідно зберегти гармонію цих будівель і навколишньої природи. Територія повинна охоронятися законом і державою.

Також пропонується розглянути питання про створення копії фрагменту забудови та реконструкція житла кримськотатарської забудови на території Національного музею народної архітектури та побуту України, що розташований на південній околиці Києва, у Голосіївському районі, поблизу місцевості Пирогів. Музей був заснований 6 лютого 1969 під керівництвом Тронька Петра Тимофійовича. У формуванні архітектурної експозиції Національного музею народної архітектури та побуту в Києві приймав значну участь і Леонід Прибега, як член авторського колективу, що займався формуванням експозиції з 1971 по 1984 роки. Окрім того, він очолював архітектурно-реставраційний проєктний відділ Республіканського науково-виробничого реставраційного управління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури з 1973 по 1977 роки. Леонід Володимирович Прибега брав участь у вивченні та реставрації понад 50 об'єктів народної архітектури, включаючи вітряки та церкви. Ці об'єкти стали експонатами Національного музею народної архітектури та побуту в Києві.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про необхідність створення у Криму саме музею традиційної кримськотатарської житлової архітектури. Тому, для збереження архітектурної житлової спадщини запропоновано принцип музеєфікації народної архітектури та традиційного побуту, шляхом створення музею-скансена під відкритим небом. Цей принцип

закладено як рекомендації та методика охорони та збереження архітектурної спадщини кримськотатарського народу та для збереження ознак ідентичності житлової кримськотатарської архітектури. Дослідженням доведено, що це єдиний метод що може бути використано на півострові Крим, для збереження залишків житлової кримськотатарської архітектури.

Така система пам'яткоохоронного моделювання регіональних етноосередків загалом забезпечить повноцінне збереження пам'яток народної кримськотатарської архітектури, а наповнення створеного музею, відповідно до функцій споруд, традиційними автентичними предметами побуту, аксесуарами народної культури, а також формування характерного озеленення садиб, дозволять достовірно відтворити характер традиційного середовища життєдіяльності кримських татар.

Кожен елемент культурної спадщини має свою неповторну цінність, і його втрата становить безповоротну втрату і невідновиме збіднення для цієї спадщини та всього народу. Країни, на території яких розташовані такі елементи, мають відповідальність зберігати їх як частину спільної спадщини людства та передавати їх майбутнім поколінням. Вивчення культурної спадщини, поширення знань про неї та захист сприяють взаєморозумінню між народами.

У сучасному світі з'явилися нові загрози, які серйозно надають небезпеку культурній спадщині, що є невід'ємною частиною загальної спадщини людства. Ця спадщина відіграє важливу роль у збагаченні та гармонійному розвитку сучасної та майбутньої цивілізації.

Будь-які втрати культурних здобутків неминуче відображаються на нинішньому та прийдешніх поколіннях, приводять до духовної деградації, фальсифікації історії, втрати історичної пам'яті, знищення інтелектуального та творчого потенціалу суспільства в цілому.

Одним з основних факторів, що сприяють формуванню національної свідомості та оновленню духовності кримськотатарського народу, є збереження національної та всесвітньої культурної спадщини. Щоб досягти цієї мети,

необхідно негайно впровадити комплексну державну політику в галузі охорони пам'яток. Головною метою цієї політики є створення ефективної системи захисту культурної спадщини, що охоплює виявлення і використання її економічного, культурно-освітнього, туристичного та іншого потенціалу.

Отже, можна зробити висновок, що кримськотатарська архітектура, зберігаючи в своїй основі кримськотатарські риси, характеризується яскраво вираженою регіональною спільністю архітектурно-будівельних традицій. Ця спільність проявляється у використанні архітектурно-художніх і конструктивних прийомів і способів, архітектурна ж форма традиційних споруд органічно пов'язана з конструктивною структурою і нею визначається.

Підводячи загальний підсумок в дослідженні реконструкція житла кримськотатарських будинків, пам'яток народної архітектури, варто ще раз звернути увагу на величезний пласт національних архітектурно-містобудівних досягнень, які своїми формами відображають глибинні корені кримськотатарської історії, культури і традицій народу, його творчий характер і художній талант. Як документальні свідчення минулого, архітектурно-мистецькі надбання держави вони повинні бути збережені для нащадків.

Висновки до розділу 4

Незважаючи на значний обсяг інформації про містобудівні утворення у Криму, досі не здійснено комплексного ґрунтового дослідження архітектурно-планувальної структури кримськотатарських будинків. Проведений аналіз гнучкість архітектурно-планувальних рішень структури кримськотатарських будинків у степовому, гірському, передгірному та південно бережному районах Криму дозволив утворити типи планувальної організації кримськотатарського житла. Структура поділена на такі типи: лінійна, кутова, замкнена, продовжена. Лінійна забудова утворюється з одно, двох та трьох камер із внутрішнім двориком. Кутова забудова складається з кількох протяжних камер, коридорів, веранд. Замкнута забудова формується чотирма камерами. Продовжена забудова утворюється з двох або триповерхових багатокамерних будинків із

внутрішніми двориками. Для степового району Криму властивий лінійний тип організації кримськотатарського житла. Передгірному району властивий кутовий і замкнутий тип. Гірському району — замкнутий і продовжений тип. Це планування характерне також і для південнобережного району Криму. Матеріал дослідження демонструє, що ідентичність кримськотатарського житла підкреслюється через виявлення різних типів планувальної організації, таких як лінійний, кутовий, замкнутий і продовжений, які використовуються для кримськотатарських житлових будівель. Це є принцип поетапного формування функціонально-планувальної організації кримськотатарського житла.

У підрозділі проаналізовано архітектурно-просторову композицію кримськотатарського житла та його образно-функціональну своєрідність в степовому, передгірному, гірському, та південнобережному районах Криму. Встановлено чотири типи композиційної системи архітектурно-просторової організації кримськотатарського житла, а саме: ординарний, консольний, терасний та каскадний. Ординарний тип архітектурно-просторової організації характерний конструктивною однорідністю будинків — всі вони складаються з одне, двох, трьох, чотирьох камер. Консольний тип архітектурно-просторової організації визначає консольне винесення верхнього поверху або його частини (кр.тат. «тереме»). Терасний тип архітектурно-просторової організації може відноситися як до одноповерхових, так і до двоповерхових будинків. Переважно ці будинки розташовуються на перепадах рельєфу і тому різні частини будівлі знаходяться на різній висоті. Таким чином утворюються тераси на покрівлях. Каскадний тип композиційної системи формувався шляхом зсуву верхнього поверху — таке зміщення утворює каскадну форму будівлі і з'являються тераси на різній глибині, які стають меншими з кожним рівнем. Каскадна забудова дозволяє будувати на складному рельєфі. Аналіз типів композиційної системи архітектурно-просторової організації кримськотатарського житла дозволяє встановити перший принцип — це принцип відповідності об'ємної просторової структури будинку особливостям умов місцевості. Він полягає у наступному: при побудові композиційної

системи архітектурно-просторової організації, важливим є естетично осмислене використання природно-ландшафтних особливостей місцевості. Найпоширенішим композиційним прийомом є розміщення архітектурних доміант на високих відмітках рельєфу – на вершинах пагорбів, на ребрах крутих укосів. Завдяки цьому збільшується зона візуального сприйняття архітектурного об'єкта та, відповідно, зона його композиційного впливу. Розміщення архітектурних доміант дозволяє або посилити, або послабити їхню композиційну значимість. Найбільший композиційний ефект досягається при розміщенні архітектурних доміант на височинах біля водних просторів – на високих берегах річок, озер, водосховищ, що добре проглядаються з широких територій. Композиційний аналіз простору дає змогу виявити геометрію ландшафту, його об'ємно-просторові характеристики. При формуванні композиційного задуму враховуються великі просторові форми ландшафту – домінуючі височини, круті укоси, тераси, акваторії, масиви зелених насаджень. Надалі, для опрацювання проєктного рішення використовуються більш детальні дані про ландшафтні умови. Було здійснено аналіз оформлення та декорування зовнішнього та внутрішнього простору, і також окремих елементів. Особливим є специфіка орнаменту «Орьнек», який притаманний тільки культурі кримськотатарського народу. Визначено значення кримськотатарського орнаменту та декоративного оздоблення елементів кримськотатарського житла в XVIII–XIX століттях у системі урахування геометричності передумов, закономірностей та особливостей розвитку стилістичних та композиційних рішень в кримськотатарській архітектурі, виявлено їх значення для формування архітектури у Криму у XX ст. за умов реконструкції. Доведено, що становлення і розвиток кримськотатарської архітектури нерозривно пов'язані з культурою оформлення інтер'єру, яка включає в себе повноцінний синтез усіх видів декоративно-прикладного мистецтва. Особливу роль в декоративному оздобленні елементів кримськотатарського житла займають керамічні вироби. Встановлено більше декількох сотень оригінальних орнаментів і стилеутворюючих елементів

декоративного оздоблення, які, спільно з вітражами, мають велику емоційно-художню силу у формуванні образу архітектурної середовища. Дослідження архітектурно-просторової організації житлових будинків дозволило встановити принципи створення зовнішнього та внутрішнього простору архітектурної форми. **Принцип каскадного формування просторової організації житлових будинків. Та принцип орнаменталізації архітектурної форми.** Ці принципи відображають ідентичність архітектури традиційного кримськотатарського житла (Рис. 42- 47).

У підрозділі досліджено кримськотатарські будинки півострова, що мають значний історико-культурний потенціал та можуть розглядатись як об'єкти культурної спадщини. У багатьох історичних містах Криму втрачено значення кримськотатарського житла, а їх розпланувально-просторові структури були деформовані або знищені. З цього приводу важливо зберегти те, що не зазнало руйнувань, зосереджуючись на збереженні ознак ідентичності кримськотатарської архітектури. Кримськотатарське житло є унікальним і неповторним, має чотири типи, гнучкість архітектурно-планувальних рішень структури та архітектурно-просторової організації і особливості художньо-декоративного оздоблення інтер'єру, які класифіковані і прив'язані до місцевості Криму. І саме це надає можливість визнати його цінність і віднести його до національної спадщини або навіть до світової спадщини ЮНЕСКО. Тому що воно є дуже оригінальним.

В дослідженні визначено, що в документах Ради Європи та ЮНЕСКО відкритий простір визнається важливою частиною міської культурної спадщини, відзначається його освітнє, екологічне та соціальне значення. Встановлено, що в Україні її культурно-історична пам'ять невідривно пов'язана з просторами міст, що несуть в собі етнічні коди нації, втілюють її ідентичність. Збереження існуючих просторів міст в Україні є пріоритетом політики та ідеології держави.

Для збереження архітектурної житлової спадщини запропоновано **принцип музеєфікації народної архітектури та традиційного побуту,**

шляхом створення музею-скансена під відкритим небом в селі Коккоз (Соколине) Бахчисарайського району. Було доведено, що цей метод – єдиний, який може бути застосований на півострові Крим для збереження залишків кримськотатарської архітектури (Рис. 57). Таким чином, немає альтернативних методів збереження цієї архітектури на території Криму. Також запропоновано розглянути питання про створення копії фрагменту житлової кримськотатарської забудови і у м. Києві, на території Національного музею народної архітектури та побуту України.

Впровадження таких стратегій розкриває можливості для подальшого сталого розвитку історичних міст на основі пріоритету історико-культурної спадщини, збереження та підсилення національної ідентичності та розвитку соціальних програм для покращення життя населення.

Загальні висновки:

1. Аналіз соціально-культурного розвитку кримськотатарського етносу дозволив встановити комплекс основних історико-політичних та соціокультурних чинників, які вплинули на формування архітектури кримськотатарського житла протягом XV – початку XX століття.

Етнічна основа виникнення кримськотатарського народу дуже складна й формувалася під впливом різнобічних етносів. Історія свідчить, що кримськотатарський народ постійно зазнавав великих втрат. Політика самодержавства на території Кримського півострова щодо кримськотатарського населення в період кінця XVIII ст. – першої половини XIX ст. була колонізаторською і завдала непоправної шкоди чисельності кримськотатарського народу, його матеріальній та духовній культурі. Відбулося декілька хвиль депортацій кримськотатарського народу. Перша – у 1850–1863 роках, друга – у 1875–1900 роках і третя депортація – під час Другої світової війни 18 травня 1944 року. Але попри це була створена самобутня архітектура з унікальним стилем, проста і вишукана водночас, яка утворювала єдине ціле з довкіллям.

2. Вивчення та аналіз бібліографічних джерел та наукових публікацій показали, що достатньо багато робіт присвячено формуванню історії та традиціям кримськотатарського народу. Водночас рівень вивченості питань, присвячених містобудівним особливостям житлової забудови, недостатньо висвітлено в дослідженнях. Є роботи, які присвячені архітектурі реконструкції житлових будинків, але вони не мають системного характеру. Аспекти архітектурно-планувальної організації житлової забудови, типологія будинків недостатньо вивчена. Практично немає досліджень щодо методів охорони та збереження архітектурної спадщини, зокрема саме житлової архітектури. Всі ці питання потребують подальшого дослідження.

3. Враховуючи незначну кількість збереженої традиційної житлової архітектури, для дослідження було залучено джерела візуальної інформації: художні твори, присвячені архітектурі та природі Криму, архівні фотодокументи, листівки. Фактологічною основою дослідження є матеріали, отримані в результаті натурних обстежень історичної забудови Криму, вивчення спеціалізованих видань періоду 1880–1939 рр., які зберігаються у фондах БІКАМЗ (Кримського історичного музею-заповідника в Бахчисарай), у фондах наукової бібліотеки імені І. Гаспринського, джерел з фондів музеїв міст Сімферополь, Бахчисарай та приватних колекцій, архітектурних матеріалів державних сховищ (Державний архів Автономної республіки Крим). В результаті досліджень отримано візуальну, достатньо правдиву інформацію про природу та архітектуру традиційних кримськотатарських будинків. Цей аналіз дозволив глибше дослідити архітектуру у вибраних районах Криму.

4. Для досягнення мети та завдань було створено комплексну методіку дослідження, що базується на системному та міждисциплінарному підходах. Для проведення дослідження розроблено алгоритм, який включає такі етапи: формулювання проблеми, опис системи, визначення стратегічної мети, діагностику системи, розробку й вибір альтернатив розв'язання проблеми та ухвалення рішень. Основою методики є декомпозиція об'єкта на дві комплементарні ознаки «форма-функція», за якою виділяються складові, такі як

об'ємно-просторова та функціонально-просторова організація, а також складова інженерно-технічного вирішення. Дослідження кримськотатарського житла проводилося на різних рівнях: макро-, мезо-, та мікрорівнях. Для цього було використано архівні документи й картографічні джерела, що фіксують стан кримськотатарського житла на різних етапах розвитку. Під час постановки проблеми були визначені теоретичні передумови дослідження, включаючи огляд стану дослідження об'єкта та сформульовано визначення кримськотатарського житла з використанням методів термінологічного аналізу й операціоналізації понять, заснованих на критичному аналізі наукової літератури. Для створення інформаційної моделі об'єкта, дослідження його генези та архітектурно-містобудівного розвитку було використано такі методи дослідження: історико-генетичний, історико-архітектурний, історико-містобудівний, композиційний та метод типологічної класифікації. Для цього було проаналізовано наукову літературу з напрямку історії архітектури та містобудування, історії права та історії культури. В дослідженні використано методи емпіричних досліджень, включаючи спостереження, фотофіксацію, натурні дослідження, порівняння, статистичний метод та картографування. Для аналізу було використано бібліографічні й архівні джерела (письмові та картографічні), а також емпіричні дані, що склалися з архітектурних і містобудівних артефактів.

Використані наукові методи дозволили ретельно проаналізувати та систематизувати джерела, що відображають формування традиційного кримськотатарського житла, а також виконати наукове дослідження високої якості.

5. Проаналізовано та визначено вплив на містобудівну розпланувальну організацію кримськотатарської житлової забудови й житлових будинків системи кліматичних, географічних та містобудівних чинників. Аналізом було визначено чотири основні кліматогеографічні райони, які відрізняються за своїми властивостями один від одного. Це степовий, передгірний, гірський та південнобережний райони півострова Крим. Їх відмінності вплинули на

містобудівні, конструктивні, планувальні та просторові властивості житлових будинків.

6. Проведено натурні дослідження у визначених кліматогеографічних районах, а саме в містах та поселеннях: Євпаторія, Карасубазар (Білогірськ), Бахчисарай, Коккоз (Соколине), Гурзуф. Це дозволило вдосконалити типологію містобудівної розпланувальної організації кримськотатарської житлової забудови й розробити чотири основні моделі. А саме: компактну, розчленовану, розосереджену та ярусну містобудівну розпланувальну організацію, що пов'язана з місцерозташуванням. Аналіз містобудівної розпланувальної організації виявив різницю цих типів забудови.

7. Визначено типи конструктивних систем кримськотатарських житлових будинків, а саме: стінові, каркасні, змішані. Вдосконалено відомості про будівельні матеріали, своєрідність конструкцій та архітектури. Встановлено залежність вибору матеріалу та конструкцій від району розташування житлової забудови.

8. Удосконалено прийоми та типи функціонально-планувальної організації кримськотатарських житлових будинків. Виявлено чотири типи функціонально-планувальної організації житлових будинків: лінійний, кутовий, замкнутий, продовжений. Аналіз функціонально-планувальної організації житлових будинків дозволив визначити принцип поетапного формування функціонально-планувальної організації як ознаку ідентичності житлової кримськотатарської архітектури на основі аналізу типів планувальної організації житлових будинків, а також їх організації.

9. Узагальнено основні прийоми та типи архітектурно-просторової організації кримськотатарських житлових будинків: ординарний, консольний та каскадний, виявлено особливості об'ємно-просторової композиції й образної виразності. Проведено аналіз оформлення, декорування як зовнішнього та внутрішнього простору, так і окремих елементів. Аналіз архітектурно-просторової організації житлових будинків дозволив визначити принципи формування зовнішнього і внутрішнього простору архітектурної форми. Це –

принцип каскадного формування просторової організації житлових будинків та принцип орнаментації архітектурної форми. Саме ці принципи є ознакою ідентичності житлової кримськотатарської архітектури.

10. Для збереження архітектурної житлової спадщини запропоновано принцип музеєфікації народної архітектури та традиційного побуту шляхом створення музею просто неба в селі Коккоз (Соколине) Бахчисарайського району. Дослідженням доведено, що це єдиний метод, який можна використати на півострові Крим для збереження залишків житлової кримськотатарської архітектури. Також запропоновано розглянути питання про створення копії фрагменту житлової кримськотатарської забудови у м. Києві на території Національного музею народної архітектури та побуту України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абаев В.И. Скифо-европейские изоглосы. М., 1965.
2. Абкадыров Р. Традиционное жилище. Очерки истории и культуры крымских татар. Симферополь, 2005. 208 с.
3. Аджиредин П. «Къарасувнынъ дерт кошеси» доланайыкъ! Къырым. 2005. № 49. с. 4.
4. Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). Київ: Вища шк. 1991.
5. Акчокраклы О. А. Новое из истории Чуфут-Кале. КСИА. 1973. № 29–30. с. 108–113.
6. Акчокраклы О. А. О раннесредневековых крепостных стенах Чуфут-Кале. КСИА. 1974. № 140.
7. Акчокраклы О. А. Чуфут-Кале по материалам раскопок. ИТОИАЭ. 1929. с. 170–188.
8. Акчурина-Муфтиева Н. Декоративно-прикладное искусство крымских татар XV–первой половины XX вв.: монография. Симферополь: ОАО «Симферопольская городская типография», 2008. 392 с.
9. Акчуріна-Муфтієва Н. Був знаним зодчим і педагогом (Пам'яті архітектора І. Г. Шемседінова). Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки (Мистецькі обрії). Збірник наукових праць. 2008. № 10. с. 355–356.
10. Александров И. Ф. О мусульманском духовенстве и управлении духовными делами мусульман в Крыму после его присоединения к России. ИТУАК. 1914. № 51. с. 207–220.
11. Александров И. О мусульманском духовенстве и управлении духовными делами мусульман в Крыму после его присоединения к России. ИТУАК. 1914. № 51. с. 207–220.
12. Араухо И. Архитектурная композиция / Пер. с исп. М. Г. Бакланова, А. Михе. М.: Высшая шк. 1982. 208 с.
13. Артамонов М. История хазар. Л., 1962.

14. Асеев Ю. С., Игнаткин И. О. Архитектура. К.: Держ. вид. образ. мист. і муз. літ. УРСР, 1961. 38 с.
15. Ахтемова Э. «Гоньлюм Къырымда». Рессам Ирфан Шемсединовынъ 90 йыллыгына [къырымтатар санат музейи залында серги ачылды]. Янъы дюнъя. 2009.
16. Ахтемова Э. Душой с Крымом. «Голос Крыма». 2009.
17. Ахтемов Р. Белли мимарнынъ арзусы: [Мимар И. Шемсединов ве онынъ бабасы Г. А. Шемсединов акъкъында]. Достлукъ. 1990.
18. Бадер О. Н. Музеефикация археологических памятников. Советская археология. 1978. с. 138–153.
19. Бадер О. Н. Некоторые памятники палеолита и мезолита в восточной части горного Крыма. История и археология древнего Крыма. Киев, 1957.
20. Бантыш-Каменский Н. Реестр по делам Крымского двора с 1474 по 1779 г. Симферополь, 1893.
21. Барбаро И. Путешествие в Тану. Барбаро и Кантарини. Л., 1971.
22. Бартенев И. А., Батажкова В. Н. Очерки истории архитектурных стилей. М.: Из. искусство, 1983. 163 с.
23. Бахрушин С. Основные моменты истории Крымского ханства. История в школе. 1936. № 3.
24. Бекман У. А., Клейн С. А., Дж.А.Даффи. Розрахунок сонячного теплопостачання. М.: Енергоіздат, 1982. 79 с.
25. Беликов Д. Христианство у готов. Казань, 1987.
26. Бернштам А.Н. О деревянных постройках Крыма (Материалы Эски-Керменской экспедиции 1931-1933 гг.). ИГАИМК. 1935. № 117.
27. Бертъе-Делагард А. Л. Исследование Крыма/Чуфут-Кале и вопрос локализации города/ некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде. ИТУАК. 1920. с. 1–135.
28. Бертъе-Делагард А.Л. Остатки древних сооружений в окрестностях Севастополя и пещерные города Крыма. ЗООИД. 1886. Т. 14. с. 172–179.
29. Бестужев И.В. Крымская война. М, 1956.

30. Бжишкян М. Кеозлов или Евпатория. Сурб-Хач. 1996. № 2. с. 33-36.
31. Блаватский В.Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1954.
32. Blumenfeld G.F. Крымско-татарское землевладение. Одесса, 1888.
33. Бобин В.В. Черты сходства культур древнего населения Крыма и Северного Кавказа времен перехода от бронзы к железу // История и археология древнего Крыма. Киев, 1957.
34. Боданинский У. Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму. Симферополь, 1930. 31 с.
35. Боданинский У. Бахчисарайские памятники. Симферополь: Типография Тавричес. Губернс. Земства, 1916. 6 с.
36. Браун Ф.А. Разыскания в области гото-славянских отношений. СПб, 1899.
37. Броневский Мартин. Описание Крыма. ЗООИД. 1863. Т. V.
38. Брич М. Музеєфікація пам'яток архітектури та містобудування як засіб збереження історико-культурної спадщини. Історико-культурна спадщина в демократичному суспільстві: сприяння діалогу, примиренню та відповідальності: Тези II Міжнародної науково-практичної конференції. Львів, Україна, 17-18 квітня 2015. Львів: Національний університет «Львівська політехніка». с. 78–82.
39. Брич М. Музеєфікація пам'яток архітектури та містобудування як засіб збереження історико-культурної спадщини. Historical and Cultural Studies, Львів, 2015. с.31–35.
40. Брич М. Т. Архітектурно-просторова організація музеїв під відкритим небом в Україні. Львів, 2020. с.46-50
41. Буданова В.П. Готы в эпоху Великого переселения народов. М., 1990.
42. Буданова В.П. Передвижение готов в Северном Причерноморье и на Балканах в III в.: (по данным письменных источников). Вестник древней истории. 1982. № 2. с. 155–174.

43. Бунин А. В., Саваренская Т. Ф. Градостроительство XX века в странах капиталистического мира. Т.2. М.: Стройиздат, 1979. 411 с.
44. Буров Г.М. Топография и архитектура Бахчисарая и его ближайших окрестностей в 1665-1666 гг. по данным Эвлии Челеби. Известия Крымского республиканского краеведческого музея. 1994. № 5. с. 68.
45. Буткевич Л. М. История орнамента. СПб: Владос, 2008. 267 с.
46. Бистряков Г. К., Литвинова Л. Г., Хохол Ю. Ф. Архітектурно-просторова організація сіл. Питання реконструкції. К.: Будівельник, 1991. 98 с.
47. Васильев А.А. Готы в Крыму. ИГАИМК. 1921. Т.1.
48. Вдовиченко И.И., Колтухов С.Г. Древние укрепления Северного Крыма. СА, 1986.
49. Веймарн Е.В., Стржелецкий С.Ф. К вопросу о славянах в Крыму. ВИ. 1952. №4.
50. Веймарн Е. В. О двух неясных вопросах средневековья Юго-западного Крыма. Киев: Наук. Думка, 1968.
51. Венедиктов А. И. Архитектурная наука в странах западной Европы (От античности до XX в.): Автореф. на с. уч. ст. д-ра искусствоведения. М.: Ин-т истории искусств Мин. культ. РСФСР, 1969. 52 с.
52. Вечерський В. В. Українські дерев'яні храми. К.: Наш час, 2007. 271 с.
53. Влияние ислама на средневековую Европу. М., 1976.
54. Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. 2013.
55. Возгрин В.Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны (история дипломатических отношений в 1697 — 1710 гг.). Л., 1986.
56. Возгрин В.Е. Дипломатические связи Швеции и Крыма накануне и после Полтавы. Скандинавский сборник. 1985. Т. 29.
57. Возгрин В.Е. по истории шведско-крымских отношений в Архиве ЛОИИ. Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1978. №9.
58. Волков М. Четыре года города Кафы. ЗООИД. 1872. Т. VIII.

59. Волков М.А. О соперничестве Венеции с Генуей. Сборник Венециано-Генуэзских грамот (1342–1494). Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 4, Отд. 4-5. Одесса, 1860. с. 151-236.

60. Волости и важнѣйшія селенія Европейской Россіи. По данным обслѣдованія, произведеннаго статистическими учрежденіями Министерства Внутренних Дѣл, по порученію Статистическаго Совѣта. – Санкт-Петербург: Статистический комитет МВД, 1886. – Т. 8. – С. 80. – 157 с.

61. Волошин М. Пути России. Париж: "Эхо", 1969.

62. Вольфсон Б. Присоединение Крыма к России в 1783 г. Исторический журнал. 1941. №3.

63. Все про Крым: Довідково-інформ. вид. / За заг.ред. Д.В. Омельчука. Харків: Каравелла, 1999.

64. Высотская Т.Н. Скифские городища. Симферополь, 1975.

65. Гайдукевич В.Ф. Боспор и скифы. Проблемы истории Причерноморья в античную эпоху. М., 1959.

66. Гаспринский И. Русское мусульманство. Симферополь, 1881.

67. Гаспринский И. Крымские азисы. Восточный сборник. СПб, 1913. Кн. 1. с. 48-59.

68. Гаспринский И. Крымские азисы (гробницы святых). Восточный сборник. СПб, 1913. с. 214–216.

69. Гейд В. История торговли Востока в средние века. ИТАК. 1915. № 52. с. 438.

70. Геродот. История в девяти книгах. Л., 1972.

71. Герцен А.Г. Крепость драгоценностей: Кырк-Ор. Чуфут-Кале. Симферополь, 1993.

72. Гинзбург М. Социалистическая реконструкция южного берега Крыма. Материалы районной планировки ЮБК: архитектура, обследование, решения/Авт. кол. ГИПРОГОРа г. Москвы; под ред. проф. М. Гинзбурга/. ГААРК. Ф. Р. 1681. Оп. 1. Д. 5. Симферополь: Гос.изд. Крым АССР, 1933. с. 264.

73. Гнатюк Л.Р., 2010. Архітектурно-просторова організація сакральних комплексів історичної Волині. Кандидат наук. Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури Міністерства культури і туризму України.

74. Гнесь І.П. Формування архітектурно-типологічної структури сучасного міського житла в Україні. Львів, 2014.

75. Гнесь І.П. Соціально-психологічні фактори комфортності житлового середовища. Проблемы теории и истории архитектуры Украины Сборник научных трудов. Одесса, 2014. с. 65-73.

76. Гнесь І.П., Стрипа Г.І. Екожитло як можливість відновлення зв'язку людини і природи. Містобудування та територіальне планування. Львів, 2011.

77. Гнесь І.П. Актуальні проблеми і задачі житлової політики у великому місті. Львів, 2016.

78. Гольдберг М. Крым и крымские татары. Вестник Европы. 1883. Т. VI. № 11.

79. Гордлевский В. Организация цехов у татар. Труды Этнографическо-археологического музея. МГУ. 1928. Вып. IV.

80. Горн Н.К. О геоморфологии Горного Крыма. Вестник Ленинградского университета. 1948. №11. с. 36-45.

81. Горчакова Е. Воспоминания о Крыме. М., 1883. Т. I — II.

82. Груббе Г., Кучмар А. Путеводитель по архитектурным формам. Справочник / Пер. с нем. М. В. Алешечкиной. Москва: Стройиздат, 1990. 215 с.

83. Гумилев Л.Н. О людях, на нас не похожих. Советская культура. 1988.

84. Гумилев Л.Н. Открытие Хазарии. М., 1966.

85. Гутнов А., В. Глазычев. Мир архитектуры: Лицо города. М.: Мол. гвардия, 1990. 350 с.

86. Давидов. А.В., Коломоєць А.М. Синтез мистецтв у підготовки архітекторів: Тези XII Всеукраїнської наукової конференції. Київ: КНУБА, 2020.

87. Давидов А.М., Олійник Г.І. Архітектура та містобудування. Київ: НАОМА, 2020.

88. Давидов А.М., Тімохін В.О. Конкурсне проектування в сучасній архітектурній освіті: Тези. Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Еволюція уявлень в архітектурній і художній освіті: погляд в майбутнє». Харків: ХНУМГ ім. Бекетова, 2021. с. 216-217.

89. Давидов А.М., Тютіна Л.В. Основні ознаки поняття сучасна архітектура: Тези Міжнародної наукової конференції «МИСТЕЦТВО НА ЗЛАМІ: КРИЗОВІ МОМЕНТИ ПОСТУПУ» в межах Всеукраїнської творчо-наукової акції «Мистецтво молодих 2019». Київ: КНУБА, 2019. с.34

90. Давидов А.М., Тютіна Л.В. Особливості пластичної мови архітектури ХХІ ст. Науково-практична конференція Історія, теорія та практика розвитку архітектурно-містобудівного середовища: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої до 90-річчя КНУБА, до 30-річчя кафедри дизайну архітектурного середовища, до 30-річчя кафедри теорії архітектури. Київ: КНУБА, 2020. 106 с.

91. Декларация Всемирной конференции ЮНЕСКО от 06.09.1982 г. по политике в области культуры (МОНДИАКУЛЬТ, Мехико, 1982 г)/ URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/pdf/decl_diversity.pdf

92. Демин М. М. Управление развитием градостроительных систем. Киев: Будівельник, 1991. 185 с.

93. Доватур А.И., Каллистов Д.И., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. Л., 1982.

94. Доклад императрице Екатерине II по вступлении ея на престол, изображающий систему крымских татар, их опасность для России и претензию на них. ИТАК, 1916. № 53.

95. Домбровский О.И. Средневековые поселения и «исары» Крымского Южнобережья. Феодальная Таврика. Киев, 1974. с. 115–128.

96. Домбровский О.И., Щепинский А.А. Археологические загадки Красных пещер. Симферополь, 1962.

97. Драчук В., Кара Я., Челышев Ю. Керкинитида - Гёзлёв – Евпатория. Археологические памятники Крыма. Симферополь: Таврия, 1977. с. 47–48.
98. Драчук В.С., Кутайсов В.А. Исследование Керкинитиды. СА. 1985. № 1.
99. Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России в 1775 – 1780. СПб, 1885-1889. Т. I – IV.
100. Дубровский М. Жилище крымских горных татар. С.: Издательство Тавричesk. Губерн. Земства, 1914. 22 с.
101. Дюбуа де Монпере Ф. Путешествие по Кавказу, к черкесам и абхазам, в Грузию, Армению и Крым. В 6 т. Париж, 1843.
102. Евгения Асан. Универсальный язык узоров. Историко-этнографический журнал Qasevet. С., 2002. № 1.
103. Єна В.Г. Природа Криму. Крим: сьогодення та майбутнє: Зб. Статей. Сімферополь: Таврія, 1995.
104. Зайцев И.В. Крымская историографическая традиция XV–XIX веков: пути развития: рукописи, тексты и источники. М., 2009.
105. Закон України «Про національні меншини в Україні» від 06.09.1992 р., ст.6 Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 36, ст. 529 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2494-12>.
106. Закон України «Про музеї та музейну справу». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995, №25, с.191. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80> [Дата звернення 11 листопада 2019].
107. Закон України «Про охорону культурної спадщини». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, №39, с.333. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14> [Дата звернення 11 листопада 2019].
108. Залеская Н. «Керамика с поливой, люстром и другими способами орнаментации».
109. Засыпкин Б.Н. Памятники архитектуры крымских татар. Крым (М.). 1929. №2 (4).

110. Земпер Г. Практическая эстетика / Пер. с нем. В. Калиша. М.: Искусство, 1970. 320 с.

111. Ибрагимова А. М., Гаврилюк Н. А. Тюрбе хана Хаджи Герая (по материалам археологических исследований 2003-2008 гг.). Киев-Запорожье, 2010. 173 с.

112. Ієвлева В.П., 2008. Методичні рекомендації щодо музеєфікації нерухомих пам'яток науки і техніки. Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень, вип. 2, с.14-28.

113. Иконников А. В. Историзм в архитектуре. М.: Стройиздат, 1997. 559 с.

114. Иконников А. В., Степанов Г. П. Основы архитектурной композиции. М.: Искусство, 1971. 223 с.

115. Иконников А. В. Функция, форма, образ в архитектуре. М.: Стройиздат. 1986. 287 с.

116. Иконников А. В. Художественный язык архитектуры. М.: Искусство, 1985. 175 с.

117. Историко-архитектурный опорный план города Бахчисарая Автономной Республики Крым. Т.1. Кн.1. Текстовая часть и материалы фотофиксации. Киев, 2013. 49 с.

118. Кайдановська О.О. Портфоліо у професійній діяльності та освіті архітектора. Вісник Національного університету. Львівська політехніка. Серія: Архітектура.

119. Кайдановська О.О. формування моделі інтегрованого розвитку міського простору. Вісник Національного університету. Львівська політехніка.

120. Кайдановська О.О., Васильків Д. Містобудування та територіальне планування. Вісник Національного університету. Львівська політехніка. с. 247-256

121. Кеппен П.И. Крымский сборник: О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. СПб, 1837.

122. Керимова Г. Ирфан Шемседinov - профессор архитектуры, художник [электронный ресурс]: [Ana Yurt]. URL: <http://anaurt.com/qrt/content/irfan-shemsedinov-professor-arhitektury-hudozhnik>
123. Кизилов М. Б. Книга путешествий Эвлия Челеби: пер. с турец. С.: Таврия, 1996. 240 с.
124. Килеса В.Г. На маршруте Белогорск: Очерк – путеводитель. Симферополь: Таврия, 1975. 634 с.
125. Килессо С. К. Архитектура Крыма. К.: Будівельник, 1998. 95 с.
126. Ключевые понятия музеологии, 2012. Перевод на русск. яз. А.В. Урядниковой. Armand Colin. Режим доступа: <http://icom-russia.com/upload/iblock/532/5323743f731b222714f20ba0205ec238.pdf> [Дата звернення 17 жовтня 2018].
127. Козлова, С. Е. Роспись стекла. Львов: Карт Родник, 2004. 206 с.
128. Колосов Ю.Г. Белая скала. Симферополь, 1977.
129. Кондараки, В. Х. Универсальное описание Крыма [Текст]. СПб: «Петербург Типография В. Велиева», 1875. 106 с.
130. Корсаков В.В. По поводу 100-летнего юбилея присоединения Крыма. Симферополь, 1883.
131. Крикун Е. В. Архитектура Южнобережья. С.: Крым, 1970. 96 с.
132. Крикун Е.В. Памятники крымско-татарской архитектуры (XIII – XX в.в.). Симферополь: Крымучпедгиз, 1998. 111 с.
133. Курбатов Ю. Архітектурні форми і природний ландшафт: композиційні зв'язку.
134. Кутайсов В.А. Гезлев в XV–XVIII вв. Исторический очерк. Историческое наследие Крыма. 2004. № 8. с. 92–99.
135. Куфтин Б. А. Жилище крымских татар в связи с историей заселения полуострова. М.: Наука, 1925. - 50 с.
136. Куфтин Б. А. Южнобережные татары Крыма // Забвению не подлежит (Из истории крымско-татарской государственности и Крыма). – Казань, 1992, с. 245.

137. Куцевич В.В. Архітектурна типологія громадських будинків і споруд. Сучасні тенденції розвитку «Сучасні проблеми архітектури і містобудування». Науково-технічний збірник. К.: КНУБА, 2014. Вип. 35. с. 376-384.

138. Куцевич В.В. Оновлення історичного середовища на основі реконструкції «Досвід та перспективи розвитку міст України». Збірник наукових праць. К.: ДП УНДНДПМ «ДІПРОМІСТО» ім. Ю. Білоконя, Логос, 2014. Вип.

139. Куцевич В.В. «Проблеми реконструкції в теорії та практиці містобудування». с. 46–53.

140. Куцевич В.В. Історизм у сучасній архітектурі Будівництво України. К., 2016. №2. с. 2–6.

141. Куцевич В.В. Універсальний дизайн як основа організації архітектурного безбар'єрного середовища «Українська академія мистецтв». Дослідницькі та науково-методичні праці. К.: НАОМА, 2017. Вип. 26. с. 98-109.

142. Лапицкая С. Завоевание и колонизация Крыма царизмом. Исторический журнал. 1937. №7.

143. Лашков Ф.Ф. Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 г. ЗООИД. Т. XIV. 1886.

144. Лашков Ф.Ф. Несколько слов об исторической судьбе Крыма. Симферополь, 1881.

145. Лесков А.И. Горный Крым в I тысячелетии до н. э. Киев, 1965.

146. Лоїк Г. К. Формування сільських населених пунктів і реалізація земельної реформи / Г. К. Лоїк, В. І. Кисіль, Н. В. Савинець. Вісник Львівського державного аграрного університету, 1996. № 1. с. 133-139.

147. Ломакин И. Э., Иванов В. Е., Кочелаб В. В. Тектонические факторы развития новейших геодинамических процессов Юго-западного Крыма. ISSN 19997566. Геология и полезные ископаемые Мирового океана. Киев, 2014. № 3.

148. Лотман Ю. М. Избранные статьи в трех томах. Т. I Статьи по семиотике и топологии культуры. Таллин: «Александра», 1992. с.191–199.

149. Люк Д. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин. ЗООИД. 1879. Т.П.
150. Маркевич А.И. Переселения крымских татар в Турцию в связи с движением населения в Крыму. Известия АН СССР. Отдел гуманитарных наук. 1928. с. 4–7.
151. Марков Е.Л. Очерки Крыма. СПб, 1902.
152. Концепція естетики в архітектурі. «Традиційна» і «академічна» архітектура / А. І. Марковський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. – 2018. – № 893. – С. 79–86. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPARX_2018_893_12
153. Мартьянов Г.П. Последняя эмиграция татар из Крыма в 1874 г. СЛ. 1887. №45-46.
154. Марцеллин А. История. Т. III. Киев, 1908.
155. Меметов А.М. Крымские татары (Историко-лингвистический очерк). Симферополь, 1993.
156. Мнение о Крыме, поданное в 1802 г. адмиралом Н.С. Мордвиновым (об отводе безземельным степным татарам земель). Русская старина. 1872.
157. Могаричев Ю.М. Пещерные церкви Таврики. Симферополь, 1997.
158. Монастырлы Х.А. Азисы у татар. Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. Симферополь, 1890. с. 36–49.
159. Музафаров Р. Крымско-татарская энциклопедия. В 2-х т. Т. 1. Симферополь, 1993.
160. Научный архив БИКАМЗ. Ф. 3, Оп. 1. Проведение исследований и разработка историко-архитектурного опорного плана и зон охраны культурного наследия исторического центра Бахчисарая. Т. 2. Кн. 1. Историко-архитектурный опорный план исторического центра Бахчисарая. Текстовая и графическая части/Е.В.Тиманович. Киев, 2005. 178 с.
161. Научный архив БИКАМЗ. Ф. 3, Оп. 1. Отчет об археологических раскопках в историческом квартале «Салачик» г. Бахчисарая. Бахчисарай, 2012-2013 / Э.И.Сейдалиев. 140 с.

162. Никольский Н.В. От Крымского ханства до наших дней. Симферополь, 1929.
163. Озенбашлы Э. Крымцы. Сборник работ по истории, этнографии и языку крымских татар. Акмесджит, 1997;
164. Озербашлы А. Роль царского правительства в эмиграции крымских татар. Крым. 1926. №2.
165. Олійник О.П. Теорії і концепції дизайну: навч. посібник. К., НАУ, ОЛДІ плюс. 265 с., ілл. ISBN 978-966-289-401-1256 стор (16 др.арк)
166. Олійник О.П. Дизайнерська діяльність: системи візуальної інформації. / Чемакіна О.В., Рубцов А.А., Свірко В.О., Олійник О.П. Київ: УНРНДІ ДЕ, 2017. 191 с.
167. Олійник О.П. / А. М. Давидов. Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол. І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. URL: <https://esu.com.ua/article-76496>
https://esu.com.ua/search_articles.php?id=76496.
168. Орнаменты // Rustem Skibin URL: http://www.rustemskibin.com/?page_id=2375 (дата обращения: 07.07.19).
169. Охорона культурної спадщини. Нормативна база: зб. документів (3-тє видання, доповнене, перероблене) (авт.-упор. Пархоменко М. Т., Титова О. М., Рудик Н. М., Левада М. Є.) Українське товариство охорони культурної спадщини. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. К., 2010. 580 с.
170. Паллас П.С. Путешествие по Крыму в 1793–1794 годах. ЗООИД. 1881. Т. 12. С. 62–208.
171. Паллас П.С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793—1794 гг. М.: Наука, 1999. С. 209, 233, прим. 197.
172. Плетнева С.А. Хазары. М., 1986.

173. Полное собрание законов Российской империи. С 1649 года. Т. XXI. С 1781 по 1783. СПб. 1830; Там же. Т. XXII. С 1784 по 1788. СПб. 1830; Там же. Т. XXIII. С 1789 по 1796. СПб. 1830.

174. Попов И.И. Землетрясения в Крыму и прилегающих к нему частях Черного моря. Геология СССР, т. VIII, Крым. М.: Недра, 1969. с. 447-459.

175. Правова охорона культурної спадщини: зб. документів. К.: ХІК, 2006. 576 с.

176. Прибега Л. В. Архітектурна спадщина України: пам'яткоохоронний аспект: монографія. URL: <https://icr.org.ua/vydannya/knygy/arhitekturna-spadshhyna-ukrayiny-pam-yatkoohoronnyj-aspekt/>

177. Прибега Л. В. Млинарські споруди українського села XIX — початку XX ст. / Л. В. Прибега. Народна творчість та етнографія. 1985. № 3. С. 54–57.

178. Прибега Л. В. Народное зодчество Украины: охрана и реставрация /Л. В. Прибега. К.: Будівельник, 1987. 103 с.

179. Прибега Л.В. Стаття Збережемо історичні села. ПУ, 1995 р. № 1. с. 70–72.

180. Прибега Л.В. Стаття Традиційне сільське середовище і методи охорони народної архітектурної спадщини. ВІУ, 1996 р. т. 4. с. 15–16.

181. Прибега Л. В. Методика охорони та реставрація пам'яток народного зодчества України / Л. В. Прибега. К.: Мистецтво, 1997. 143 с.

182. Прибега Л. В. Народна дерев'яна архітектура / Л. В. Прибега. Історія української архітектури. К.: Техніка, 2003. С. 372–378; С. 387–399.

183. Прибега Л. В. Історичне середовище як пам'яткоохоронна категорія/ Л. В. Прибега. Українська академія мистецтва. 2004. Вип. 11. С. 177–185.

184. Прибега Л. В. Пам'ятка містобудування: сутність в контексті міжнародних документів / Л. В. Прибега. Вісник НУ «Львівська політехніка». Архітектура. Львів: Вид. «Львівська політехніка», 2004. С. 238–242.

185. Прибега Л. В. Територіальна охорона об'єктів культурної спадщини: методологічний аспект / Л. В. Прибега. Праці центру пам'яткознавства. 2004. Вип. 6. С. 3–15.

186. Прибега Л.В., 2004б. Територіальна охорона об'єктів культурної спадщини: методологічний аспект. Праці центру пам'яткознавства, с. 3–15.
187. Прибега Л.В., 2004а. Пам'ятка містобудування: сутність в контексті міжнародних документів. Вісник НУ «Львівська політехніка». Архітектура, 2005, с. 238–242.
188. Прибега Л. В. Історичні ареали населених місць (методологічний аспект) / Л. В. Прибега. Праці центру пам'яткознавства. 2006. Вип. 10. С. 254–262.
189. Прибега Л.В. Охорона та реставрація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини України: методологічний аспект: монографія. Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури; Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури. К. : Мистецтво, 2009. 304 с. — ISBN 978-966-577-019-0 (2090)
190. Прибега Л.В., 2009. Охорона та реставрація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини України: Методологічний аспект. Київ: Мистецтво.
191. Прибега Л. В. Народне зодчество / Л. В. Прибега. К.: Мистецтво, 2010. 320 с.
192. Прибега Л.В., 2010. Архітектурна пам'яткоохоронна методика як наукова дисципліна. Праці Центру пам'яткознавства, вип. 17, с.16-23.
193. Прибега Л.В. Архітектурна спадщина України: пам'яткоохоронний аспект. Київ: Інститут культурології НАМ України, 2015.
194. Прибега Л.В. Історія і сьогодення обліку пам'яток в Україні. Праці Центру пам'яткознавства. 2016. вип. 29, с.5-15.
195. Прибега Л.В. УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ МИСТЕЦТВА. Випуск 27, №27 (2018) с. 50-57.
196. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году, Павлом Сумароковым с историческим и топографическим описанием всех тех мест. М., 1880. С. 136.

197. Пучков А. О., 1996. Дослідження архітектурознавчої спадщини О. Г. Габричевського в контексті вітчизняної архітектурної теорії першої третини ХХ століття: автореф. канд. архіт. Київ, 20 с.

198. Пучков А.А. Отечественная архитектурная эстетика 1920-х годов (А. Г. Габричевский, А. И. Некрасов, С. В. Шервинский): Опыт создания паралогического контекста. Архитектура Мира: Материалы конф. НИИТАГ РААСН «Запад — Восток: Личность в истории архитектуры». М.: Architectura, 1995. Вып. 4. С. 45-50.

199. Пучков А.А. Нарис історії архітектурознавства. ІПСМ НАМ України. Київ: Фенікс, 2013. 196 с.: іл. ISBN 978-966-136-112-5.

200. Пучков А.А. Архитектуроведческие этюды. Киев: НИИТИАГ, 1996. 104 с. ISBN 5-8238-0430-X.

201. Равдоникас В.И. Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадийным развитием Северного Причерноморья. ИГАИМК. 1932. Т. XII. Вып. 1-8.

202. Раппопорт Т. Б. Крымский татарский жилой дом / Т. Б. Раппопорт. Слава труду: бахчисарайская районная газета. 2005. №№ 74, 75, 76, 77, 80.

203. Свод Законов российской Империи в 16-ти т. 4-е изд. / под ред. А.Ф. Волкова, Ю.Д. Филиппова. СПб., 1904.

204. Серце кримськотатарських традицій. Фотоекскурсія по будинку-музею Рустема Дервіша (фотогалерея) <http://surl.li/gvkzz>

205. Символика цвета // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.symbolizm.ru/index.php/simvolizm-tsveta/237-colorsymbolizm/#1>. Орнаменты // Rustem Skibin URL: http://www.rustemskibin.com/?page_id=2375 (дата обращения: 07.07.19).

206. Скансен. <http://surl.li/gwwmy>

207. Смирнов АЛ. Скифы. М., 1966.

208. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. СПб., 1887.

209. Сосногорова М.А., Караулов Г.Э., Вернер К.А., Головкинский Н.А. Путеводитель по Крыму. Киев: ИД «Стилос», 2010. 416 с.
210. СПЕЦІАЛЬНИЙ ВИПУСК Професори НАОМА (1917-2012), Шемседінов Ірфан Гафарович, Київ, 2012, 244 с.
211. Спирито, М. Л. Витражное искусство / М. Л. Спирито. М.: Ниола Пресс, 2008. 203 с.
212. Степанюк А. В. Архітектурно-планувальна реконструкція центральних сіл первинної системи розселення. Львів: Укр. Технології. 2012. 272 с.
213. Сто лет жизни Тавриды. Симферополь, 1885.
214. Струков Д.М. Древние памятники христианства в Тавриде. М.,1876.
215. Сумароков П. И. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии [Текст] / П. И. Сумароков. Москва: Университет. тип. у Ридигера и Клаудия, 1800. 238 с.
216. Таврическая губерния. Список населённых мест по сведениям 1864 г / М. Раевский. – Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. – СПб: Типография Карла Вульфа, 1865. – С. 82. – 137 с. – (Списки населенных мест Российской империи).
217. Талбот, Р. Византийская керамика / Р. Талбот. Оксфорд, 1930. С. 88.
218. Тимченко З.В. Водные ресурсы и экологическое состояние малых рек Крыма. Симферополь: Доля, 2002. 152 с.
219. Фадеев Т.М. По горному Крыму. М., 1987. 445с.
220. Фазыл Р., Нагаев С. Сердце народа. Звезда Востока, 1989. №3.
221. Фахрутдинов Р.Р. Крымские татары и Российская империя в конце XVIII – середине XIX вв., Казань, 2014, УДК 94(=11/==8) :(470)
222. Филимонов С.Б. Хранители исторической памяти Крыма: О наследии Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии (1887–1931 гг.). Изд. 2-е, перераб. и доп. Симферополь, 2004.

223. «Фотографії німецького фотографа Герберта Ліста. Крим у роки німецької окупації. 1942», Кримськотатарський селище Кутлак (Веселе), Крим (crimeanblog.blogspot.com/Herbert List/Magnum Photos) <http://surl.li/gvkys>
<http://surl.li/gvkyu>

224. Фрэзер Д.Д. Золотая ветвь. М., 1983.

225. Хайрединова З.З., Е.В.Бойцова, В.Ю. Ганкевич, Э.С, Муратова, Ислам в Крыму: Очерки истории функционирования мусульманских институтов/ Хайрединова. С., 2009. 432 с.

226. Халилова, Л. Ирфан Шемсединов: пусть национальный стиль не будет сиротливым: [об архитекторе И. Шемсединове]. Голос Крыма. 2003. С. 6.

227. Ханський палац (Бахчисарай) (рідкісні фото). <http://surl.li/hrswk>

228. Харитонов С.В. Пещерные города Крыма. СПб; Одесса; Симферополь, 2005.

229. Хартахай Ф. Исторические судьбы крымских татар. Вестник Европы. 1866. №2; 1867. №2.

230. Харузин А.Н. Татары Гурзуфа (кефалометрические наблюдения над татарами Южного берега Крыма. Известия имп. Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. 1890. Т. 68.

231. Хліборобські будівлі українського села XIX — початку XX ст. Народна творчість та етнографія. 1993. № 4. С. 37–41.

232. Челеби Э. Книга путешествия. Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / пер. Е. В. Бахревского. Симферополь: Доля, 2008. 272 с.

233. Чепурина, П. А. Евпаторийская ханская мечеть Джума Джамии / П. А. Чепурина. Евпатория: Глобус, 1927. 176 с.

234. Чорев М.Я. Работы на Чуфут-Кале. Археологические открытия 1973 года. М., 1974. С.359–361.

235. Что нам стоит дом построить: [проекты жилого дома архитектора Ирфана Шемсединова]. Къырым. 1998. С. 3

236. Шарков В.В. Крым, его прошлое и настоящее. М., 1890.

237. Шатилов П. Крымские татары. СПб, 1857.
238. Шемседінов Г. І. Слово про майстра (Пам'яті професора І. Г. Шемседінова). Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. Випуск 14. К.: НАОМА, 2007. С. 420–423. (укр.)
239. Шемседінов Ирфан Гафарович [Изоматериал]: лич. лист чл. СА УССР. К. : [б. и.], 1956. 8 л. . ГНАСБ им. В. Г. Заболотного.
240. Шемседінов И. Свой дом на родной земле: [проекты жилого дома] / И. Шемседінов. Къырым. 1998. С. 3.
241. Шемседінов Ирфан Гафарович. Спец. випуск: Професори НАОМА (1917–2012). Українська академія мистецтва / М-во культури України, НАОМА; редкол. А.В. Чебикін (відп. ред.), В.В. Куцевич, О.А. Лагутенко [та ін.]; відп. за вип. Л. Прибега; авт.- упоряд. І. Чуліпа, В. Щербак, Г. Лотоцька [та ін.]. Київ: НАОМА, 2012. С. 244–245: портр.
242. Шмелев В. Г. Музеи под открытым небом / В. Г. Шмелев. К.: Наук.думка, 1983. 118 с.
243. Щербаківський В. Дерев'яні церкви на Україні та їх типи / В. Щербаківський. Записки Наук. товариства ім. Т. Шевченка. Львів, 1905.
244. Щепинский А.А. Во тьме веков. Симферополь, 1966.
245. Шульц П.Н. О некоторых вопросах истории тавров. Проблемы истории Северного Причерноморья. М., 1959.
246. Яблоновская Н.В. Этническая пресса Крыма: история и современность. Симферополь, 2006.
247. Яворницький Д.І. Історія Запорозьких козаків. К.: Наук. думка, 1990. Т. 1. С. 390.
248. Якобсон А. Л. К вопросу о локализации средневекового города Фуллы. СА. 1959. Фуллы. СА, 1958. Вып. 28. С. 198-218.
249. Якобсон А.Л. Крым в средние века. М.: Наука, 1973. 171с
250. Якубовський І.В. “До питання термінології індивідуальної житлової забудови”. 2007.
251. Якубовський І.В. «Моделі комфорту садибного житла». 2013.

252. Якубовский И. План Евпатории и древних в ней сооружений. 1836 г. ИР ЦНБ Украины им. В.И. Вернадского. – Ф. V, 714. – Л. 5, чертеж 2.
253. Якубовський І.В. «Розвиток архітектури садибного житла Львова кінця XVIII–початку XXI століть». 2015.
254. Якубовській І.В. «Late 18th–mid 20th centuries manor houses in Ukraine». 2013.
255. Якубовський І.В., Якубовський В. Вплив кризових явищ на розвиток садибної архітектури в Україні. Архітектурний вісник КНУБА: Наук.-вироб. збірник /Відповід. ред. Куліков П.М. К.: КНУБА, 2022. Вип. 24-25. С.140-148. Фахове видання.
256. Янушевич Э.В. Культурные растения Северного Причерноморья. Кишинев, 1986.
257. Ярош Д., 2013. Оперування поняттям «музеефікація» в пам'яткоохоронній сфері. Українська академія мистецтва, вип. 21, с.157-166.
258. Яшловская, А. С. Величественная ханская мечеть/ А. С. Яшловская. Евпатория: Книга, 2003. 98 с.
259. ICOM Statutes, 2007. 22nd General Assembly. [online] Available at: <http://archives.icom.museum/statutes.html> [Accessed 8 липня 2018].
260. International Council of Museums (ICOM), 2006. ICOM code of ethics for museums. [online] Available at: http://network.icom.museum/fileadmin/user_upload/minisites/icr/pdf/code2006_eng.pdf [Accessed 8 липня 2019].
261. International Council of Museums (ICOM). ICOM declaration: 9th July 1956/1957 Geneva, section 6. [online] Available at: <http://openarch.eu/role/traditional-ethnographic-open-air-museum> [Accessed 8 липня 2019].
262. Qirimtatar dekorativ-ameli sanati (XIX–XX asir). Simferopol: SONAT, 2001.

ДОДАТОК А. Список публікацій здобувача за темою дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Сейтасанов Е. Особливості архітектури кримськотатарського житла. *Українська академія мистецтва*. 2019. № 28. С. 58–67. URL: <https://doi.org/10.33838/naoma.28.2019.58-67>.
2. Сейтасанов Е. Р. Геометричні передумови архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла / Е. Р. Сейтасанов. Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури. 2019. № 4. С. 70-78.
3. Сейтасанов Е. Кримськотатарський орнамент і декоративне оздоблення елементів кримськотатарського житла. *Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури*. 2020. № 2. С. 86–93. URL: <https://doi.org/10.30838/J.BPSACEA.2312.280420.91.625>.
4. Сейтасанов Е. Особливості розпланування традиційного кримськотатарського житла. *Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури*, 2020. № 4. С. 91–103. URL: <https://doi.org/10.30838/J.BPSACEA.2312.010920.91.659>.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав

5. Сейтасанов Е. Містобудівна проблема міста Бахчисарай. *Eastern european scientific journal*. 2020. Т. 4, № 53. С. 9–17. URL: <https://www.visitstaugustine.com/event/uke-fest>.
6. Сейтасанов Е. Об'ємно-просторова композиція традиційного кримськотатарського житла в південнобережному, гірському і передгірному районах Криму. *Scientific goals and purposes in xxi century*. 2021. № 78. С. 438–443. URL: <https://doi.org/10.51582/interconf.7-8.10.2021.048>.

Інші публікації, матеріали конференцій та тези доповідей

7. Сейтасанов Е. Етнічна архітектура як складова національної єдності кримськотатарського народу. Всеукраїнська науково-практична конференція «Педагогічна спадщина: Персоналії в історії освіти НАОМА,

здобутки, інновації в контексті європейської інтеграції України». 2019. С. 118–124.

8. Сейтасанов Е. Вітражі в архітектурі кримських татар. Теорія і практика актуальних наукових досліджень. II науково-практична конференція. 2020. № 28-29 лют. С. 17–21.

9. Сейтасанов Е. Стан, містобудівна проблема міста Бахчисарая. *Збірка тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції "Стан, проблеми та перспективи розвитку сучасних міст"*. 2021. № 23-24 верес. С. 125–129.

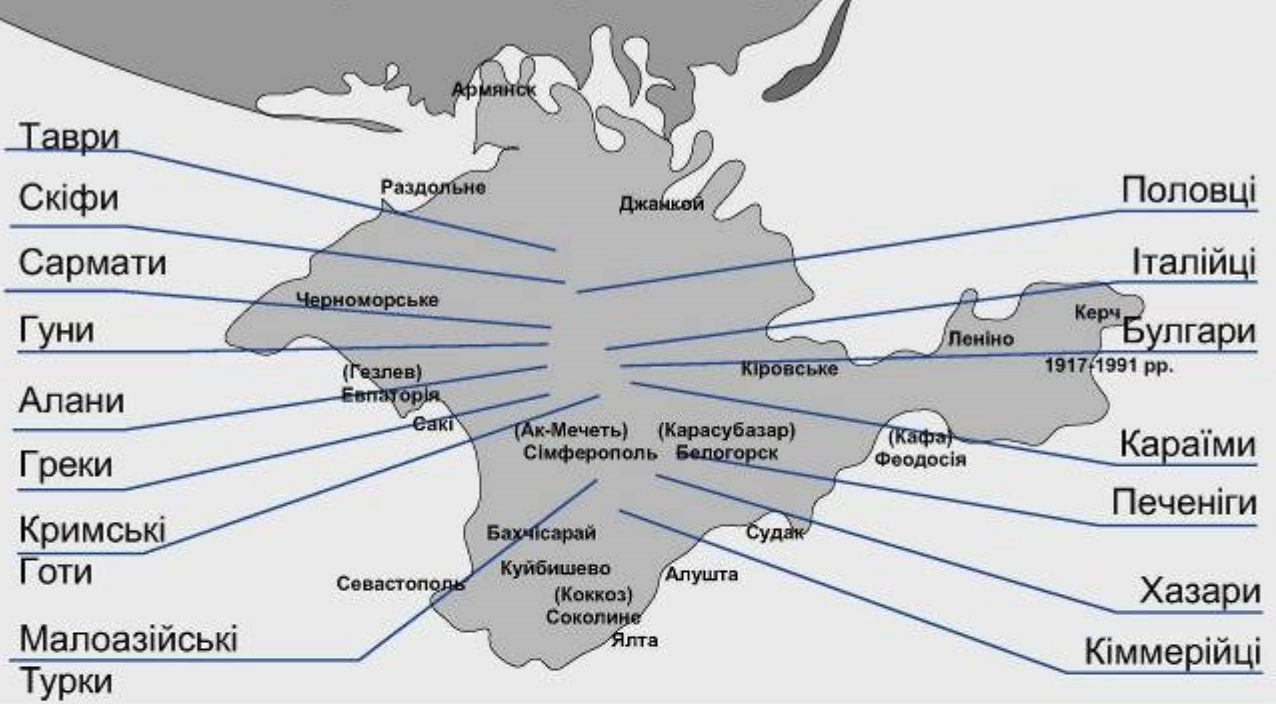
10. Davydov A. Seitasanov E. Об'ємно-просторова композиція традиційного кримськотатарського житла в південнобережному, гірському і передгірному районах Криму. *«Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference Scientific goals and purposes in XXI century» Scientific collection «INTERCONF»: матеріали Міжнар. наук. конф., м. Seattle, 7 жовт. 2021 р. Seattle, 2021. С. 438–443. URL: <https://doi.org/10.51582/interconf.7-8.10.2021.048>.*

ДОДАТОК Б
Ілюстративний матеріал

1.1. Історія формування кримськотатарського етносу

Рис 1. Етапи історії кримськотатарського народу

Етап 1 Етноси що вплинули на формування культури кримськотатарського народу. До XIII ст.

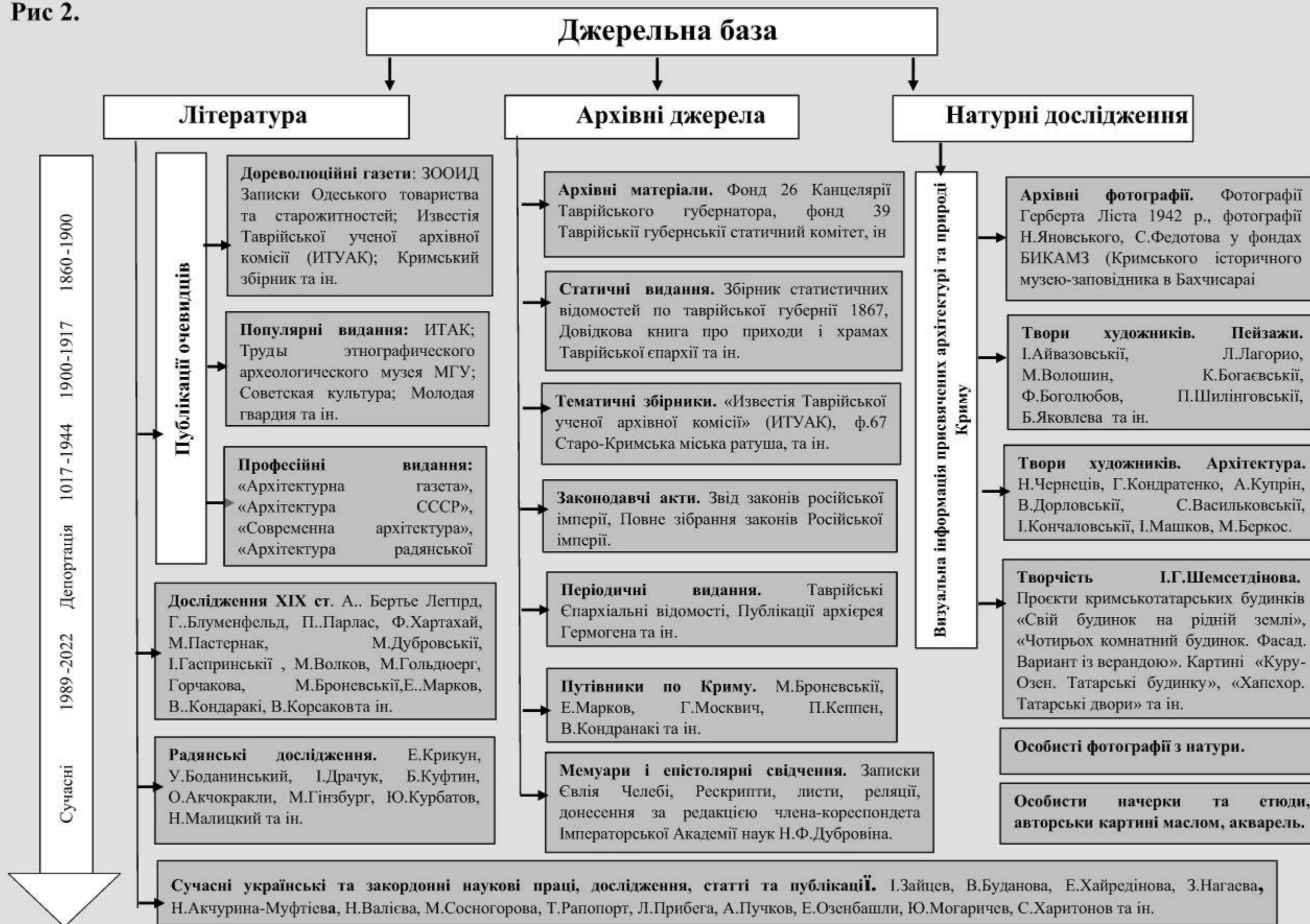
Етап 2. 1441 рік - Утворення Кримського ханства, як самостійної держави. XIII ст.

Етапи 3 Боротьба за самовизначення

1.2. Аналіз бібліографічних джерел та наукових публікацій

Рис 2.

1.3. Дослідження візуальної інформації: архівних фотодокументів та художніх творів , присвячених архітектурі та природі Криму

Рис 3. Архівні фотографії

а) Фотографії німецького фотографа Герберта Ліста. Крим у роки німецької окупації. 1942

б) Фотографії німецького фотографа Герберта Ліста. Крим у роки німецької окупації. 1942

в) Фотографії німецького фотографа Герберта Ліста. Крим у роки німецької окупації. 1942

г) Фотографії німецького фотографа Герберта Ліста. Крим у роки німецької окупації. 1942

д) Фотографії німецького фотографа Герберта Ліста. Крим у роки німецької окупації. 1942

е) Фонтан біля воріт Бахчисарая. Архів БІКАМЗ.

ж) Гурзуф. Ілюстрації з фондів архіву БІКАМЗ.

з) Алушка. Ілюстрації з фондів архіву БІКАМЗ.

и) Гурзуф. Ілюстрації з фондів архіву БІКАМЗ.

1.3. Дослідження візуальної інформації: архівних фотодокументів та художніх творів , присвячених архітектурі та природі Криму

Рис 4.   Натурні авторські дослідження

а) Крим село Коккоз
вул. Гірська, буд.17
2016 р. Будинок прадіда.
Ібраїм Уссейн огьлу

б) Крим село Коккоз
вул. Гірська, буд.17
2016 р. Будинок прадіда.
Ібраїм Уссейн огьлу

в) село Коккоз (Соколине)
вул. Гірська, буд.16
2016 р. Фіто будинок.

г) село Гавр (Плотинне)
вул. Річна 13А
2016 р.

д)

е)

ж)

з)

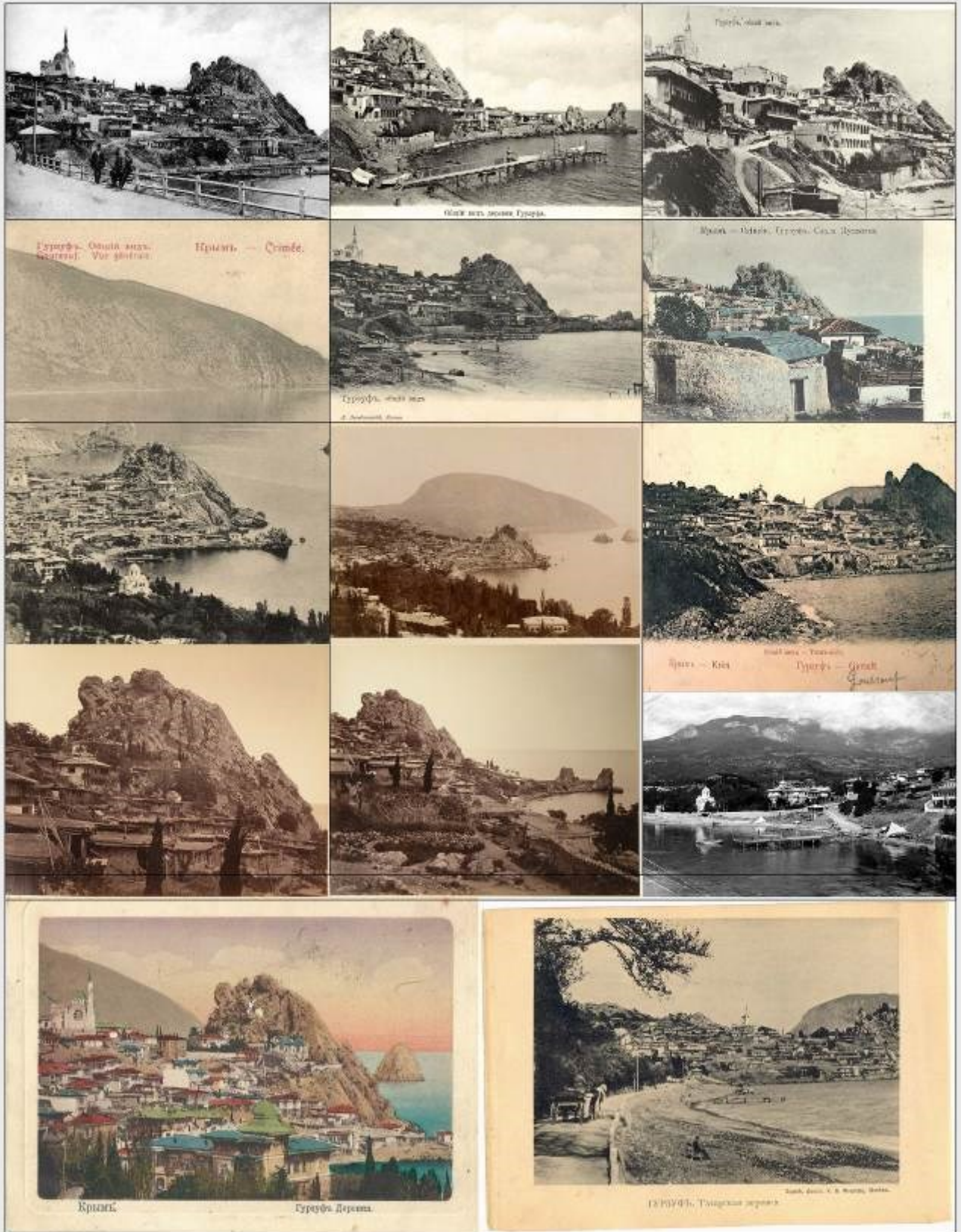
и)

к)

л)

1.3. Дослідження візуальної інформації: архівних фотодокументів та художніх творів, присвячених архітектурі та природі Криму

Рис 5. Фотографії Гурзуфа царських часів

1.3. Дослідження візуальної інформації: архівних фотодокументів та художніх творів , присвячених архітектурі та природі Криму

Рис 6. Художні твори видатних майстрів (пейзажі)

		
<p>а) Айвазовський І.К. «Ніч у Криму. Вид на Аю-Даг» (1850). Музей Айвазовського у Феодосії.</p>	<p>б) Айвазовський І.К. «Місячна ніч у Гурзуфі» (1839). Музей Айвазовського у Феодосії.</p>	<p>в) Айвазовський І.К. «Вигляд з Ливадії» (1841). Музей Айвазовського у Феодосії.</p>
		
<p>г) Айвазовський І.К. «Вечір у Криму» (1895). Музей Айвазовського у Феодосії.</p>	<p>д) Богаєвський К.Ф. «Романтичний пейзаж (Кримський пейзаж)» (1942).</p>	<p>е) Богаєвський К.Ф. «Вечір у моря» (1941).</p>
		
<p>ж) Волошин М.А. «Пагорби, висушені спекою» (1929).</p>	<p>з) Лагоріо Л.Ф. «Кримський пейзаж» (1887).</p>	<p>и) Лагоріо Л.Ф. «Кримський пейзаж» (1891). Музей Айвазовського у Феодосії.</p>

1.3. Дослідження візуальної інформації: архівних фотодокументів та художніх творів , присвячених архітектурі та природі Криму

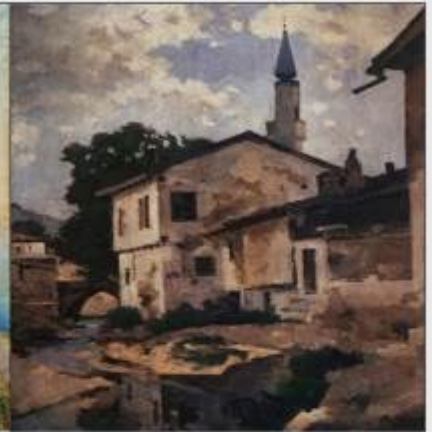
Рис 7. Художні твори видатних майстрів (архітектура)

а) Виноградов С.А. «Ай-Петрі» (1917).

б) Гавриїл Кондратенко. Кримський пейзаж з сакль. 1910. «Історична доля кримських татар». Ілюстр. з книги Возгріна

в) Купрін А.В. «Бахчисарай. Полудень» (1927).

г) Купрін А.В. «Вуличка в Бахчисарай» (1927).

д) Мівілль Ж.К. «Вид на Ай-Петрі» (Між 1817 і 1819).

е) Чекмазов І.І. «Крим. Татарський будинок» (1931).

ж) Чернеців Н.Г. «Татарський дворик у Криму» (1839).

з) Шегаль Г.М. «Полудень у татарському селі» (1939).

и) Шлейн Н.П. «Гурзуф» (1929) Ярославський ХМ.

1.3. Дослідження візуальної інформації: архівних фотодокументів та художніх творів , присвячених архітектурі та природі Криму

Рис 8.

Художні твори автора

серпень 2013 р.

"Кримськотатарський будинок в Гурзуфі"

"Ніч на вулиці Учан-СУ"
2008 р.

"Вуличка Бахчисарая"
2009 р.

"Ніч над
рікою Салгір"
2007 р.

"Ханський палац у Бахчисарайі"
Вид на гори. 2010

"Старе місто" 2009 р.

"Будинок батьків" 2008 р.

1.3. Дослідження візуальної інформації: архівних фотодокументів та художніх творів , присвячених архітектурі та природі Криму

Рис 9. Художні твори Ю.І.Химича

Вуличка Бахчисарая.
1952

Бахчисарай.
Палацові лазні. 1962

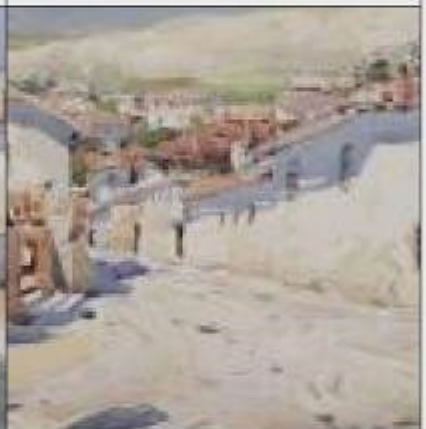
Бахчисарай
Вид на гори. 1952

Кам'яниста вуличка.
1952

Літній етюд. 1952

Хлопчик у колонки.
1952

Судак.Фортеця,гори,море 1983

Херсонес. Сутінки 1970

1.3. Дослідження візуальної інформації: архівних фотодокументів та художніх творів , присвячених архітектурі та природі Криму

Рис 10. Творчість Ірфана Гафаровича Шемседінова

а) І. Г. Шемседінов
Український радянський
архітектор, педагог
кримськотатарського
походження.

б) Бахчисарайський
палац. арк., акв. 1976 р.

в) Куру-Озен.
Татарський будинок.
арк., акв. 1961 р.

г) Скелі. Прибій,
пастель. арк., акв.

Проекты домов архитектора И. Шемседина

д) І. Г. Шемседінов.
Проекты будинків. 1962 р.

1.3. Дослідження візуальної інформації: архівних фотодокументів та художніх творів , присвячених архітектурі та природі Криму

**Рис 11. Художні твори (архітектурні пейзажі)
Олександра Петровича Крокко**

а) Крокко А.П.
Архітектор-художник
видатний майстер
архітектурного пейзажу

б) Старовинний татарський будинок.
Махульдур.2020г.б.,акв.,24,5x36

Старі назви
кримськотатарських
сіл

Коккоз-Соколине
Біюк Узенбан-Щасливе
Гавр-Плотинне
Янджо-Путилівка
Махульдур-Нагірне
Айргуль-Сонячносілля
(Всі Бахч. району)
Саргана-Олексіївка
(Біл.район)
Отузи-Щебетівка
(Суд.район)

в)

Стара акація.Соколине.1992.
б.,акв.,36x48.(Херсонський
художній музей ім.А.А.Шовкуненка)

г) Старовинний татарський будинок
Махульдур.1993г.б., акв., 36x48.

д)

Мангуш.Наприкінці осені
2020г.б.,акв.,24x36

е) Будинок у Махульдурі. 2020 р 25,6x336,3

1.3. Дослідження візуальної інформації: архівних фотодокументів та художніх творів , присвячених архітектурі та природі Криму

Рис 12. Художні твори (архітектурні пейзажі)
Олександра Петровича Крокко

а) У синіх горах..1994.36x48

б) Чуфут Кале. Дім
Фірковича
1993г.б., акв., 36x48

г) Малюнок
пером.
Будинок у
старовинному
татарському селі
Махульсур. 1984р.

д) У західних променях
Отузи. 2022г.б., акв., 28x36.

е) На початку травня. Ліргуль. 2021, 24,5x36

ж) Коккоз. 1995р., акв. 36x48.
(Харківський художній музей)

з)
Караван сарай.
Коккоз. 1986г.б.,
акв., 34x48

1.3. Дослідження візуальної інформації: архівних фотодокументів та художніх творів, присвячених архітектурі та природі Криму

Рис 13. Гравюра з фонду БІКАМЗ

а) Кольорова гравюра Х.Г.Гейслера. Бахчисарай. 1799-1801 рр.

Позитиви з фондів БІКАМЗ.

б) Рис. В.І. Салачик. Загальний вигляд. Фотографія 1920-1930 рр. БІКАМЗ КП 3914-508.

в) Будинок Борю. Вулиця Спаї, 14-А. Фотографія 1920-1930 рр. З фондів БІКАМЗ. КП 3723-

г) Уліца Чурук-Су. Кожзавод. Фотографія 1920-1930 рр. З фондів БІКАМЗ. КП 3837-431.

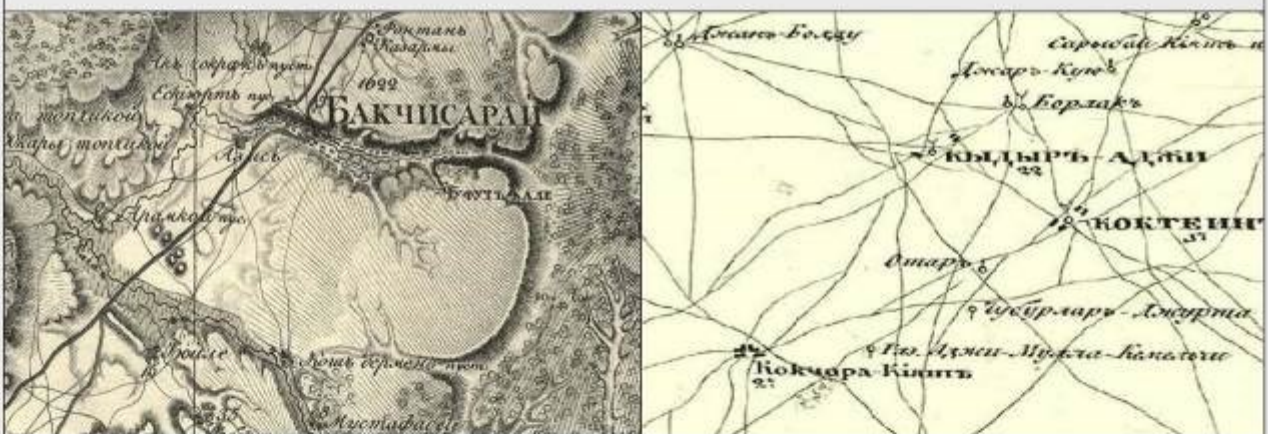
д) Буюк Узенбаш-Кую

1.3. Дослідження візуальної інформації: архівних фотодокументів та художніх творів , присвячених архітектурі та природі Криму

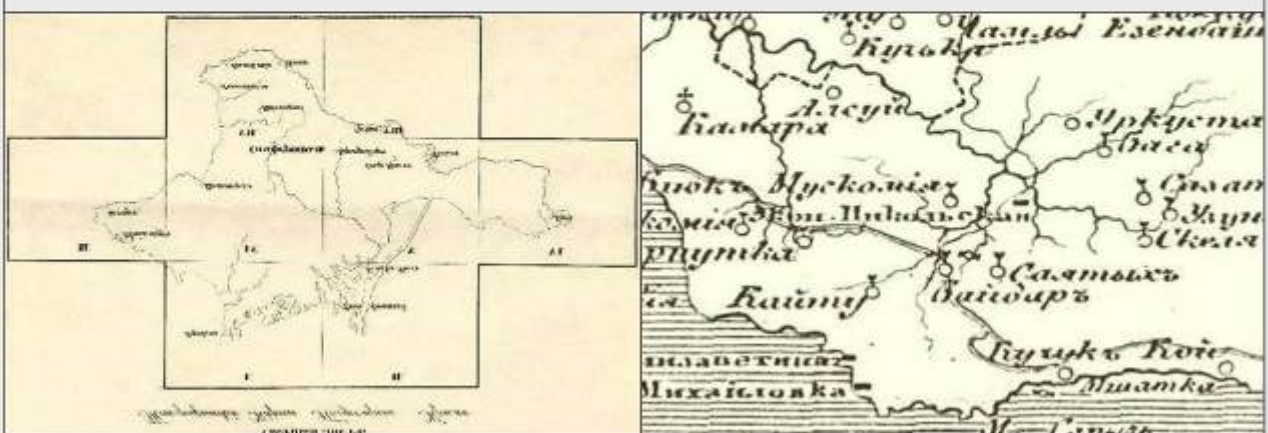
Рис 14. Старовинні плани і схеми міст Криму

а) Військово-топографічна карта півострова Криму 1817 року

б) Фрагмент військової топографічної карти Криму 1842 р

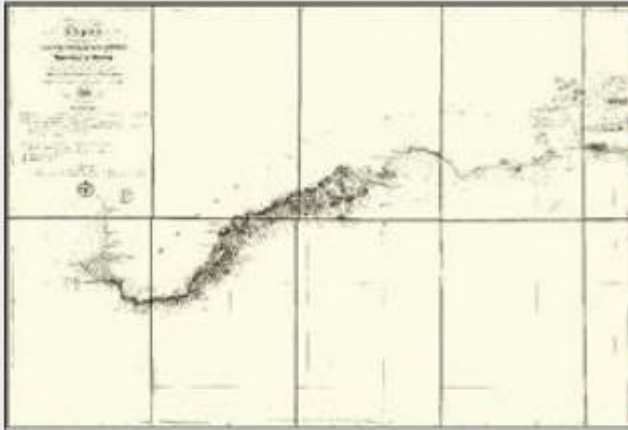
в) Зведена військова топографічна карта Криму 1842 р.

г) Фрагмент військової топографічної карти Криму 1847 р.

1.3. Дослідження візуальної інформації: архівних фотодокументів та художніх творів , присвячених архітектурі та природі Криму

Рис 14. Старовинні плани і схеми міст Криму

а) Фрагмент військової топографічної карти Криму 1836-1900 рр.

б) Фрагмент давньої карти, Крим, 1550 р.

в) Російське вторгнення в Крим 1736 року.

г) Мапа Криму, видана в Лондоні у 1855 році

д) Фрагмент карти "Півострів Крим з прикордонними землями", 1768-1774 р.

1.3. Дослідження візуальної інформації: архівних фотодокументів та художніх творів , присвячених архітектурі та природі Криму

Рис 15. Старовинні карти міст Криму. Розробки автора

а) Карта Криму 1917 р.
(з розбивкою на основні тектонічні блоки півострова Крим, Сейтасанов Е.Р.).
(джерело: Карта Криму 1917 р. // http://www.etomesto.ru/map-krym_1917)

- 1 - тектонічні блоки 1го рангу, зони розломів
- 2 - тектонічні блоки 2го рангу, розломи з невідомою глибиною закладення.

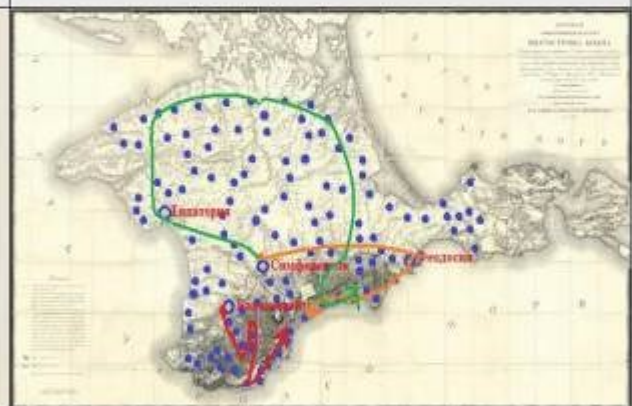
б) Карта Криму 1917 р.
(з розбивкою на основні тектонічні структури півострова Крим, Сейтасанов Е.Р.).
(джерело: Карта Криму 1917 р. // http://www.etomesto.ru/map-krym_1917)

- 1 - кордони геологічних структур
- 2 - ізолінії рельєфу
- 3 - позначки висот

в) Крим на французькій карті 1867 року.
Карта розташування населених пунктів кримських татар у Криму в кінці XIX століття.
(джерело: Крим на французькій карті 1867р.// http://www.etomesto.ru/map-krym_1867).
(розподіл старої карти Криму на основні райони за типами забудови кримсьотатарських будинків, Сейтасанов Е.Д.).

- гірські райони криму
- передгірські райони Криму
- південобережні райони Криму
- степові райони Криму

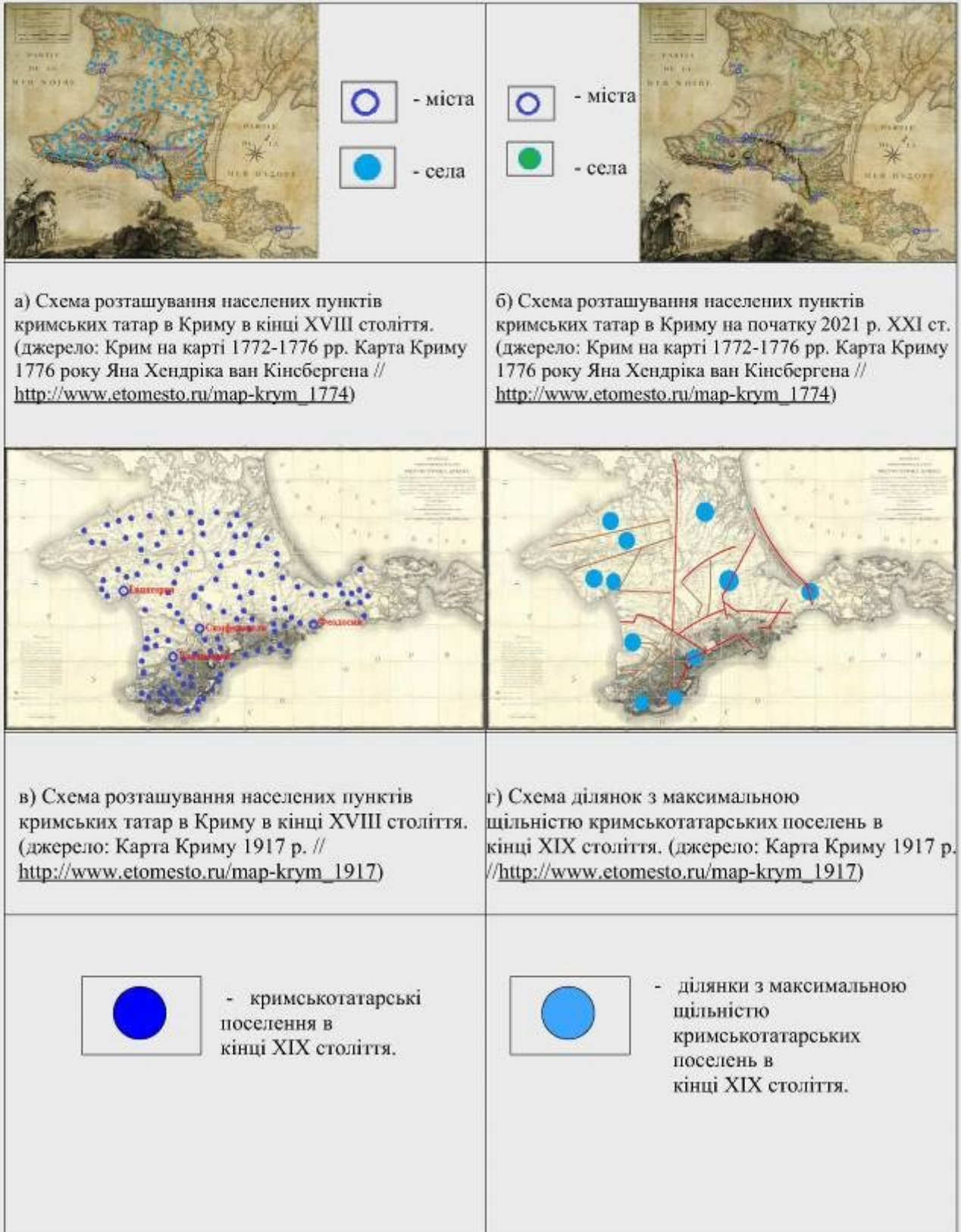

г) Схема етнографічних експедицій по Криму у 1924, 1925 рр.
(джерело: Карта Криму 1917 р // http://www.etomesto.ru/map-krym_1917).

- **Маршрут 1924 року**(експедиції Б.А.Куфтіна): Бахчисарай, Керменчик, Айруль, Фоті-Сала, Гавро, Біюк Узенбаш, Стилю, Ай-Василь, Ялту, Гурзуф, Дегерменкой, Біюк-Ламбат, Паргеніт.
- **Маршрут 1925 року** (експедиції Б.А. Куфтіна): Сімферополь, Феодосія, Судак, Кутлак, Капсикор, Шелен, Орталану, Бекчі-Елі, Уйшуню, Карасубазар.
- **Маршрут 1925 року** (експедиції У.Боданіського): Сімферополь, Сарабуз, Абзлар, Євпаторія, Кирк-Чолпан, Бой-Козак під Перекопом, Джанкой, присивашських район, Тюп-Келегу, Копеч-Мечеть, Старий Крим, Орталан, Ай-Серез, Капсикор і ін. - 55 найменувань населених пунктів.

1.3. Дослідження візуальної інформації: архівних фотодокументів та художніх творів , присвячених архітектурі та природі Криму

Рис 16. Старовинні карти міст Криму. Розробки автора

1.3. Дослідження візуальної інформації: архівних фотодокументів та художніх творів , присвячених архітектурі та природі Криму

Рис 17.

Таблиці і діаграми

Аналіз наукових досліджень кримськотатарської архітектури

Аспекти архітектурно-планувальної організації житлової забудови, типологія будинків недостатньо вивчена. Практично відсутні дослідження по методам охорони та збереження архітектурної спадщини, зокрема само житлової архітектури. Всі ці питання потребують подальшого дослідження.

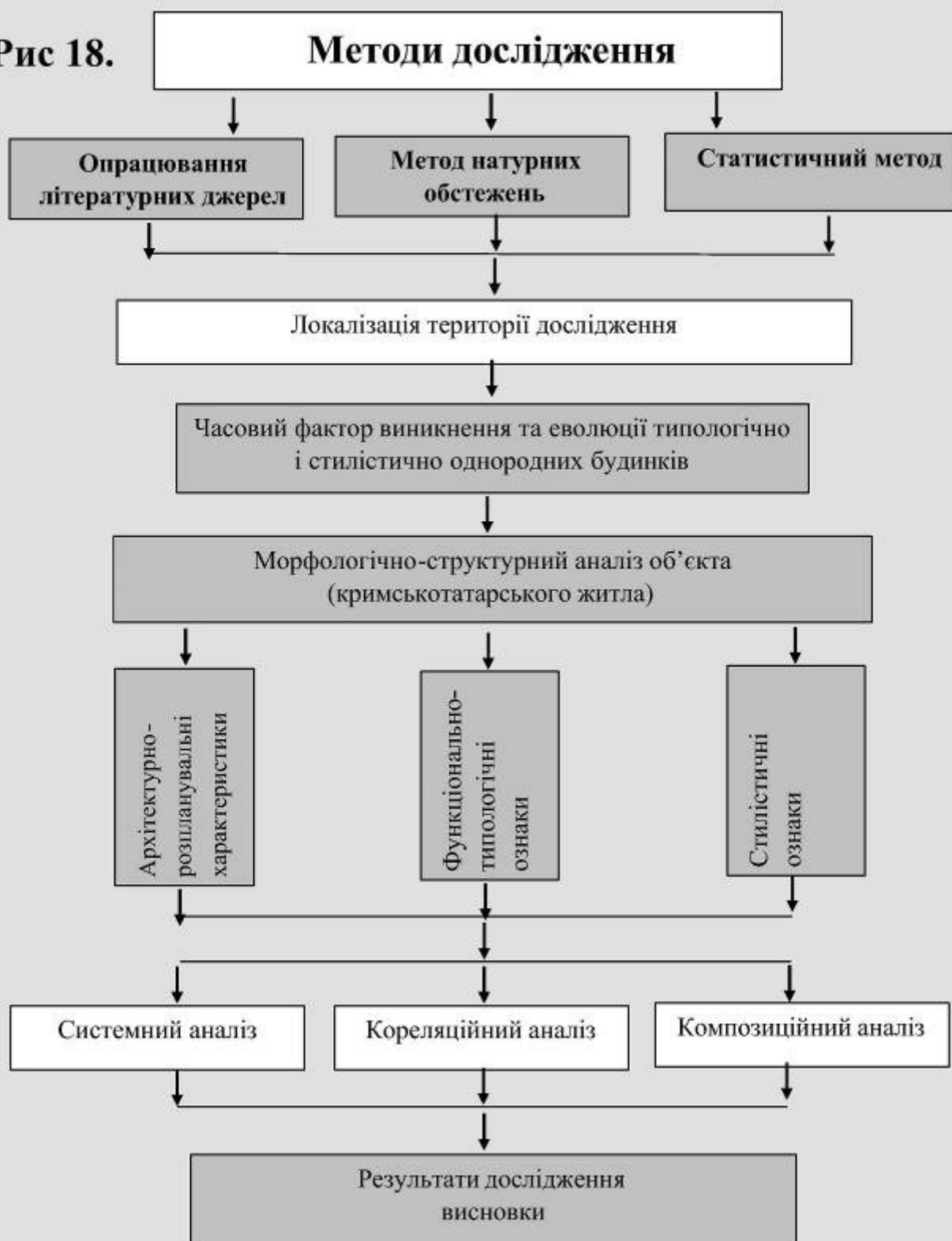
1.3. Дослідження візуальної інформації: архівних фотодокументів та художніх творів , присвячених архітектурі та природі Криму

Табл 1. Старі назви кримськотатарських поселень

Беш-Терек (кр.тат. Beş Terek) → Нова Мазанка	
Терменчи (кр.тат. Dermenci) → Спокійне	
Ярилгач (кр.тат. Yarılgaç) → Міжводне	
Алма-Кермен (кр.тат. Alma Kermen) → Завітне	
Алма-Кермен (кр.тат. Alma Kermen) → Миронівка	
Аджи-Болат (кр.тат. Acı Bolat) → Углове	
Алма-Тамак (кр.тат. Alma Tamaq) → Піщане	
а інші - в тій чи іншій мірі збереглися по теперішній час -	
Коккоз (кр.тат. Kökköz) → Соколине	
Фоті-Сала (кр.тат. Foti-Sala) → Голубинка	
Албат (кр.тат. Albat) → Куйбишеве	
Керменчик (кр.тат. Kermeñçik) → Високе	
Айгул (кр.тат. Ayırgül) → Сонячносілля	
Мамашай (кр.тат. Mamaşay) → Орлівка	
Дуванкой (кр.тат. Duvanköy) → Верхньо-Садове	
Ашаги-Озенбаш, Нижній Озенбаш (кр.тат. Aşağı Özenbaş) → Нижня Хворостянка	
Отаркой (крим. Otarköy) → Фронтове	
Черкез-Кермен (кр.тат. Çerkez Kermen) → Кріпке	
Бахчи-Елі (кр.тат. Bağça Eli) → с. Багате	
Ак-Кая (кр.тат. Aqqaaya) → Біла Скеля	
Кокташ (кр.тат. Köktaş) → Синьокам'янка	
Ускют (кр.тат. Üsküt) → Привітне	
Ай-Серез (кр.тат. Ay Serez) → Міжріччя	
Тарак-Таш (кр.тат. Taraq Taş) → Дачне	
Шелен (крим. Şelen) → Громівка	
Кутлук (кр.тат. Kutluk)	
Дереккой (кр.тат. Dereköy) → Ущельне	
Шума, Верхня Шума (кр.тат. Şuma, Yuqarı Şuma) → Кутузовка	
Алупка (кр.тат. Alupka) → Алупка	
Буюк-Ламбат (кр.тат. Büyüik Lambat) → Малий Маяк,	
Кучук-Ламбат (кр.тат. Küçük Lambat) → Кипарисне	
Кизилташ (кр.тат. Qızıлтаş) → Краснокам'янка,	
Демірджи (кр.тат. Demirci) → Лучисте	
Корбекуль, Корбекли (кр.тат. Körbekül) → Изобільне	
Куру-Озен (кр.тат. Quru Özen) → Сонячногірське	
Кучук-Озен (кр.тат. Küçük Özen) → Малоріченське	
Тувак (кр.тат. Tuvaq) → Рибаче	
Тав-Бадрак (кр.тат. Tav Badraq) → Скалисте	
Улакли (кр.тат. Ulaqlı) → Глибокий Яр	
Мамут-Султан (кр.тат. Mamut Sultan) → Добре	
Ескі-Орда, Стара Орда (кр.тат. Eski Orda) → Лозове	
Богурча (кр.тат. Bavurçı, Бавурчы) → Кам'янка	
Бор-Чокрак (кр.тат. Bor Çoqraq) → Заводське	
Сари-Баш (кр.тат. Sarıbaş) → село Первомайського району	

РОЗДІЛ II. МЕТОДИКА ТА ОСНОВНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Рис 18.

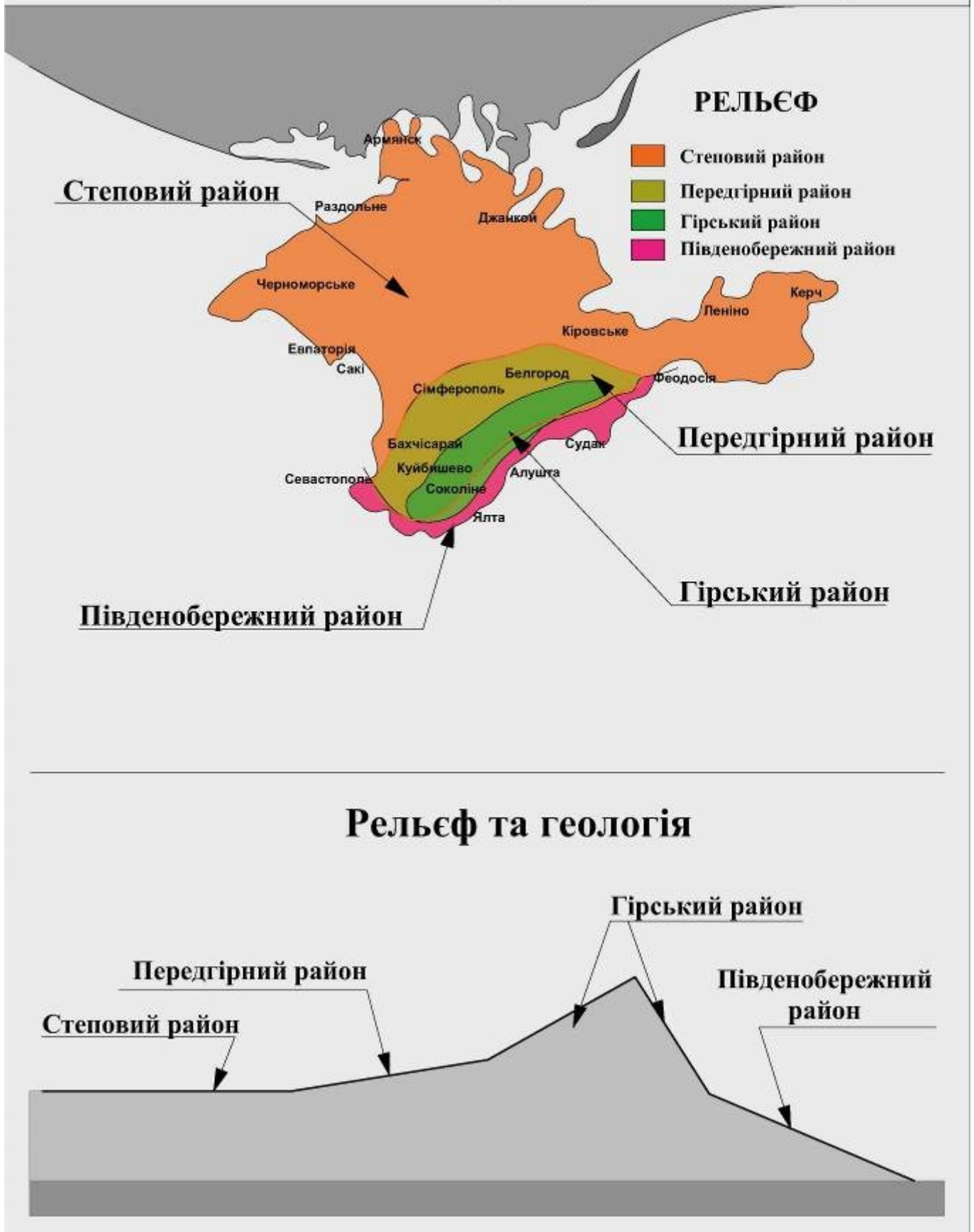
3.1. Кліматичні, географічні та містобудівні особливості розташування житлової забудови

Рис 19. Кліматичні особливості розташування житлової забудови

3.1. Кліматичні, географічні та містобудівні особливості розташування житлової забудови

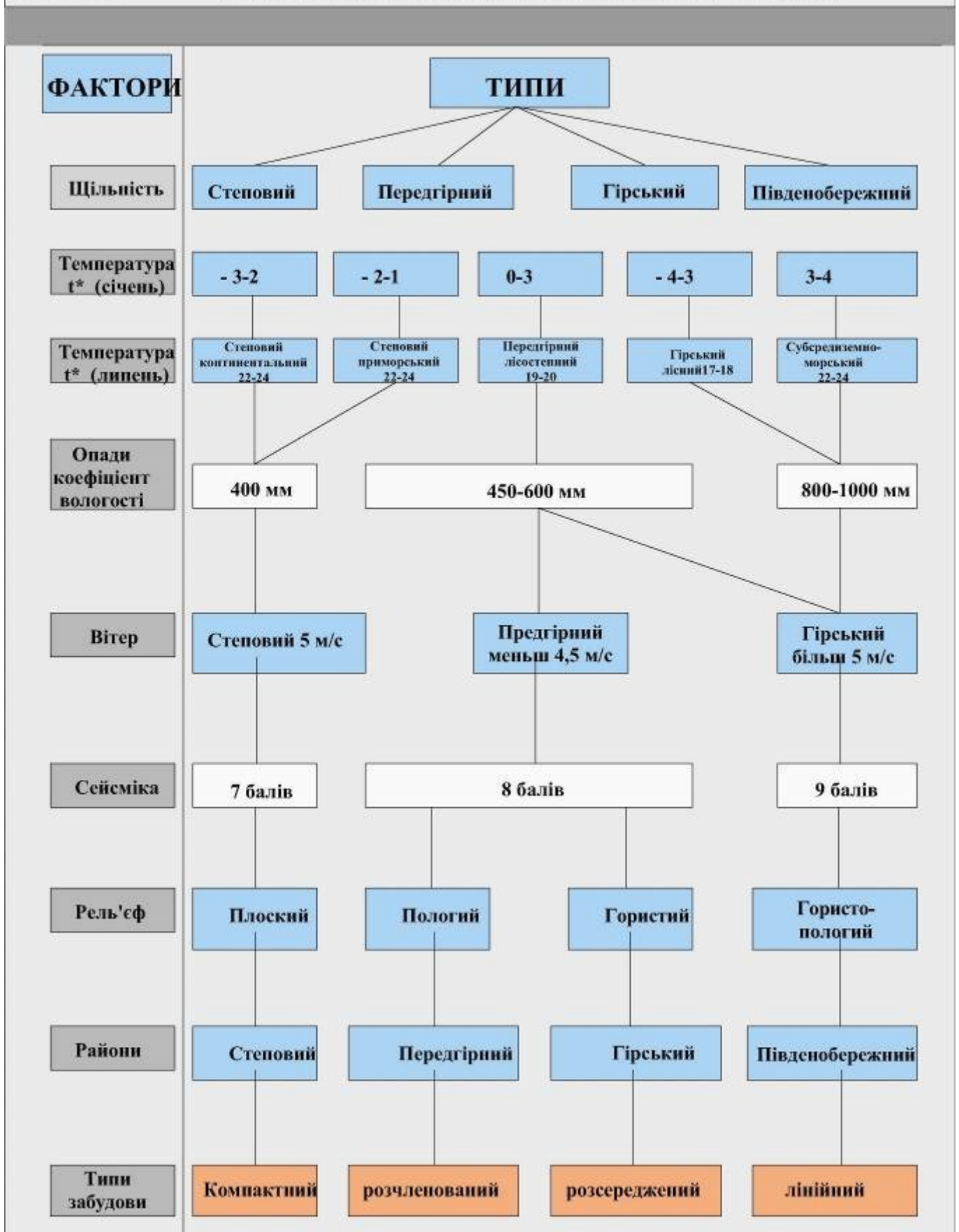
Рис 20. Геологічні особливості розташування житлової забудови

3.1. Кліматичні, географічні та містобудівні особливості розташування житлової забудови

Рис 21. Чинники впливу на формування житлової забудови

3.2. Прийоми містобудівної організації забудови

Рис 22. Розпланувальна організація забудови у степових районах Криму

а)

б)

в) Розпланувальна організація (приклад) м. Євпаторія

г) Тип розпланувальної організації - Компактний

3.2. Прийоми містобудівної організації забудови

Рис 23. Розпланувальна організація забудови у степових районах Криму

а)

б)

в) Розпланувальна організація(приклад) м.Бахчисарай

г) Тип розпланувальної організації-Розчленований

3.2. Прийоми містобудівної організації забудови

Рис 24.

**Розпланувальна організація забудови
у степових районах Криму**

б)

а)

в) **Розпланувальна
організація(приклад)
с.Соколине**

г) **Тип розпланувальної
організації-
Розсереджений**

3.2. Прийоми містобудівної організації забудови

Рис 25. Розпланувальна організація забудови у степових районах Криму

а)

б)

в) Розпланувальна організація(приклад) м. Гурзуф

г) Тип розпланувальної організації-Ярусний

3.2. Прийоми містобудівної організації забудови

Рис 26. Розпланувальна організація забудови у степових районах Криму

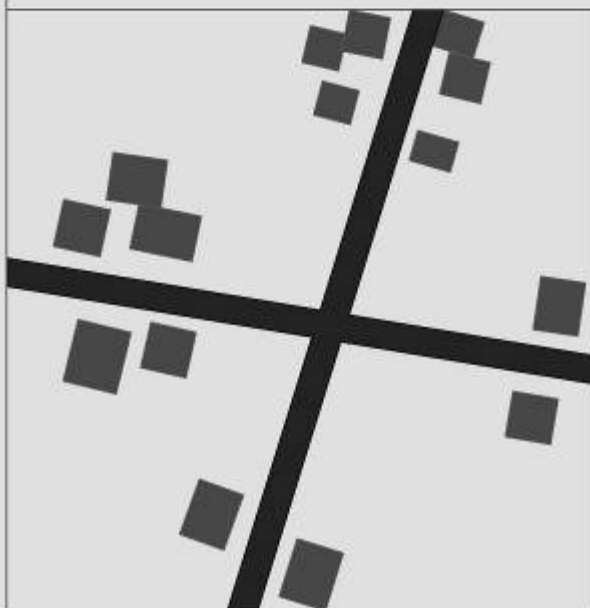
Тип розпланувальної організації (Степовий)
Компактний

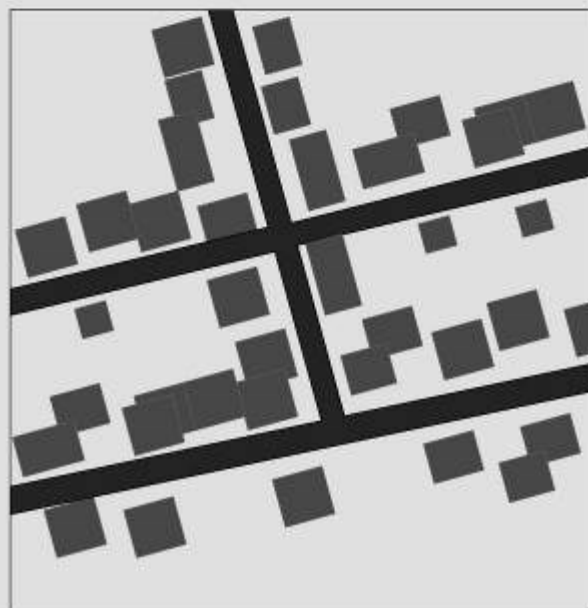
Тип розпланувальної організації (Передгірний)
Розчленований

Тип розпланувальної організації (Гірський)
Розсереджений

Тип розпланувальної організації (Південобережний)
Ярусний

**3.3. Конструктивні та інженерні особливості
кримськотатарського житла**

Рис 27. Ілюстраційна схема

Будівельні матеріали Криму

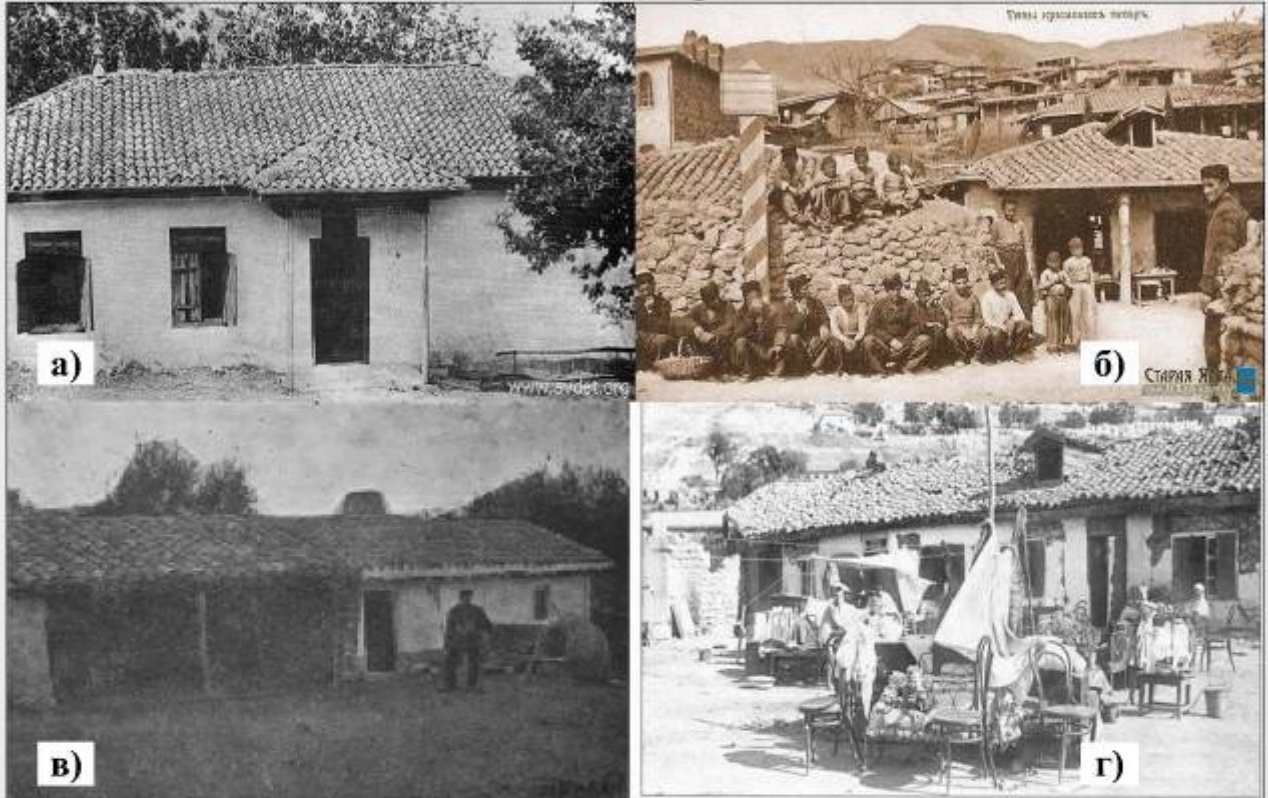
Глина	Дерево	Дерево
Саман	Камінь	Камінь
Дерево	Ракушняк	Бут
Камінь	Ізвісняк туф	Тин
Ракушняк	Цегла	Черепиця
Ізвісняк туф	Черепиця	
Цегла		
Черепиця		

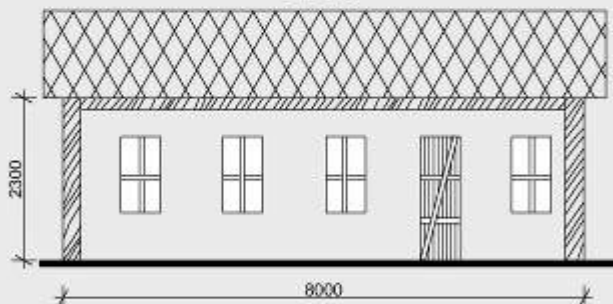
3.3. Конструктивні та інженерні особливості кримськотатарського житла

Рис 28. Тип конструктивної системи 1

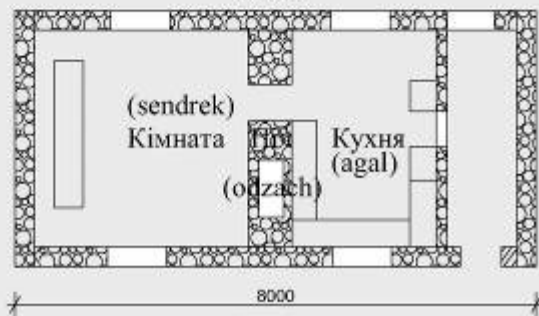
Степовий район

Розріз

План

д)

Рисунок автора (з натури).

Стінові

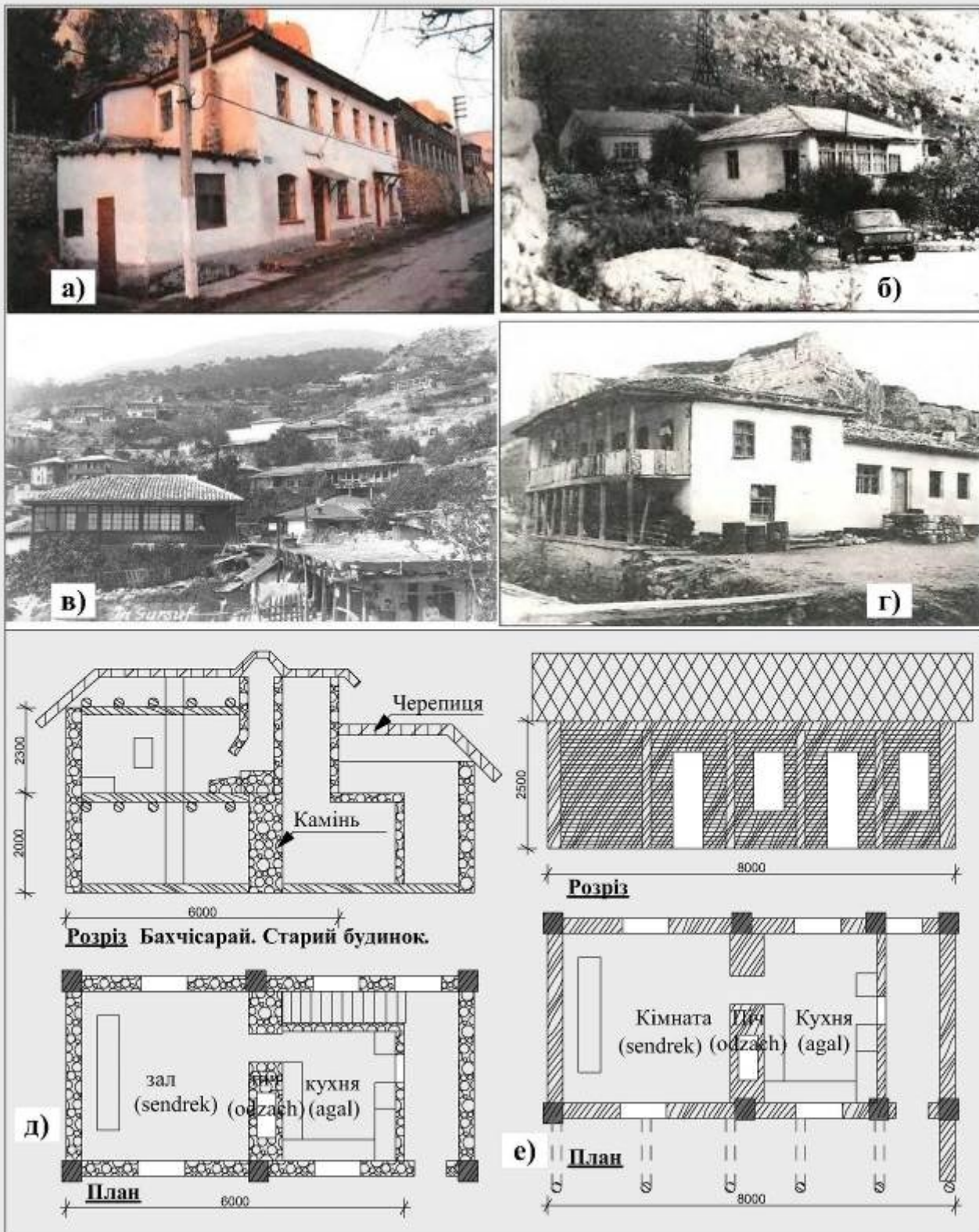

3.3. Конструктивні та інженерні особливості кримськотатарського житла

Рис 29.

Тип конструктивної системи 2

Передгірний район

Каркасні кам'яні

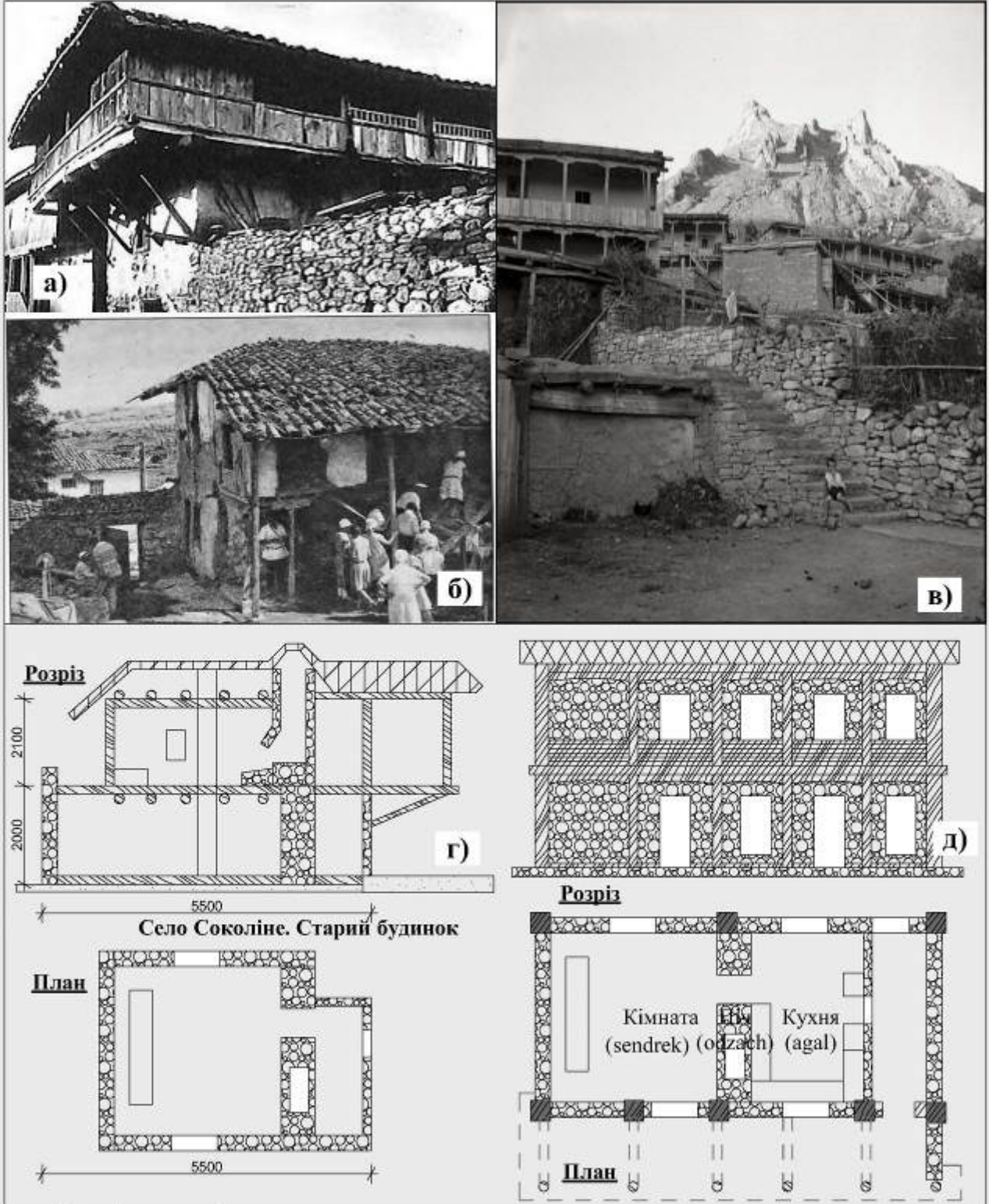
Каркасні дерев'яні

3.3. Конструктивні та інженерні особливості кримськотатарського житла

Рис 30.

Тип конструктивної системи 3

Гірський район

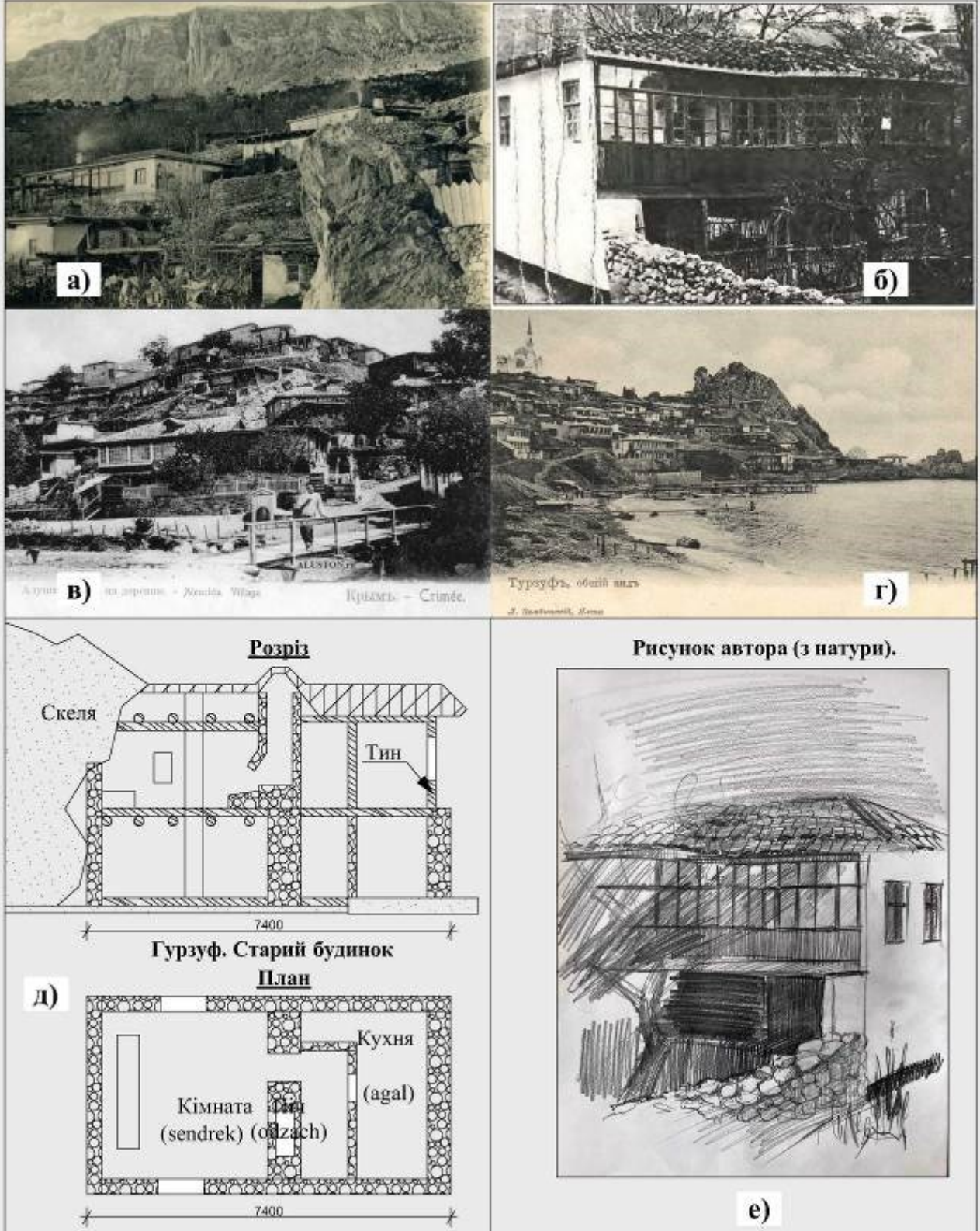
Змішані по поверхам
(кам'яні, дерев'яні)

Каркасні кам'яні

3.3. Конструктивні та інженерні особливості кримськотатарського житла

Рис 31. Тип конструктивної системи 4

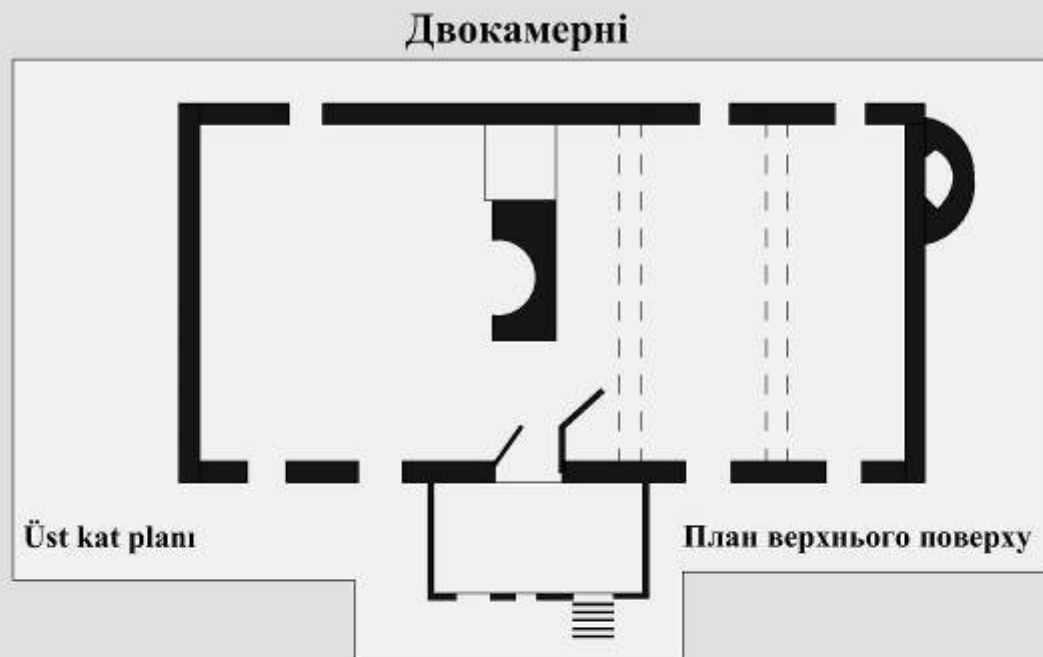
Південобережний район

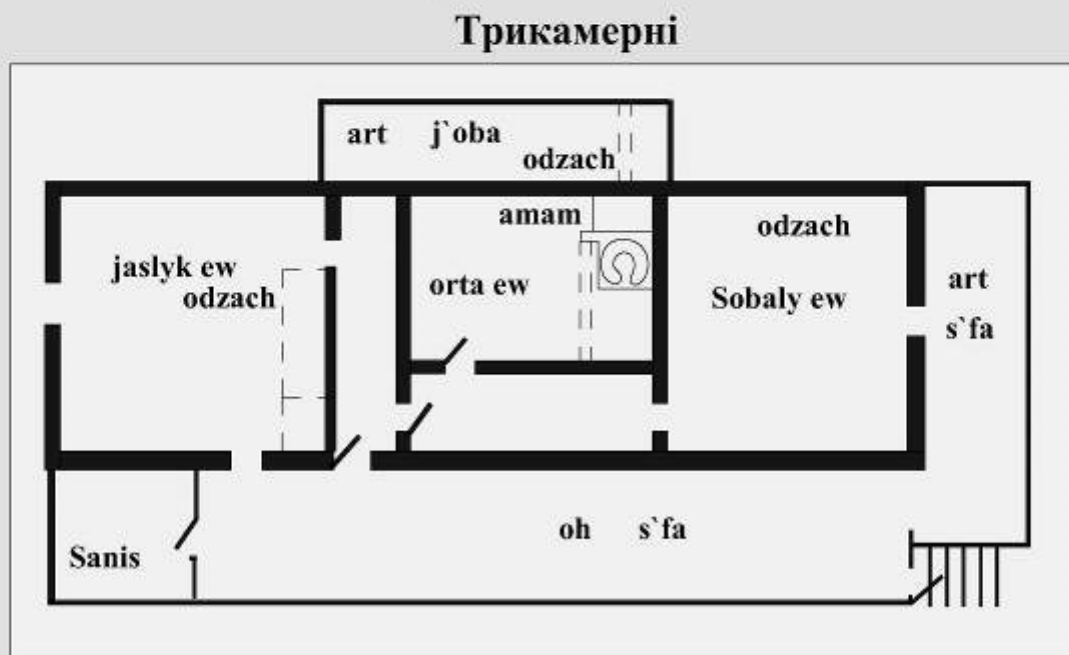
Змішані. Кам'яні з плетінкою (тин)

4.1. Функціонально-планувальна організація житлових будинків

Рис 32. Тип планувальної організації 1

**Бахчисарай Старий 2 поверховий будинок
Квартал Кайтазан Ага**

д. Airgul Bakhch. korna. alan
Ahmet Bey'in eski evi,
Üst kat planı

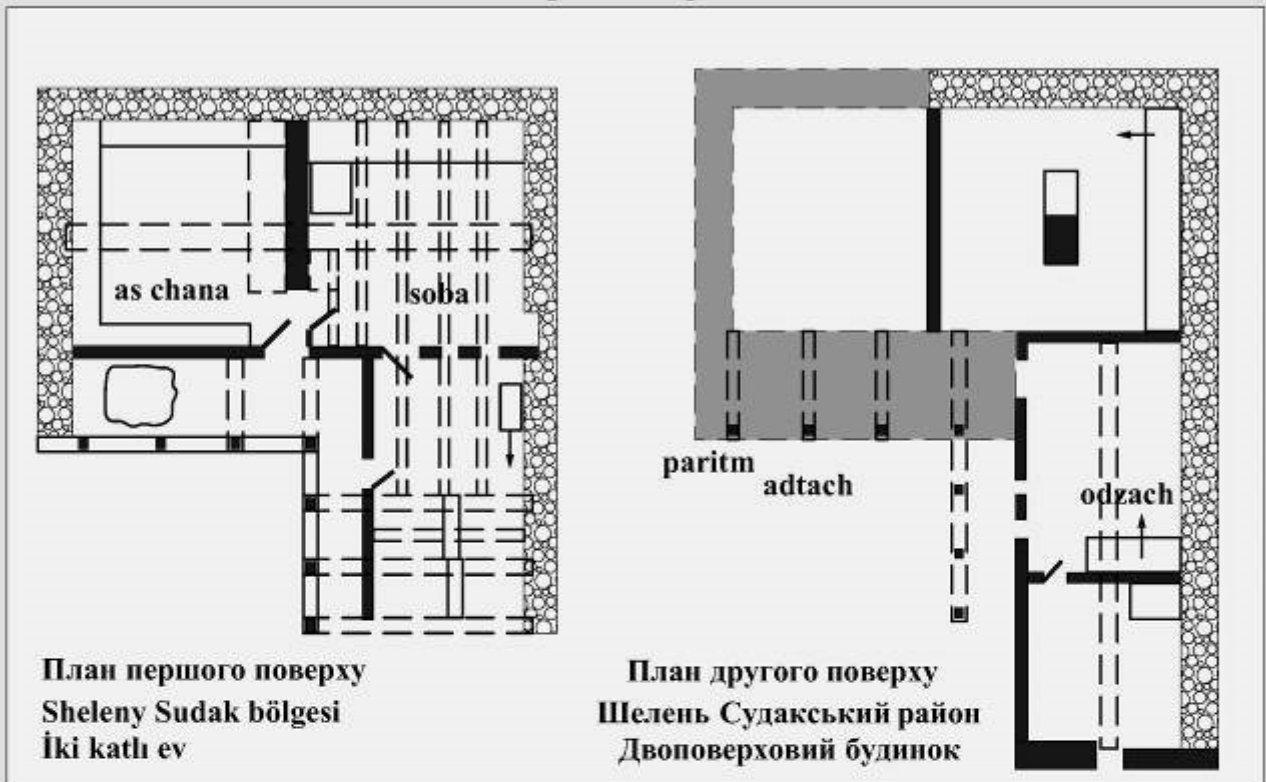
д. Айргуль Бахч. горн. район
Старий будинок Ахмет бей,
План верхнього поверху

Лінійний

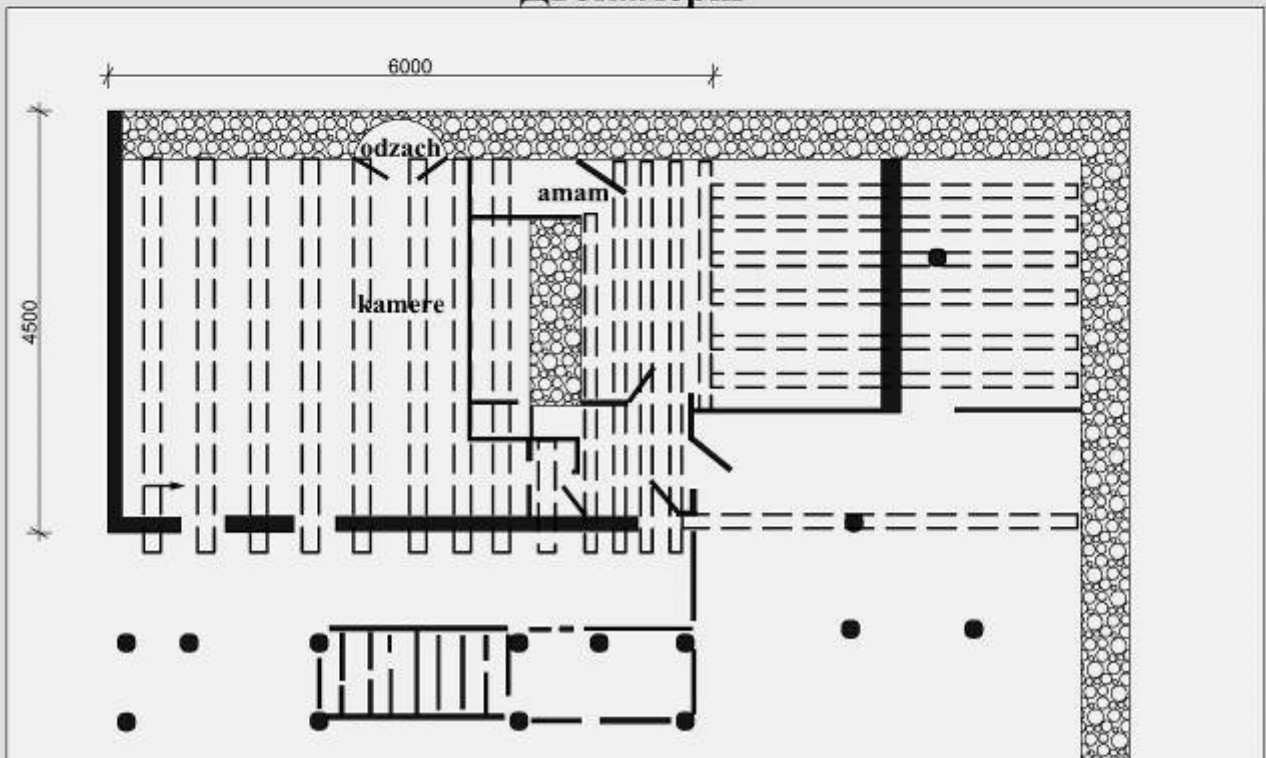
4.1. Функціонально-планувальна організація житлових будинків

Рис 33. Тип планувальної організації 2

Трикамерні

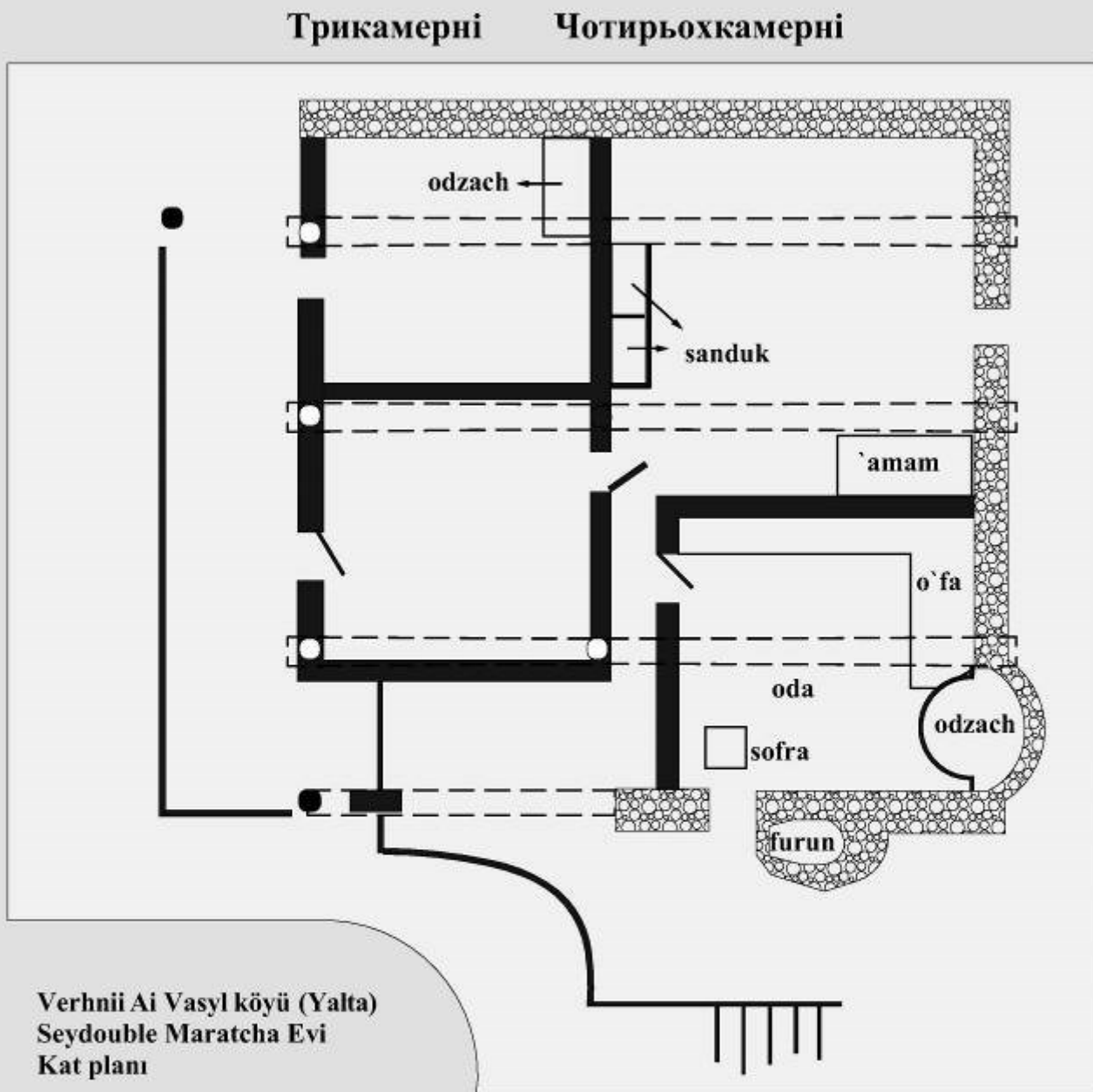
Двокамерні

Кутовий

4.1. Функціонально-планувальна організація житлових будинків

Рис 34. Тип планувальної організації 3

Село Верхній Ай Василь (Ялта)
Будинок Сейдобла Маратча
План поверху

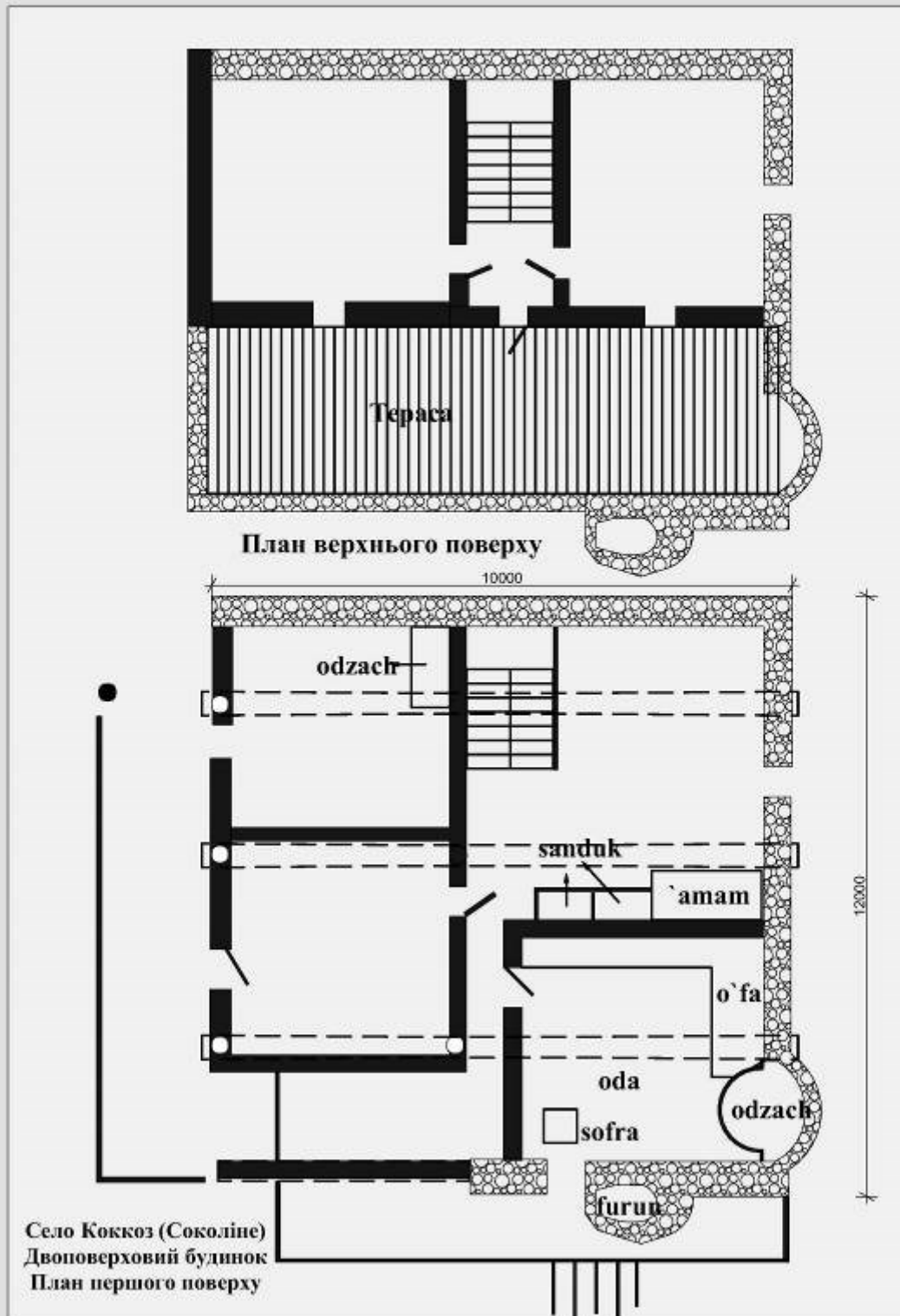
Замкнутий

4.1. Функціонально-планувальна організація житлових будинків

Рис 35.

Тип планувальної організації 4

Чотирьохкамерні та п'ятикамерні

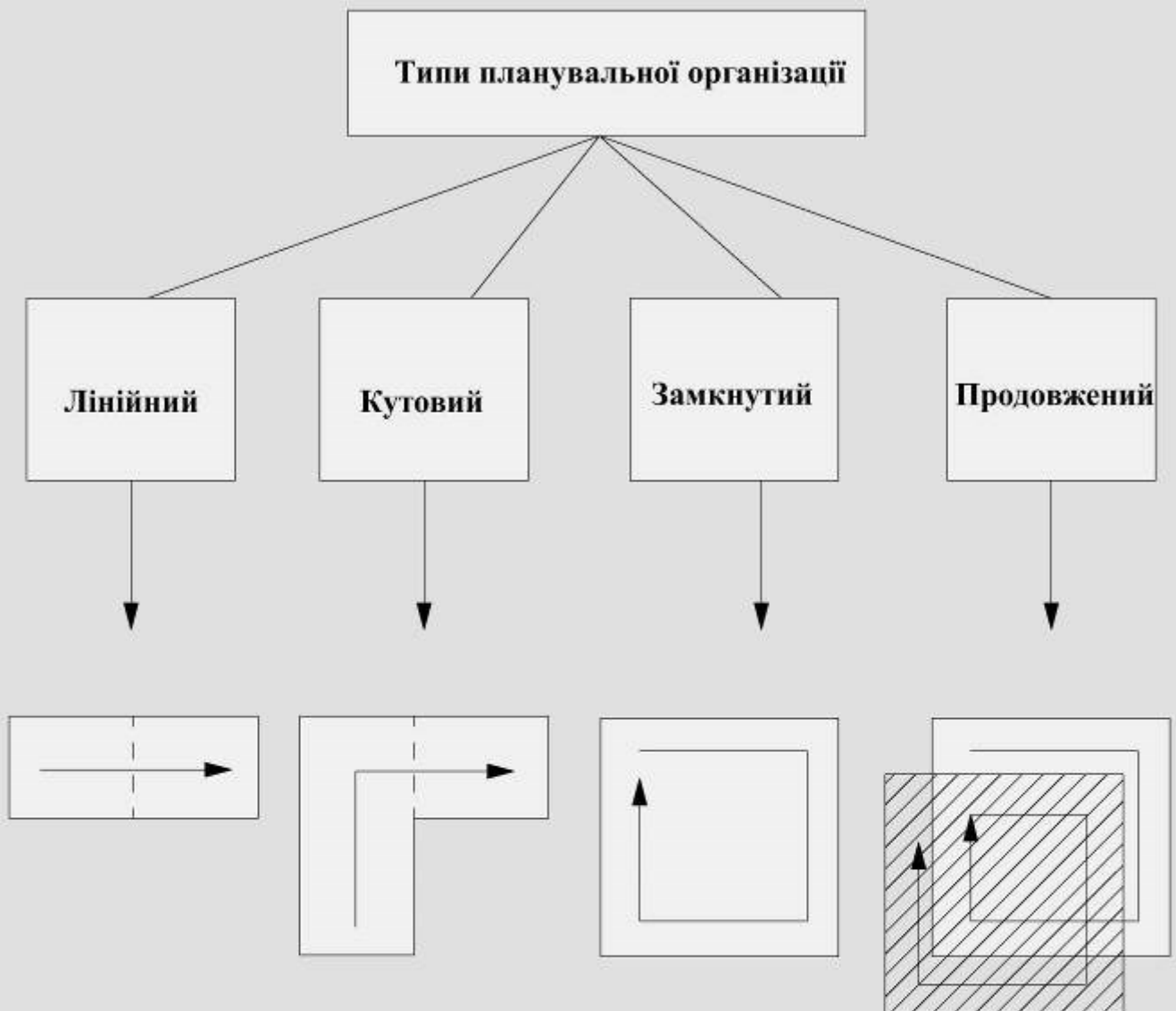

Продовжений

4.1. Функціонально-планувальна організація житлових будинків

Рис 36.

Ілюстраційна схема

ПРИНЦИП 1

Проведений аналіз дозволив сформулювати основний принцип формування планувальної організації будинків.

Принцип поетапного формування функціонально-планувальної структури, як ознака ідентичності житлової кримськотатарської архітектури.

4.1. Функціонально-планувальна організація житлових будинків

Табл 2. Типи планування будинку по географо-кліматичним районам Криму

Географо - кліматичний район// тип планування будинку	Однокамерні Двохкамерні	Трикамерні Чотирьохкамерні П'ятикамерні	Трикамерні Чотирьохкамерні П'ятикамерні
Степовий район	Одноповерхові (Джанкой, Тарханкут, Карасу)	Одноповерхові (Джанкой, Тарханкут, Симферополь, Г'єзлев) Карасу,	-
Передгірний район	Одноповерхові, дерев'яний зруб (Кача, Бельбек)	Двохповерхові, кам'яний нижній поверх і верхній поверх - дерев'яний зруб (Бахчисарай) Двохповерхові, кам'яний нижній поверх і верхній поверх - ватняний (Бахчисарай)	-
Гірський район	-	Одноповерхові, дерев'яний зруб (Стиля, Аїргуль, Керменчик) Двохповерхові, кам'яний нижній поверх і верхній поверх - дерев'яний зруб (Керменчик, Багатир, Біюк-Узенбаш. Кучук- Узенбаш)	Двохповерхові, кам'яний нижній поверх і верхній поверх - дерев'яний зруб (Керменчик, Багатир, Біюк- Узенбаш. Кучук-Узенбаш)
Південнобережний район	-	Одноповерхові, двохповерхові (Судак)	Одноповерхові (Ялта)

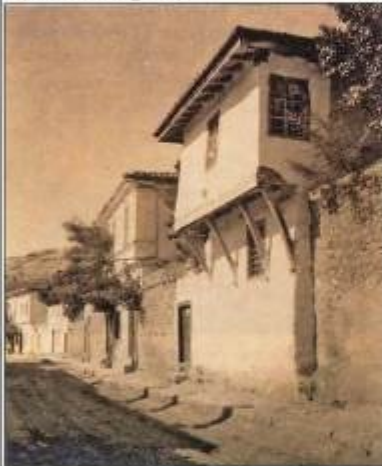

4.1. Функціонально-планувальна організація житлових будинків

Табл 3. Типи планування будинку по географо-кліматичним районам Криму

Географо-кліматичний район// тип будинку	Однокамерні Двохкамерні	Трикамерні Чотирьохкамерні П'ятикамерні	Трикамерні Чотирьохкамерні П'ятикамерні
Південнобережний район	-	 <p>Одноповерховий будинок, село Шелен (Судак).</p> <p>Двохповерховий будинок, село Гурзуф (Ялта).</p>	 <p>Одноповерховий будинок, село Ай- Василь (Ялта).</p>
Гірський район	 <p>Коккоз. Дом Мурадасыла Мусліома, южный фасад. Фото 1929 г. Из фондов БИКАМЗ № 276 (959-2300)</p>	<p>/Сейтасанов Е.Р./ Одноповерхові, дерев'яний зруб (Стиля, Аіргуль, Керменчик) Двохповерхові, кам'яний нижній поверх і верхній поверх - дерев'яний зруб (Керменчик, Багатир, Бінок-Узенбаш. Кучук-Узенбаш)</p>	<p>Двохповерхові, кам'яний нижній поверх і верхній поверх - дерев'яний зруб (Керменчик, Багатир, Бінок-Узенбаш. Кучук-Узенбаш)</p>
		 <p>с. Коккоз, ок. 1848 г. Ялта</p>	

4.1. Функціонально-планувальна організація житлових будинків

Табл 4. Типи планування будинку по географо-кліматичним районам Криму

<p>Передгірний район</p>	<p>Одноповерхові, дерев'яний зруб (Кача, Бельбек)</p>	<p>Двохповерхові, кам'яний нижній поверх і верхній поверх - дерев'яний зруб (Бахчисарай) Двохповерхові, кам'яний нижній поверх і верхній поверх - ватняний (Бахчисарай)</p> <p>Дом с очагом и выступающими деревянными консолями. ул. И. Гаспринского, 8. Фото начала XX века.</p> <p>Старовинний двоповерховий традиційний кримськотатарський житловий будинок</p>	<p>-</p>
---------------------------------	---	---	----------

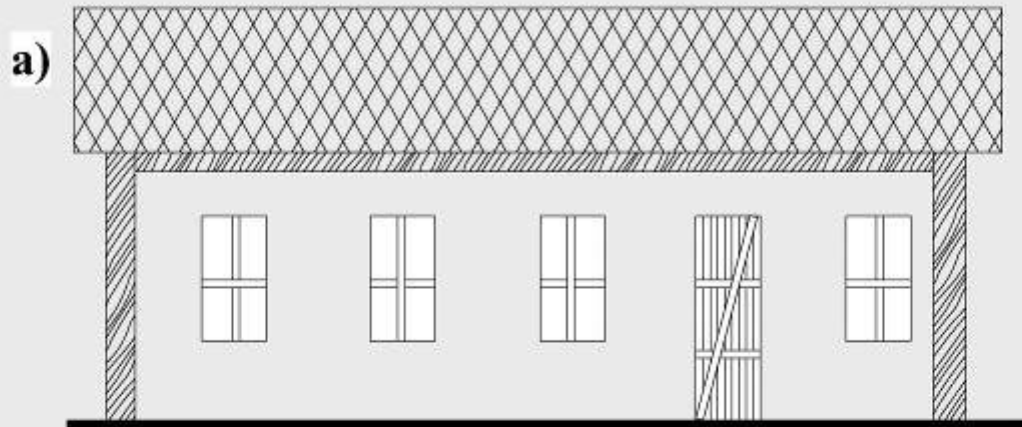
4.1. Функціонально-планувальна організація житлових будинків

Табл 5. Типи планування будинку по географо-кліматичним районам Криму

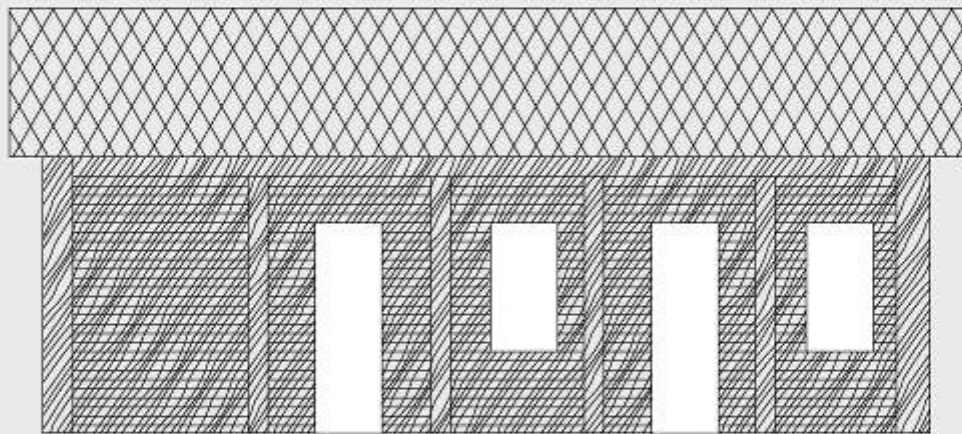
		компоновки ул. Асма-кую, 41. Куфтин Б. А. «Жилище крымских татар в связи с историей заселения полу острова». - М, 1925. - Таб. X	
Степовий район	Одноповерхові (Джанкой. Тарханкут, Карасу)	Одноповерхові (Джанкой. Тарханкут. Карасу, Симферополь, Гёзлев)	-
		 <p>Рис.В.17. Бахчи-Елі кую (Карасубазар). Татарський будинок з хлібної піччю зовні</p>	
			 <p>Буюк-Озенбаш кую. Старий плаховий будинок. Дерев'яні цвяхи (чуй).</p>

4.2. Архітектурно-просторова організація кримськотатарського житла та її образна своєрідність

Рис 37. Тип 1 архітектурно-просторової організації

Розріз

б)

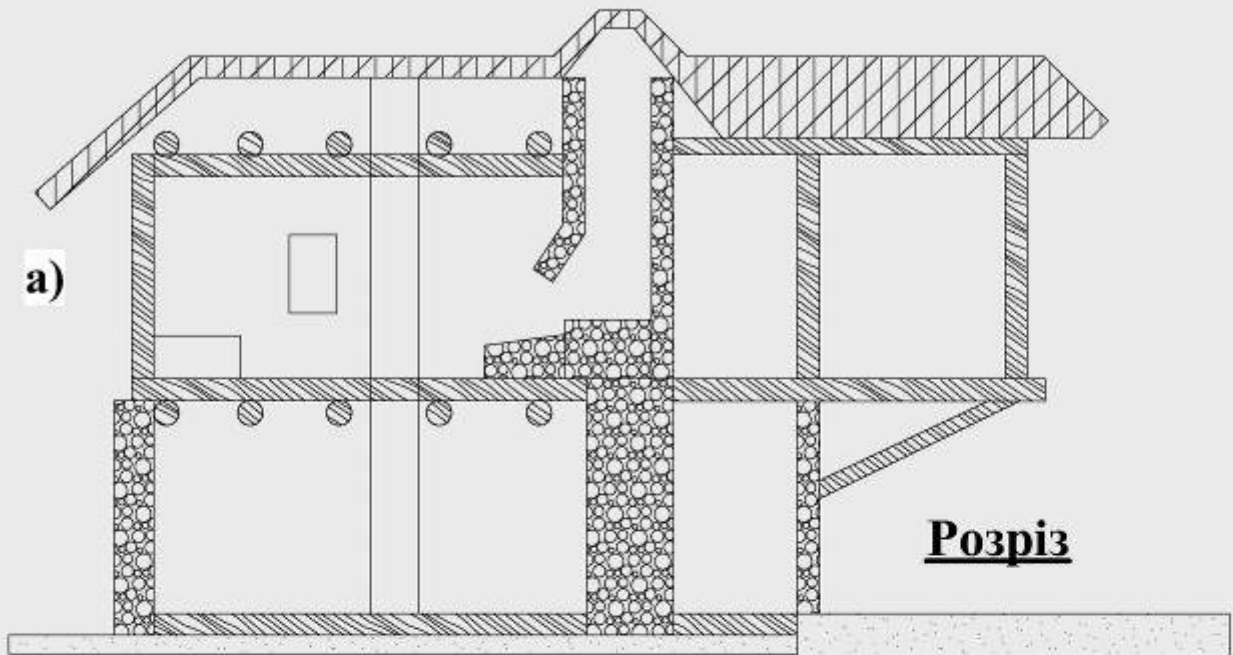

в)

Ординарний

4.2. Архітектурно-просторова організація кримськотатарського житла та її образна своєрідність

Рис 38. Тип 2 архітектурно-просторової організації

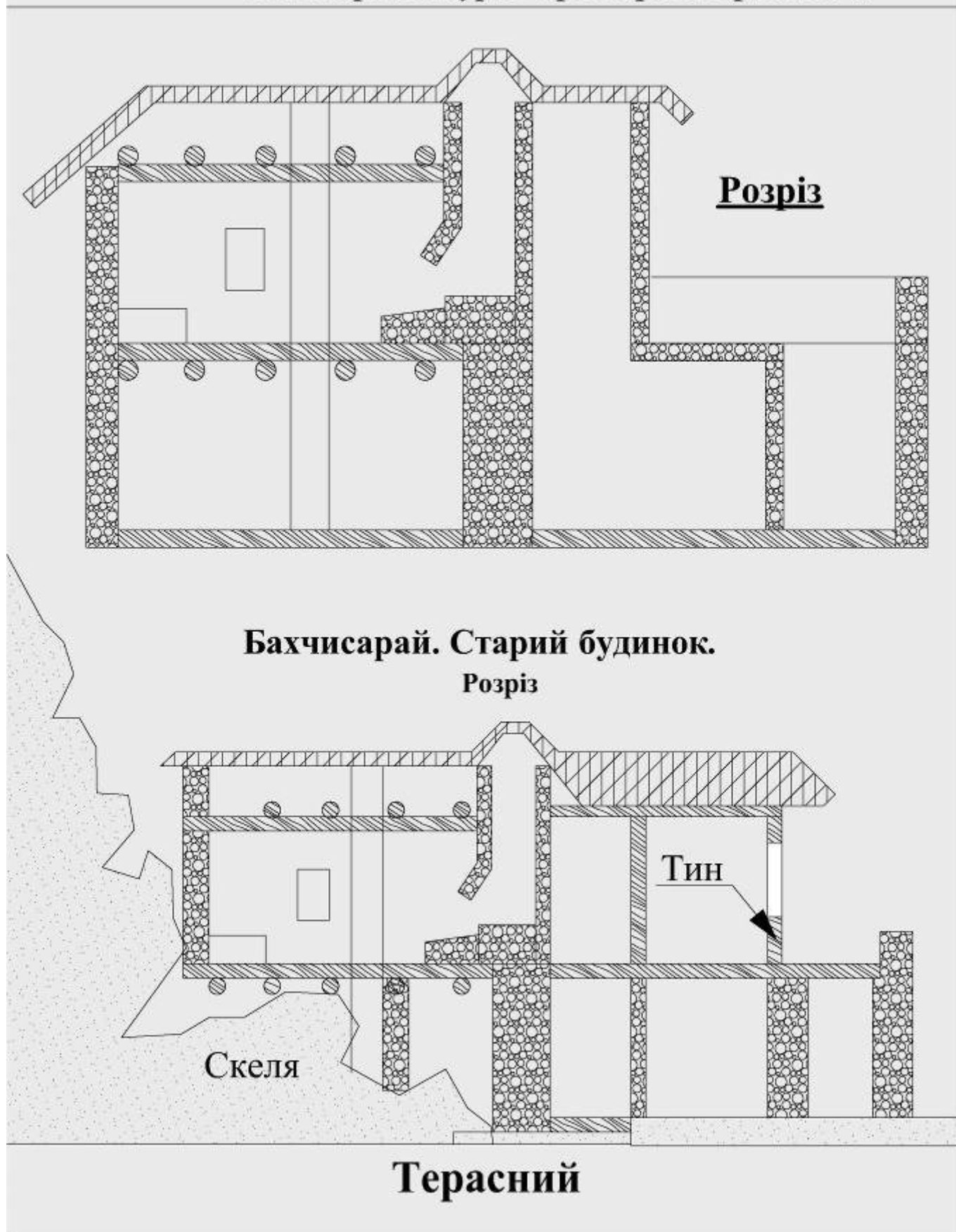
б) Село Соколине. Старий будинок

Консольний

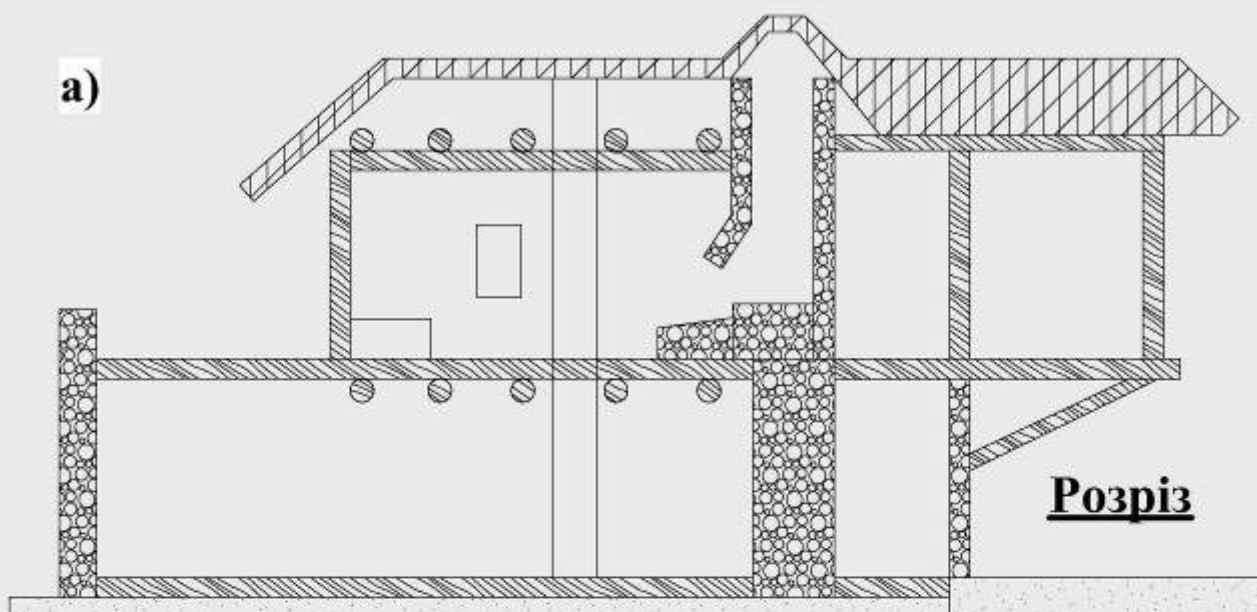
4.2. Архітектурно-просторова організація кримськотатарського житла та її образна своєрідність

Рис 39. Тип 3 архітектурно-просторової організації

4.2. Архітектурно-просторова організація кримськотатарського житла та її образна своєрідність

Рис 40. Тип 4 архітектурно-просторової організації

б) м. Гурзуф. Старий будинок

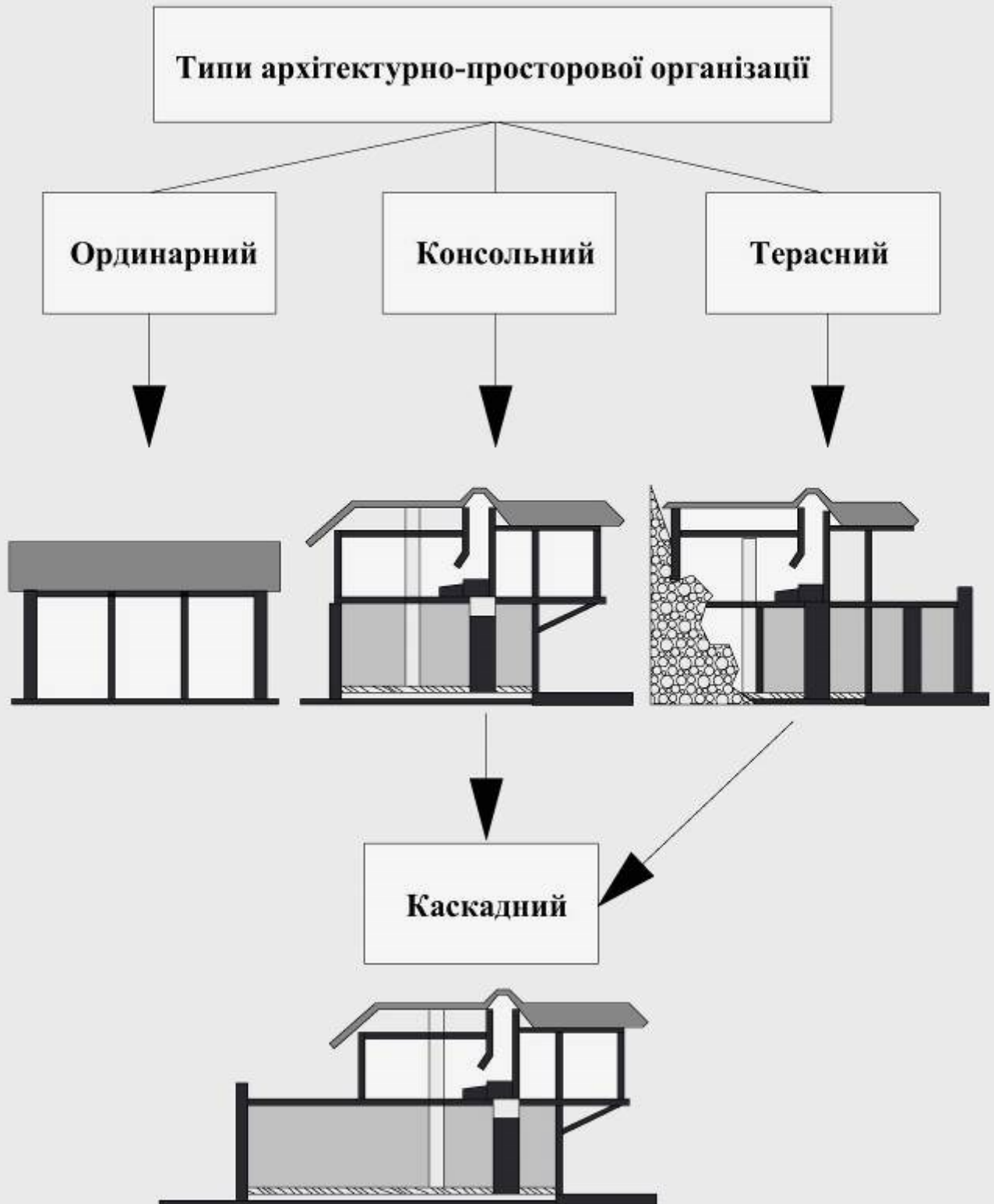
Каскадний

4.2. Архітектурно-просторова організація кримськотатарського житла та її образна своєрідність

Рис 41.

Ілюстраційна схема

4.2. Архітектурно-просторова організація кримськотатарського житла та її образна своєрідність

Рис 42.

Ілюстраційна схема

ПРИНЦИП 2

Частіше за все будинок, мав як консольні частини так і тераси.
Це стає основною відзнакою кримськотатарської архітектури.
Дослідженням визначено, основою архітектурно-просторової організації є **принцип каскадного формування архітектурної форми, як ознака ідентичності житлової кримськотатарської архітектури.**

4.3. Художньо-декоративне оздоблення інтер'єру традиційного кримськотатарського житла

Рис 43. Приклади кримськотатарського орнаменту

Художні твори майстрів кримськотатарського народу.
Керамічне панно з кримськотатарським орнаментом. Р.В.Скибін

Вигнута гілка - Egri dal

Qaytarma

Altin nar (Золотий гранат)

(Поклоніння - Ibadet)

Yolcu - Мандрівник

Черепаха - Qapli

4.3. Художньо-декоративне оздоблення інтер'єру традиційного кримськотатарського житла

Рис 44. Кримськотатарські вітражі

Вітражі в Ханському палаці, м. Бахчисарай.

Вітражі в ханській мечеті, м. Бахчисарай.

Вітражі в мечеті Джума -Джамі, м. Євпаторія.

4.3. Художньо-декоративне оздоблення інтер'єру традиційного кримськотатарського житла

Рис 45. Кримськотатарський орнамент та вітражі

м. Бахчисарай.

4.3. Художньо-декоративне оздоблення інтер'єру традиційного кримськотатарського житла

Рис 46. Кримськотатарський орнамент та вітражі

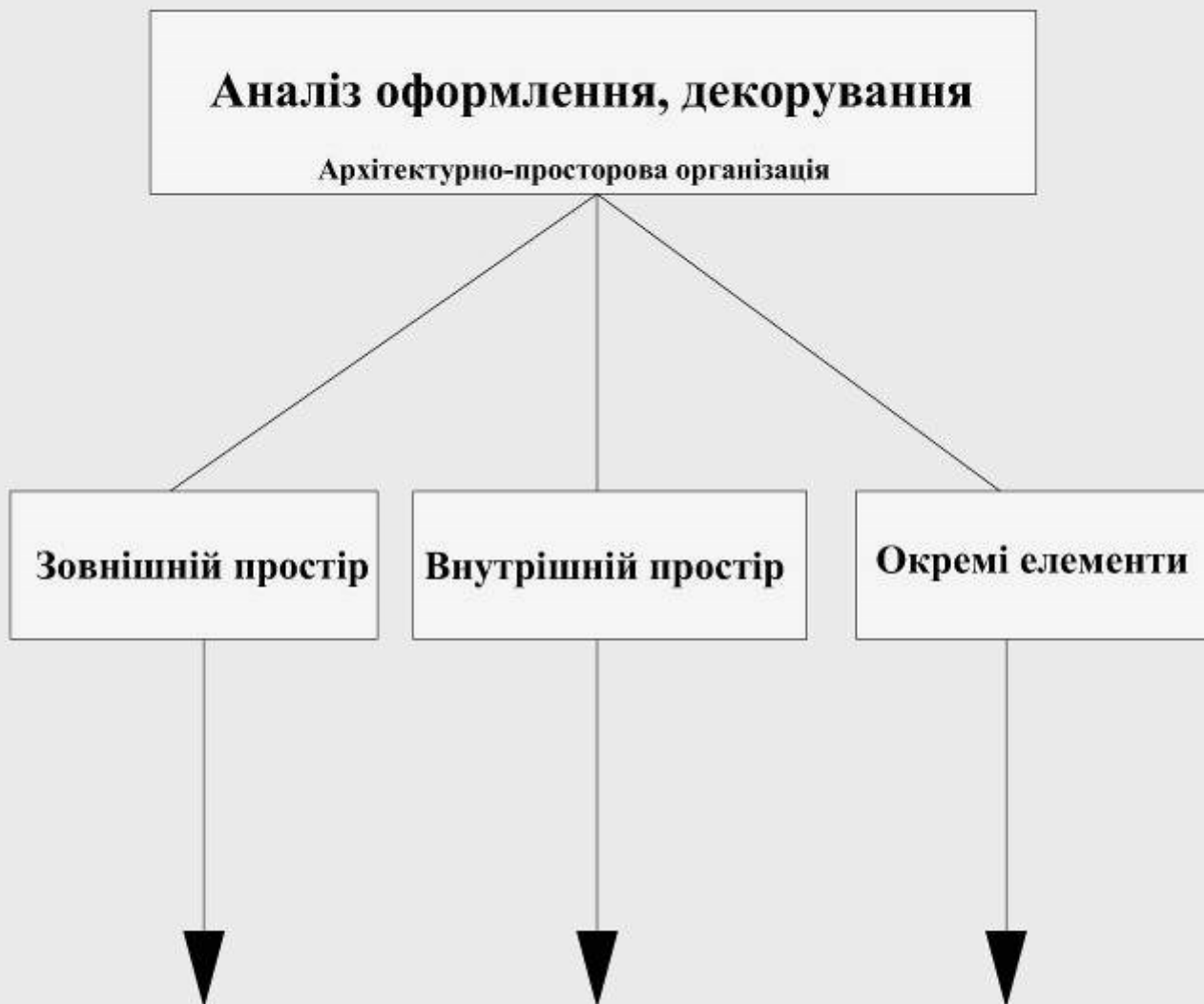
4.3. Художньо-декоративне оздоблення інтер'єру традиційного кримськотатарського житла

Рис 47.А. Кримськотатарський орнамент "Орьнек"

4.3. Художньо-декоративне оздоблення інтер'єру традиційного кримськотатарського житла

Рис 47. Ілюстраційна схема

ПРИНЦИП 3

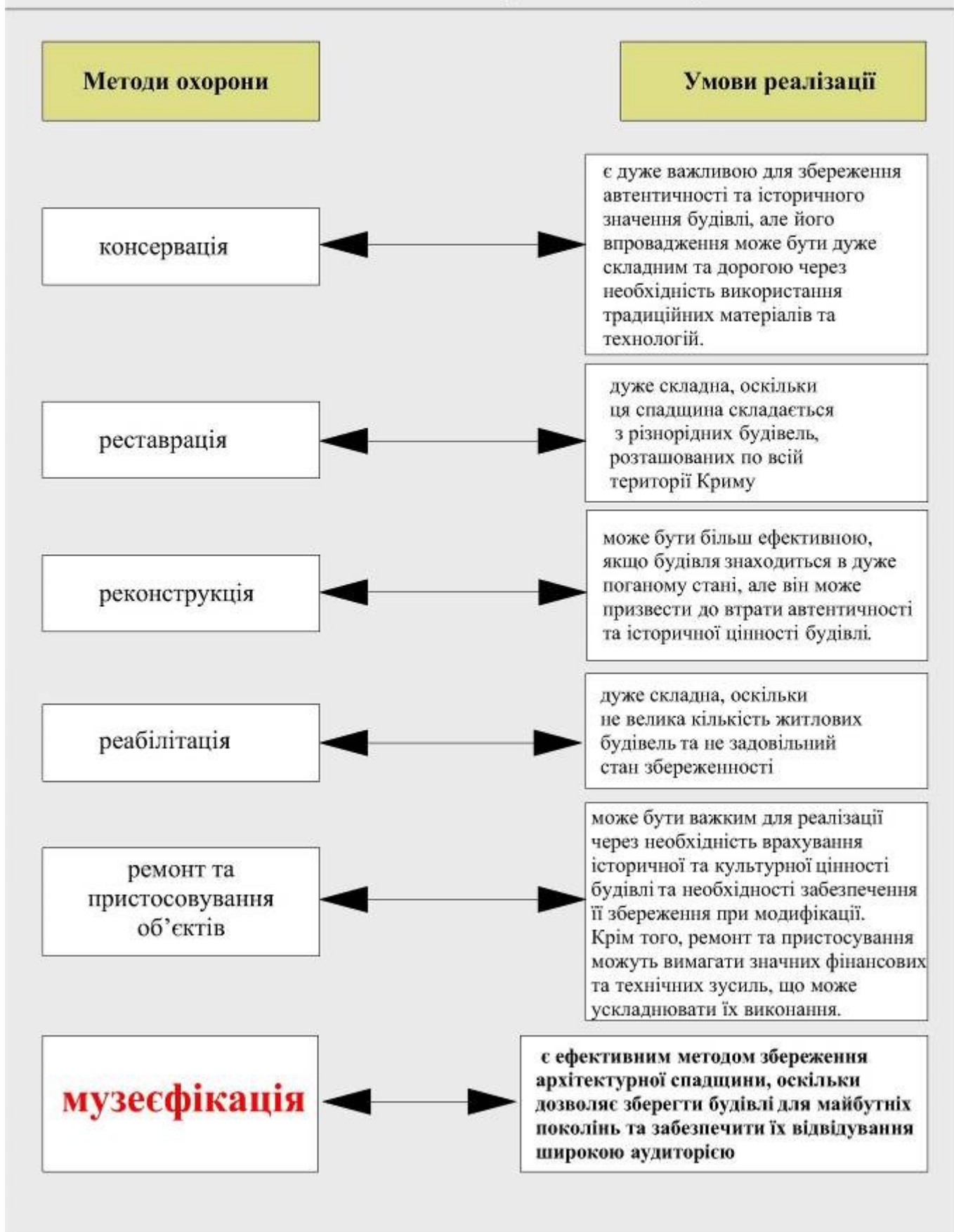
Принцип орнаменталізації архітектурної форми.

Цей принцип використовується як для зовнішньої поверхні так і у внутрішньому просторі приміщень. Таким чином, дослідженням були визначені три принципи, які ідентифікують планувальну, просторову організацію кримськотатарського житла та є ознакою ідентичності.

4.4. Рекомендації та методика охорони та збереження архітектурної житлової спадщини кримськотатарського народу

Рис 48. Аналіз та вибір методів охорони:

4.4. Рекомендації та методика охорони та збереження архітектурної житлової спадщини кримськотатарського народу

Рис 49. Стан збереження традиційного кримськотатарського будинку в Нагірному (Махульдур) під час обмірних робіт.

Так виглядає будинок у 2023 році

**Проміжний етап
2008 рік**

**Під час обмірних робіт
середина 1990х років.**

4.4. Рекомендації та методика охорони та збереження архітектурної житлової спадщини кримськотатарського народу

Рис 50. Стан збереження традиційного кримськотатарського будинку в селі Солнічносілля (Аиргуль)

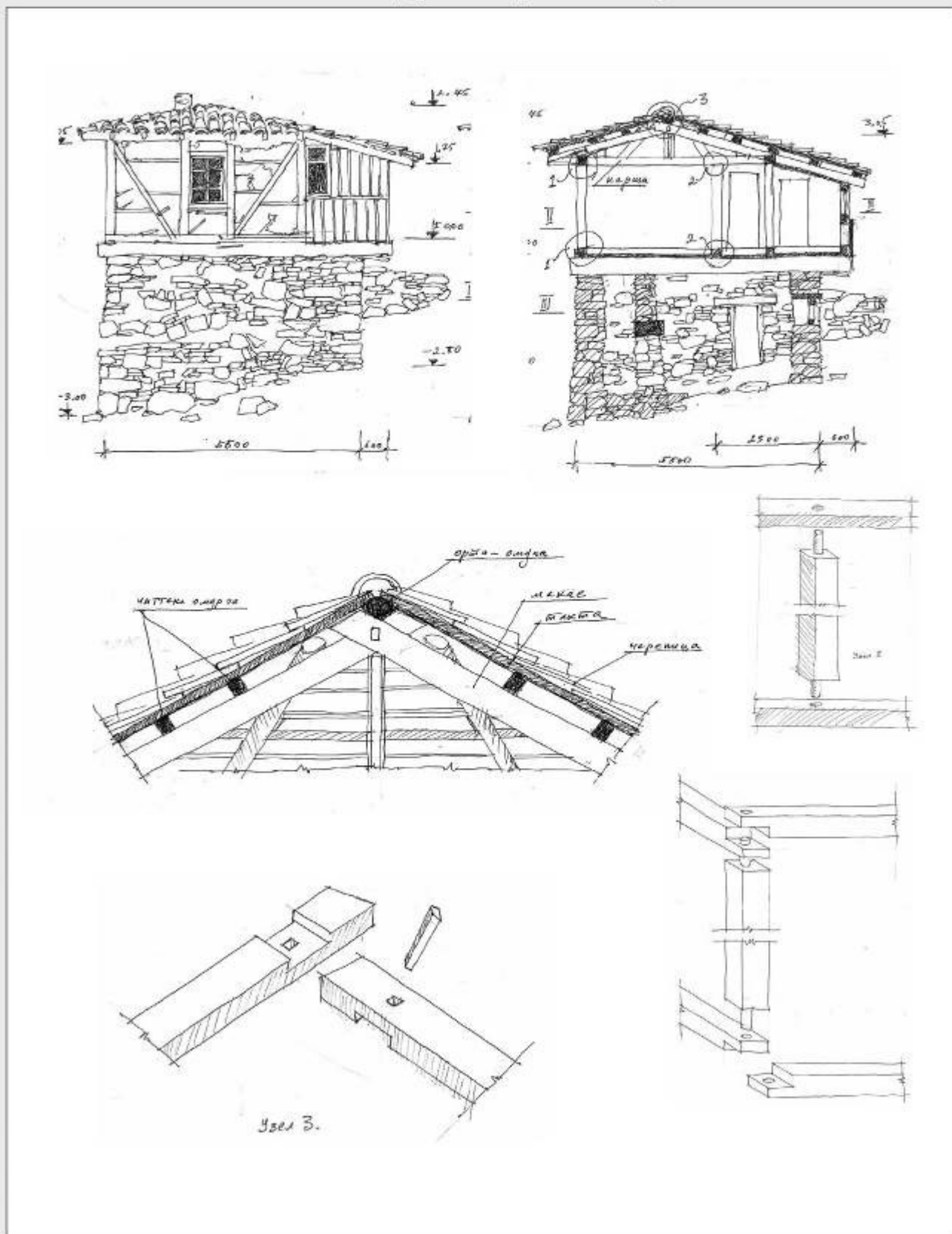
Так виглядав будинок у 2022 році

Так виглядає будинок у 2023 році

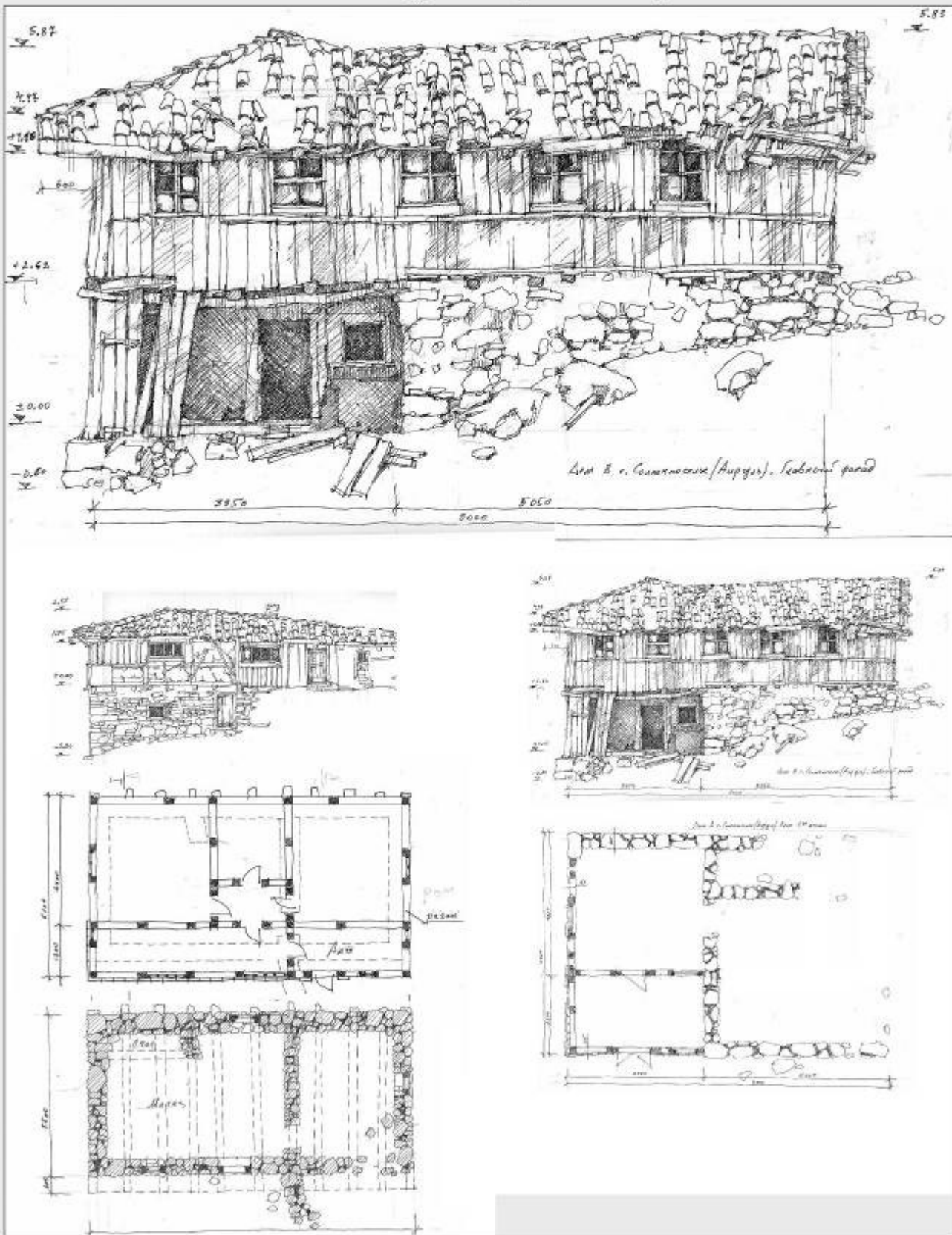
4.4. Рекомендації та методика охорони та збереження архітектурної житлової спадщини кримськотатарського народу

Рис 51. Обмірні роботи будинку в Нагірному.
Олександра Петровича Кропко

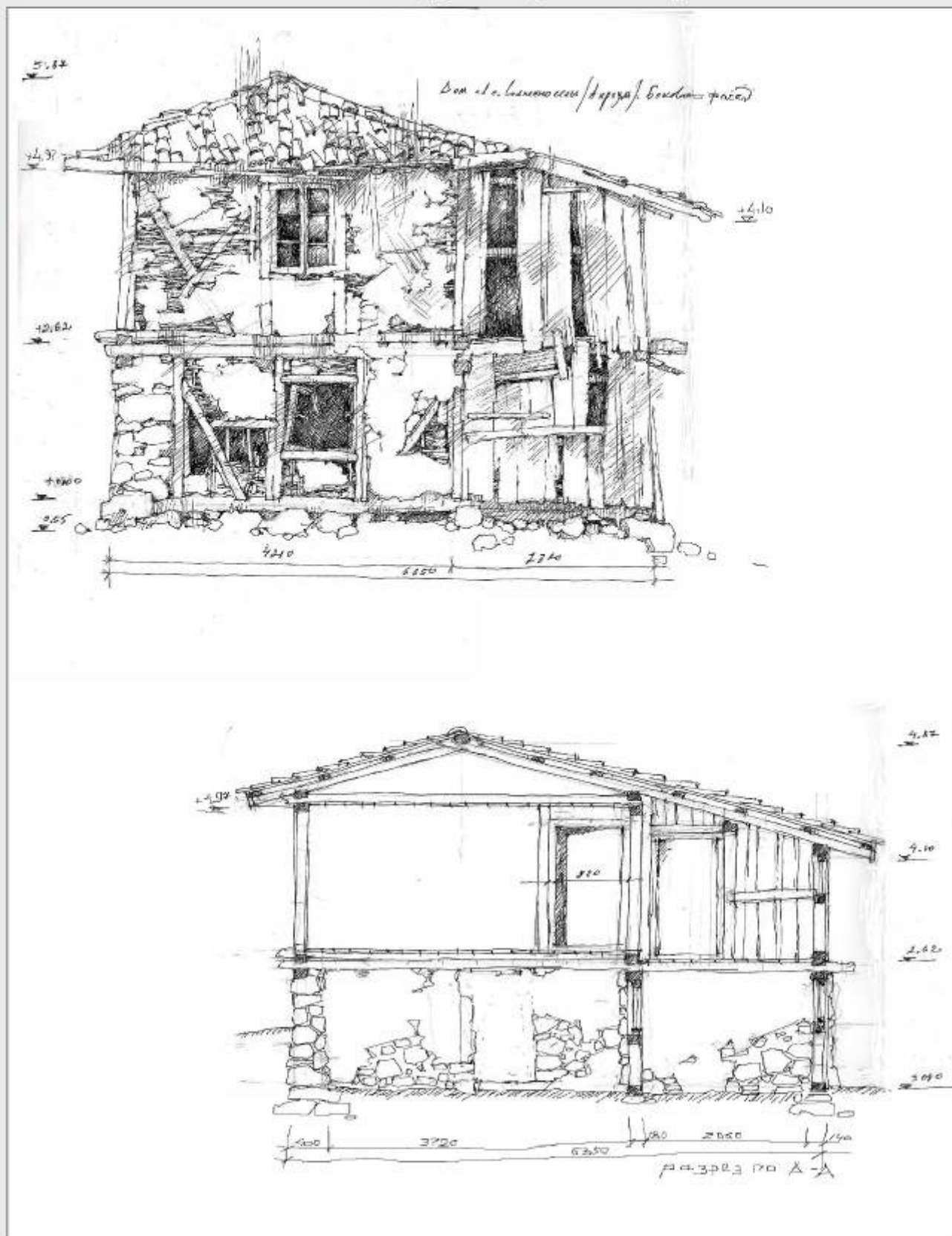
4.4. Рекомендації та методика охорони та збереження архітектурної житлової спадщини кримськотатарського народу

Рис 52. Обмірні роботи будинку в Нагірному. Олександра Петровича Кропко

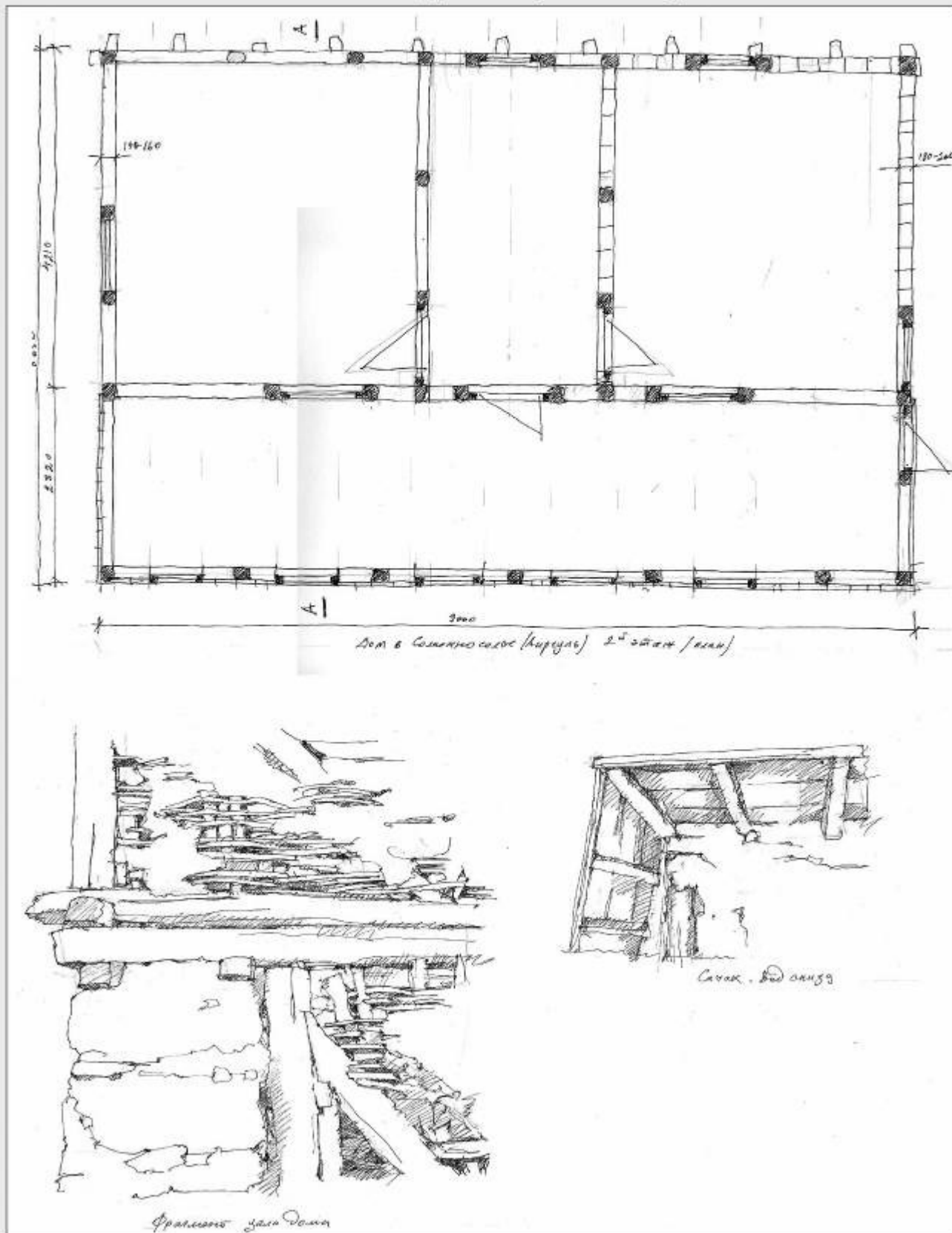
4.4. Рекомендації та методика охорони та збереження архітектурної житлової спадщини кримськотатарського народу

Рис 53. Обмірні роботи будинку в Сонячносіллі
Олександра Петровича Кропка

4.4. Рекомендації та методика охорони та збереження архітектурної житлової спадщини кримськотатарського народу

Рис 54. Обмірні роботи будинку в Сонячносіллі Олександра Петровича Кропка

4.4. Рекомендації та методика охорони та збереження архітектурної житлової спадщини кримськотатарського народу
Рис 55.

ПРИНЦИП 4

Для збереження архітектурної житлової спадщини запропоновано

Принцип музеєфікації народної архітектури та традиційного побуту, шляхом створення музею під відкритим небом в селі Коккоз (Соколине) Бахчисарайського району.

Музей під відкритим небом.

**В селі Коккоз (Соколине)
Бахчисарайського району**

**Копія фрагменту житлової
кримськотатарської забудови
на території Національного музею народної
архітектури та побуту України**

ТИП 1   Степовий район

ТИП 2   Передгірний район

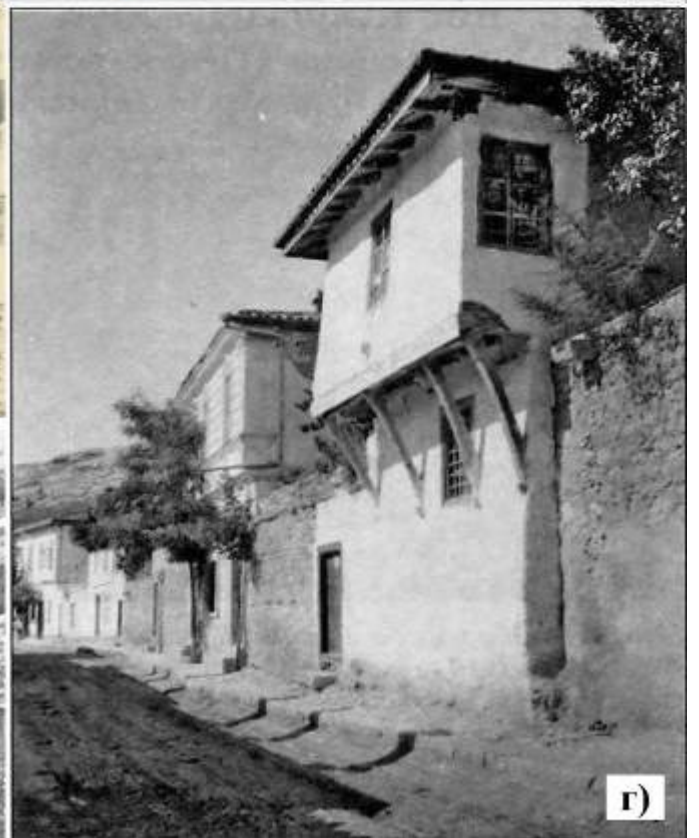
ТИП 3   Гірний район

ТИП 4   Південобережний район

4.4. Рекомендації та методика охорони та збереження архітектурної житлової спадщини кримськотатарського народу

Рис 56. Музей під відкритим небом в селі Коккоз (Соколине) Бахчисарайського району.

4.4. Рекомендації та методика охорони та збереження архітектурної житлової спадщини кримськотатарського народу

Рис 57.

Ілюстраційна схема

Архітектурна концепція музею просто неба традиційної кримськотатарської житлової архітектури.

Принцип музесфікації народної архітектури та традиційного побуту, шляхом створення музею під відкритим небом в селі Коккоз (Соколине) Бахчисарайського району.

Цей принцип закладено як рекомендації та методика охорони та збереження архітектурної спадщини кримськотатарського народу та для збереження ознак ідентичності житлової кримськотатарської архітектури.

ДОДАТОК В

Джерела ілюстрацій

Рис. 1. Рисунок автора.

Рис. 2. Рисунок автора.

Рис. 3. «Фотографії німецького фотографа Герберта Ліста. Крим у роки німецької окупації. 1942» Кримськотатарський селище Кутлак (Веселе), Крим.
<https://www.istpravda.com.ua/artefacts/2017/05/19/149804/>

Рис. 4. Натурні авторські дослідження (фотографії Ібраїмової О. Р., Сейтасанова Е. Р., Сейтасанова Р. Б. а) Будинок прадіда. Ібраїм Усеїн огьлу, б) Будинок прадіда. Ібраїм Усеїн огьлу, в) село Коккоз (Соколине) вул. Гірська, буд.16, 2016 р. традиційний кримськотатарський будинок, г) село Гавр (Плотинне) вул. Річна 13А, 2016 р., д) село Гавр (Плотинне) вул. Річна, 2016 р. е) село Коккоз (Соколине) вул. Гірська, буд.16, 2016 р. традиційний кримськотатарський будинок, ж) село Коккоз (Соколине) вул. Гірська, буд.15, 2016 р., з) село Коккоз (Соколине) вул. Гірська, буд.16, 2016 р. Фіто будинок, и) село Гавр (Плотинне) вул. Річна 11, 2016 р., к) село Гавр (Плотинне) вул. Річна 11, 2016 р., л) село Коккоз (Соколине) вул. Гірська, буд.15, 2016 р.

Рис. 5. Фотографії Гурзуфа царських часів
<https://crimeanblog.blogspot.com/2017/01/gurzuf-photo.html>

Рис. 6. а) <http://ayvazovskiy.su/> б) <http://ayvazovskiy.su/> в) <http://ayvazovskiy.su/> г) <http://ayvazovskiy.su/> д) <https://jyvopys.com/vechir-bilya-morya-kostyantyn-bogayevskij/> е) <https://jyvopys.com/vechir-bilya-morya-kostyantyn-bogayevskij/> ж) <http://surl.li/gtwul> з) <http://surl.li/gtwva> и) <http://surl.li/gtwva>

Рис. 7. а) <http://surl.li/gtwvi> б) <http://surl.li/gtwvn> в) <http://surl.li/gtwwg> г) <http://surl.li/gtwwww> д) <https://mangup.su/mivill-zh-vid-na-aj-petri> е) <http://surl.li/gtwxa> ж) <http://surl.li/gtwnm> з) <http://surl.li/gtwxn> и) <http://surl.li/gtwxr>

Рис. 8. Художні твори автора.

Рис. 9. <http://surl.li/gtwsm> Художні твори Юрія Івановича Химича.

Рис. 10. Фотографії Ельміри Шемседінової з власної колекції.

Рис. 11. Фотографії художніх творів Олександра Петровича Кропко з власної колекції.

Рис. 12. Фотографії художніх творів Олександра Петровича Кропко з власної колекції.

Рис. 13. <http://surl.li/gtwrk> Старовинні плани і схеми міст Криму.

Рис. 14. <http://surl.li/gtwrk> Старовинні плани і схеми міст Криму.

Рис. 15. Старовинні карти міст Криму. Розробки автора.

Рис. 16. Старовинні карти міст Криму. Розробки автора.

Рис. 17. Авторські таблиці і діаграми.

Табл. 1. <http://surl.li/gtxua>

Рис. 18. Рисунок автора.

Рис. 19. Рисунок автора, а) <http://surl.li/gtyji> б) фотографія автора в) <http://surl.li/gtyjy> г) фотографія автора.

Рис. 20. Рисунок автора.

Рис. 21. Рисунок автора.

Рис. 22. а) <http://surl.li/gtymb> б) <https://yapet.livejournal.com/188078.html> в) <https://www.google.com.ua/maps/@45.2646787,34.1149376,8z> г) рисунок автора

Рис. 23. а) <https://romali83.livejournal.com/4978.html> б) <http://surl.li/gtyon> в) <https://www.google.com.ua/maps/@45.2646787,34.1149376,8z> г) рисунок автора

Рис. 24. а) <http://surl.li/gtyqt> б) <http://surl.li/gtyse> в) <https://www.google.com.ua/maps/@45.2646787,34.1149376,8z> г) рисунок автора.

Рис. 25. а) <http://surl.li/gtyup> б) <https://w-sail.com/poselok-gurzuf-malenkaya-italiya-v-kryimu/> в) <https://www.google.com.ua/maps/@45.2646787,34.1149376,8z> г) рисунок автора.

Рис. 26. Рисунок автора.

Рис. 27. Рисунок автора.

Рис. 28. а) <https://avdet.org/2023/01/22/aziz-gazi-mansura/> б) <http://surl.li/gtzbo> в) <http://surl.li/gtzbo> г) <http://surl.li/gtzen> д) рисунок автора е) рисунок автора.

Рис. 29. а) фотографія Ібраїмової О.Р. б) архівна фотографія БІКАМЗ в)

<https://www.crimeantatars.club/history/photogallery/50-starinnyh-izobrazhenij-krymskotatarskogo-gurzufa> г) архівна фотографія БІКАМЗ д) рисунок автора е) рисунок автора.

Рис. 30. а) архівна фотографія БІКАМЗ б) архівна фотографія БІКАМЗ в) <http://surl.li/gtzlo> г) рисунок автора д) рисунок автора.

Рис. 31. а) <https://www.crimeantatars.club/history/photogallery/23-effektnyh-izobrazheniya-tatarskoj-derevni-alupki-i-ee-zhitelej> б) архівна фотографія БІКАМЗ в) <https://crimeanblog.blogspot.com/2016/04/alushta-foto.html> г) <https://www.crimeantatars.club/history/photogallery/50-starinnyh-izobrazhenij-krymskotatarskogo-gurzufa> д) рисунок автора е) рисунок автора.

Рис. 32. Рисунок автора.

Рис. 33. Рисунок автора.

Рис. 34. Рисунок автора.

Рис. 35. Рисунок автора.

Рис. 36. Рисунок автора.

Табл. 2. Рисунок автора.

Табл. 3. Рисунок автора.

Табл. 4. Рисунок автора.

Табл. 5. Рисунок автора.

Рис. 37. а) рисунок автора б) рисунок автора в) архівна фотографія БІКАМЗ.

Рис. 38. а) рисунок автора б) архівна фотографія БІКАМЗ.

Рис. 39. Рисунок автора.

Рис. 40. а) рисунок автора б) фотографія Ібраїмової О.Р.

Рис. 41. Рисунок автора.

Рис. 42. Авторський архітектурний проєкт.

Рис. 43. <https://rustemskybin.com/>

Рис. 44. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Hansaray>

Рис. 45. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Hansaray>

Рис. 46. <https://rustemskybin.com/>

Рис. 47. Рисунок автора.

Рис. 48. Рисунок автора.

Рис. 49. Фотографії Олександра Петровича Кропко з власної колекції.

Рис. 50. Фотографії Олександра Петровича Кропко з власної колекції.

Рис. 51. Обмірні роботи будинку в Нагірному.

Олександра Петровича Кропко.

Рис. 52. Обмірні роботи будинку в Нагірному.

Олександра Петровича Кропко.

Рис. 53. Обмірні роботи будинку в Нагірному.

Олександра Петровича Кропко.

Рис. 54. Обмірні роботи будинку в Нагірному.

Олександра Петровича Кропко.

Рис. 55. Схема автора.

Рис. 56. а) схема автора поверх карти google maps б)

<https://www.crimeantatars.club/history/photogallery/23-effektnyh-izobrazheniya-tatarskoj-derevni-alupki-i-ee-zhitelej>

в)

<https://www.crimeantatars.club/history/photogallery/50-starinnyh-izobrazhenij-krymskotatarskogo-gurzufa> г) архівна фотографія БІКАМЗ.

Рис. 57. Авторська архітектурна концепція музею просто неба традиційної кримськотатарської житлової архітектури.

ДОДАТОК Г

Додаткові матеріали, які засвідчують апробацію положень дисертації

**Молодий
Вчений**

СЕРТИФІКАТ УЧАСНИКА

Сейтасанов Едем Рустемович

взяв участь у роботі конференції

«Теорія і практика актуальних наукових досліджень»

м. Дніпро, 28-29 лютого 2020 року

Матеріали учасника конференції прийняті
та опубліковані у науковому збірнику

Відповідальний секретар
Організаційного комітету конференції
Видавництво "Молодий вчений"

О.В. Петрова

INTERCONF
Scientific Publishing Center

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

Certificate of Participation

We are honored to present this certificate to

Edem Seitasanov

for participation in the I International Scientific and Practical Conference
SCIENTIFIC GOALS AND PURPOSES IN XXI CENTURY
held on October 7-8, 2021 in Seattle, USA

and for publishing a scientific article

**ОБ'ЄМНО-ПРОСТОРОВА КОМПОЗИЦІЯ
КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО ЖИТЛА В ПІВДЕННО
БЕРЕЖНОМУ, ГІРСЬКОМУ І ПЕРЕДГІРНОМУ
РАЙОНАХ КРИМУ**

